

MÜTAREKE DÖNEMİ'NDE
DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER (1918-1922)
(Yüksek Lisans Tezi)
Pınar Taşer
Eskişehir - 2005

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

MÜTAREKE DÖNEMİ'NDE DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER (1918-1922)

Pınar TAŞER
Tarih Anabilim Dalı
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2005
Danışman: Prof.Dr.İhsan GÜNEŞ

Mütareke Dönemi Divan-ı Harb-i Örfileri, dönemin o karmakarışık ve bunalımlı siyasi ortamında önde gelen İttihadçı isimleri yargılayarak, faaliyete geçmiştir. Gıyaben ya da vicahen yargılanan İttihadçılar, idam dahil çeşitli ağır hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Özellikle bir idam cezası vardır ki; büyük yankılar uyandırması nedeniyle anılmaya değerdir. Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi heyeti tarafından Boğazlıyan kaymakamlığında ve Yozgad mutasarrıf vekilliğinde bulunmuş olan Kemal Bey hakkında verilen idam cezası sonucunda, Kemal Bey'in idamı sırasında ve cenaze töreninde halkın gösterdiği büyük tepki, İzmir'in işgaliyle beraber, başta İstanbul olmak üzere yurdun dört bir yanında ortaya çıkan toplu protestoların kaynağını oluşturmuş ve Milli Mücadele ruhunun güçlenmesinde de etkili olmuştur.

Bu dönemde sadece İttihadçıların yargılanmasıyla da kalınmamıştır. Padişah Vahdettin ve özellikle Damat Ferit Paşa hükümeti; İttihadçı saydığı Müdâfaa-i Hukukçular'ın da karşısına çıkarak, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere diğer Ulusal Hareket önderlerini de bu düzmece mahkemelerde gıyaplarında yargılayarak, idam cezasına çarptırmışlardır.

Bu dönemde kurulan Divan-ı Harb-i Örfiler'in üzerinde İngilizlerin ve sözüm ona soykırıma uğradıklarını iddiâ eden Ermenilerin büyük bir etkisi olmuştur. Günümüzde de Ermenilerin soykırım iddiâlarına delil olarak gösterdikleri, Divan-ı Harb-i Örfiler'deki yargılamaların sonucunda verilen âdilâne olmayan ceza hükümleri, işgal altında olan bir devletin kendisini savunamaması ve kurtuluşu işgal güçlerine sığınmakta bulmasının bir eseridir. Bu nedenle bu mahkemelerden çıkan hükümlerin, kayda değer olmadığı ve Ermeni iddiâlarının da asılsız olduğu anlaşılmaktadır.

ABSTRACT

Armistice Era Martial Courts began to operate by judging the leading Members of the Union and Progress in the era's complex and depressed political atmosphere. The Members of the Union and Progress who were judged in their absence or presence had been sentenced to solitary confinements including execution. Especially one of the execution penalties which had deep impact is worth to be mentioned. As a result of death sentence of Mr. Kemal who served as the governor of Bogazlıyan town and the governor representative of Yozgad city by the martial court, the community showed great reaction during the execution and the funeral and this event had been the origin of mass protests all over the country; mainly in Istanbul and was effective in strengthening the spirit of national resistance.

In this period it was not only judging the Members of the Union and Progress. Sultan Vahdettin and especially the administration of Damat Ferit Pasha; stood against the defendant jurists whom they assumed as the Members of the Union and Progress and starting from Mustafa Kemal Pasha they judged the leaders of national movement in their absence with these false courts and sentenced them to death penalties.

In this era the effect of English and Armenians who claimed so called Armenian genocide was huge. The unfair verdicts by the martial courts which are even today shown as the proof of genocide by the Armenians are the result of an occupied country which could not defend itself and saw the mandate of the occupiers as salvation. So it can be understood that the verdicts of the courts are not credible and the claims of Armenians are baseless.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Pınar TAŞER'in **Mütareke Dönemi'nde Divan-ı Harb-i Örfile (1918-1922)** başlıklı tezi **24.11.2005** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, **Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi)** Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

	<u>Adı Soyadı</u>	<u>İmza</u>
Üye (Tez Danışmanı)	: Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ	
Üye	: Yrd. Doç. Dr. Kemal YAKUT	
Üye	: Yrd. Doç. Dr. Zafer KOYLU	

Prof. Dr. Nurhan AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Demokratik gelişmemizde önemli bir yeri olan İttihad ve Terakki hakkında olumlu ve olumsuz pek çok şey yazılmıştır. “Mütareke Dönemi Divan-ı Harb-i Örfileri’nde” de âdeta İttihad ve Terakki Dönemi’nin yargılaması yapılmaktadır. Şüphesiz baş dava konusu da sözüm ona ‘Ermeni tehciri ve taktili’ meselesidir.

Çalışmamızda objektif bir şekilde, “Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi” başlığı altında Takvim-i Vekayi’nin 3540. sayısından itibaren gazeteye ek olarak yayınlanan, Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarının tutanakları ve dönemin diğer gazetelerinde, yargılamayla ilgili geçen haberler incelenmiştir. Ayrıca mahkemelerle ilgili çıkarılan karârname, kanun ve mahkemede alınan kararlar için Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi dosyalarından, Düstur’dan, Takvim-i Vekayi ile dönemin diğer gazetelerinden, Meclis-i Vükela’nın verdiği kararlar için ise Meclis-i Vükela Mazbataları’ndan yararlanılmıştır. Tezimizde yararlandığımız arşiv belgelerinin arşiv kayıt numaraları, gazete ve dergilerin sayı numaraları ve tarihleri kaynakça ve dipnotlarda gösterilmiştir.

Tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, genel olarak I. Meşrutiyet’ten itibaren mahkemelerin kurulup çalışmalarına değinildikten sonra mahkemelerin siyasî ve hukukî özelliklerinden, teşkilatlanmasından, görev ve yetkileri ile yargılama usulünden bahsedilmiştir.

İkinci Bölümde ise kısaca tehcirin neden ve sonuçlarını, İstanbul’da ve dışında tehcir suçlularının yargılanması için kurulan mahkemeleri açıklayıp, Mütareke Dönemi’nde Divan-ı Harb-i Örfiler’de görüşülen davaları ayrıntılarıyla ele aldık. İttihad ve Terakki Fırkası üyelerinin yargılamalarını, “Meclis içi (5. Şube) soruşturma” ve “Divan-ı Harb-i Örfi yargılamaları” olmak üzere iki başlık altında ele aldık. Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarını da; 1) Gıyaben yargılananlar (hükümet üyeleri ve diğer görevliler), 2) Vicahen yargılananlar (yargılaması yarım kalanlar ile yargılanması tamamlanıp ceza alanlar), olmak üzere iki başlığa ayırarak, ayrıntılarıyla inceledik. Ayrıca tehcir yapılan illere göre kurulan mahkemelere ve yargılamalarına da değindikten sonra Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları aleyhine açılan davaları ve TBMM’nin buna tepkisi ile mahkemelere son verilmesini inceledik.

Böyle önemli bir konuda araştırma yapmaya yönelten, çalışmam sırasında her türlü kolaylığı sağlayıp, yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ'e saygı dolu teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmam sırasında yardımlarda bulunan Yrd. Doç. Dr. Zafer KOYLU ve Yrd. Doç. Dr. Kemal YAKUT'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Yoğun iş yüklerine karşın belgelere ulaşmamda yardımcı olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Anadolu Üniversitesi Merkez Kütüphanesi çalışanları ile Özel Koleksiyonlar - Nadir Eserler Bölümü personeli Murat ARI'ya ve abstractın yazımında yardımcı olan kuzenim Ulaş Deniz CANSU'ya da teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ÖRFİ İDÂRE DÜZENİ VE DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER'İN KURULMASI

1. DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER'İN KURULMASI	4
1.1. Divan-ı Harb-i Örfi Uygulamasının Başlaması	4
1.2. İstibdat Dönemi'nde Divan-ı Harb-i Örfi Uygulaması	8
1.3. II. Meşrutiyet ve Sonrası Divan-ı Harb-i Örfi Uygulamaları	10
2. DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER'İN NİTELİĞİ	17
2.1. Divan-ı Harb-i Örfiler'in Siyasal Niteliği	17
2.2. Divan-ı Harb-i Örfiler'in Hukuksal Niteliği	20
3. DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ TEŞKİLÂTI VE YARGILAMA USULÜ	21
3.1. Divan-ı Harb-i Örfiler'in Kuruluşu ve Teşkilâtlanması	21
3.2. Divan-ı Harb-i Örfiler'in Görev ve Yetkileri	24
3.3. Divan-ı Harb-i Örfiler'de Yargılama Usulü	25

İKİNCİ BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİ'NDE DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER VE GÖRÜŞÜLEN DAVALAR

1. TEHCİR OLAYI'NIN NEDEN VE SONUÇLARI.....	29
1.1. Ermeni Sorunu ve Tehcir'in Nedenleri	29
1.2. Tehcir'in Sonuçları	34
2. TEHCİR SUÇLULARININ YARGILANMASI İÇİN KURULAN DİVAN-I HARPLER.....	36
2.1. İstanbul'da Kurulan Divan-ı Harpler	36
2.2. İstanbul Dışında Kurulan Divan-ı Harpler	39

3. İTTİHAD VE TERAKKİ FIRKASI ÜYELERİNİN YARGILANMASI	41
3.1. MECLİS İÇİ SORUŞTURMA	41
3.1.1. Beşinci Şube Soruşturması	41
3.2. DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ YARGILAMALARI	44
3.2.1. Gıyaben Yargılananlar	44
3.2.1.1. Hükümet Üyeleri	44
3.2.1.2. Diğer Görevliler	49
3.2.2. Vicahen Yargılananlar	50
3.2.2.1. Yargılaması Yarım Kalanlar	50
3.2.2.1.1. Hükümet Üyeleri	50
3.2.2.1.2. İttihad ve Terakki Yöneticileri	53
3.2.2.1.3. Askeri Görevliler	74
3.2.2.2. Yargılanması Tamamlanıp Ceza Alanlar	81
3.2.2.2.1. Hükümet Üyeleri	81
3.2.2.2.2. Ayan Meclisi Reisi	91
3.2.2.2.3. İttihad ve Terakki Yöneticileri	92
4. TEHCİR YAPILAN İLLERE GÖRE AÇILAN DAVALAR	103
4.1. YOZGAD TEHCİRİ DAVASI	103
4.1.1. Heyet-i Tahkikiye Karârnamesinin Okunması ve Müdde-i Umuminin İddiâsı	103
4.1.2. Müdde-i Şahsî Vekilinin İthâmâtı	105
4.1.3. Sanıkların Yargılanması	106
4.1.4. Şahitlerin İfadeleri	109
4.1.4.1. Artin veled-i Agob'un İfadesi	109
4.1.4.2. Matmazel Ojeni Barbaryan'ın İfadesi	110
4.1.4.3. İstefan veled-i Ohannes'in İfadesi	110
4.1.4.4. Hristaki Andryadis'in İfadesi	111
4.1.4.5. Yozgad Eski Mebusu Şakir Bey'in İfadesi	111
4.1.4.6. Boğazlıyan Müftüsü Abdullah Efendi'nin İfadesi	112
4.1.4.7. Yozgad Eski Mutasarrıfı Cemal Bey'in İfadesi	113
4.1.4.8. Mülkiye Müfettişi Nedim Bey'in İfadesi	114
4.1.5. Duruşmaya Ara Verilmesi ve Yeni Divan-ı Harb-i Örfi'nin Kurulması	115
4.1.6. Sanıkların Yargılanmasına Devam Edilmesi	117
4.1.7. Şahitlerin İfadeleri	118
4.1.8. Kemal ve Tefik Beyler ile Müdâfaa Vekillerinin Savunmaları	119
4.1.9. Mahkeme Heyetinin Kararı	122
4.1.10. Kemal Bey'in İdam Edilmesi	124
4.1.11. İdamın Tepkileri	125
4.2. TRABZON TEHCİRİ DAVASI	129
4.2.1. İddiânâmenin Okunması	129
4.2.2. Sanıkların Yargılanması	130
4.2.3. Şahitlerin İfadeleri	133

4.2.3.1. Üçüncü Ordu Eski Kumandanı Vehib Paşa'nın Yazılı İfadesi	133
4.2.3.2. Maliye Nezareti Varidat Müdürü Lütfi Bey'in İfadesi	134
4.2.3.3. Kerküklü Mehmed Ali Efendi'nin İfadesi	134
4.2.3.4. Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Hilmi Bey'in İfadesi ..	135
4.2.3.5. Diğer Şahitlerin İfadeleri	135
4.2.4. Müdde-i Umuminin Mütâlaası ve Vekillerin Savunmaları	137
4.2.5. Verilen Kararlar	139
4.3. BÜYÜKDERE TEHCİRİ DAVASI	141
4.3.1. Müdde-i Umuminin İddiâsı	141
4.3.2. Sanıkların Yargılanması	141
4.3.3. Şahitlerin İfadeleri	142
4.3.4. Müdde-i Umuminin Mütâlaası ve Verilen Karar	145
4.4. MA'MÛRETÜ'L-AZÎZ TEHCİRİ DAVASI	146
4.4.1. İddiânâmenin Okunması	146
4.4.2. Sanıkların Yargılanması	147
4.4.3. Şahitlerin İfadeleri	147
4.4.4. Müdde-i Umuminin Mütâlaası ve Vekillerin Savunmaları	150
4.4.5. Verilen Karar	150
4.5. İZMİT TEHCİRİ DAVASI	151
4.5.1. İddiânâmenin Okunması ve Sanıkların Yargılanması	151
4.5.2. Müşteki ve Şahitlerin İfadeleri	154
4.5.3. Müdde-i Umuminin Mütâlaası ve Mahkeme Heyetinin Verdiği Karar	155
4.6. NEMRUT MUSTAFA PAŞA'NIN MAHKEME BAŞKANLIĞINA TAYİNİ VE ERZİNCAN TEHCİRİ DAVASI	157
4.7. BAYBURT TEHCİRİ VE NEMRUT MUSTAFA PAŞA DAVALARI ...	158
4.7.1. Nusret Bey'in Yargılanması ve Alınan Kararlar	158
4.7.2. Nemrut Mustafa Paşa ve Arkadaşlarının Yargılanması	160
5. ULUSAL HAREKET ÖNDERLERİ ALEYHİNE AÇILAN DAVALAR	164
5.1. Mustafa Kemal Paşa ve Diğer Ulusal Hareket Önderlerinin Yargılanmaları	164
5.2. Büyük Millet Meclisi'nin Aldığı Kararlar ve Divan-ı Harb-i Örfler'in Sonu	167
SONUÇ	170
KAYNAKÇA	174

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
BMM	: Büyük Millet Meclisi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
ev.	: Çeviren
DHÖMZC	: Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi
DUİT	: Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi
Haz.	: Hazırlayan
MVM	: Meclis-i Vükela Mazbataları
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TV	: Takvim-i Vekayi
s.	: Sayfa
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

“Mütareke Dönemi’nde Divan-ı Harb-i Örfilet’in” kuruluşunu, görev ve yetkilerini, duruşmalarda gerçekleştirilen yargılama usulünü, sanıklara verilen cezaları ayrıntılarıyla ele alarak, tarihin derinliklerinde kalmış bu olayın aydınlanmasını sağlayacağız.

Osmanlı İmparatorluğu’nda I. Meşrutiyet’in ilân tarihi olan 1876 yılına kadar idâre-i örfiye (örfi idâre) diye bir terim, hukuk dilimizde bulunmazken Kanun-ı Esasi’nin 113. maddesi, ülkenin herhangi bir yerinde ihtilâl çıkmasına yönelik işaretler görüldüğü takdirde hükümete, o yere mahsus olmak üzere geçici olarak örfi idâre ilân etme hakkı vererek, örfi idâreyi; “kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret” olarak tanımlamıştır.¹

Divan-ı Harb-i Örfilet, örfi idâre ilân olunan yerlerde kurulan özel mahkemelerdendir. 24 Ocak 1870 tarihli Askeri Ceza Kanunnamesi ve bu kanuna ilave diğert kanunların ortaya çıkardığı Askeri Mahkemeler arasında “Divan-ı Harb-i Daimî ve Muvakkat”, “Divan-ı Harb-i Mahsus”, “Divan-ı Harb-i Örfi” ve “Divan-ı Temyiz-i Askeri” yer almaktadır.²

Divan-ı Harb-i Örfilet, Mütareke Dönemi’nin hukuki düzeninde de yerini almıştır. Mütareke Dönemi o kadar çok ve değışik olaylarla doludur ki; bu dönemde âdeta bir kaos yaşanmıştır. Coğrafi sınırları belli olmayan bir ülke, iki ayrı hükümet, emperyalist devletlerin işgali ve iç savaş söz konusudur. Böylece iç içe geçmiş, birbirinden ayrılması oldukça güç olan uzun olaylar zinciri birbirini takip etmiştir. Bir tarafta bir devletin hızla çöküşü sahnede yerini alırken, diğert tarafta da yeni bir devletin doğuşuna tanık olmaktadır.³

Mütareke Dönemi’nin hükümdarı ise Padişah Mehmet Vahdettin’dir. Bu dönemde 12 kez hükümet kurulmuştur. Bunlar içinde Talat Paşa kabinesi Mütareke Dönemi’nin özelliklerini taşımamaktadır. Ahmet İzzet Paşa hükümeti, geçici bir

¹ Hasan Refik Ertuğ, “Memleketimizde “Fevkalâde Hal” Rejimleri,” **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1-2 (1948), s. 71; Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)** (2. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s. 42.

² İbrahim Fevzi Akmaner, “Türkiye’de Askeri Kazanın Tariğesi ve Tekamülü,” **Askeri Adalet Mecmuası**, Yıl 3, Sayı 12 (1 Mart 1958), s. 781.

³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler** (Cilt 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), s. 33; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli** (5. Baskı. İstanbul: Örgün Yayınları, 1981), s. 44.

kabinedir ve kısa ömürlü olmuştur. Ali Rıza Paşa ve Salih Hulusi Paşa hükümetleri, Anadolu'yla uzlaşmak amacıyla kurulmuştur. Mütareke Dönemi Kabineleri'nden Damat Ferit Paşa, 5 kabine kurarken Ahmet Tevfik Paşa ise 3 kabine kurmuştur.⁴

Padişah Mehmet Vahdettin ve İstanbul hükümetlerinden özellikle Damat Ferit Paşa hükümeti, bir yandan İttihadçılara karşı koyu bir muhalefet sergileyip İttihadçı saydığı Müdâfaa-i Hukukçular'ın da karşısına çıkarak, Milli Mücadeleyi engellemeye çalışırken, diğer yandan İtilaf Devletleri'yle özellikle İngiltere'yle işbirliği yaparak ülkeyi uçuruma sürüklemişlerdir.

İngilizler, Vahdettin ve hükümetiyle dayanışma içinde önce 'İttihadçı avına' girişmişler, daha sonra ise Müdâfaa-i Hukukçular'ın peşine düşmüşlerdir. Nitekim 1919 yılının Ocak ayından itibaren İstanbul'da tutuklamalara başlanılmıştır. İngilizler, sınır boylarında ve cephelerde Türk subaylarını tutuklarken, Osmanlı hükümeti de İstanbul'da tutuklamalarda bulunmuştur. İstanbul'da tutuklananlar, 'Bekirağa Bölüğü' denilen Harbiye Nezareti Cezaevine konulmuşlardır. Bu tutuklamalar, aylar geçtikçe artarak, âdeta bir 'insan avı' biçimine dönüşmüş ve Bekirağa Bölüğü de fazlasıyla dolmuştur. Nitekim Bekirağa Bölüğü'ne konulan sözde 'savaş suçluları' daha sonra Malta'ya sürülmüşler ya da düzmece Divan-ı Harpler'de yargılanarak, idam dahil çeşitli cezalarla mahkum edilmişlerdir.⁵

Mahkeme tutanaklarını ve dönemin basınına incelediğimizde mahkeme heyetinde azınlıklardan da üyelerin bulunduğunu ve çoğu yalancı şahitlik yapan azınlıkların da duruşmalarda dinlendiğini görmekteyiz.

Ayrıca Divan-ı Harb-i Örfiler'in, tamamıyla İngilizlerin denetiminde olduğunu söyleyebileceğimiz olaylara da rast gelmekteyiz. Nitekim 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlılar'ın İzmir'i işgali dolayısıyla Türkiye'nin havasının aniden elektriklenmesi nedeniyle Türk kamuoyunda bu işgale karşı tepkinin dalga dalga büyümesi, İngilizlerin Türkleri, Türklerin eliyle mahkum ettirip cezalandırma planlarını suya düşürmüştür. Bunun üzerine İngilizler, Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluları Malta'ya sürme kararını

⁴ Tunaya, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 33-34, 61; Selek, **a.g.e.**, s. 49-50.

⁵ Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri** (2. Basım. Ankara: Bilgi Yayınları, 1985), s. 43. 'Bekirağa Bölüğü', İstanbul'un Beyazıt semtinde Bâb-ı Seraskerî'nin yanındaki ünlü tutukevidir. Burada II. Abdülhamit dönemi boyunca Bekir Ağa isminde alaylı bir subay müdürlük yaptığı için bu isimle tanınmıştır. Daha çok siyasi suçluların gözaltına alındığı tutukevi, II. Meşrutiyet yıllarında da önemini korumuştur. Bkz: Necdet Sakaoğlu, "Bekir Ağa Bölüğü," **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 18.

olarak, Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılamasına devam edilmekte olan ileri gelen İttihadçıları da toplayarak sürmüştür.⁶

Doğal olarak, Mütareke Dönemi'nde kurulan Divan-ı Harb-i Örfiler'in üzerinde İngilizlerin ve sözümlerine ona soykırıma uğradıklarını iddiâ eden Ermenilerin büyük bir etkisi olmuştur. Günümüzde de Ermenilerin soykırım iddiâlarına delil olarak gösterdikleri, mahkemedeki yargılamalar ve yargılama sonucu verilen âdilâne olmayan ceza hükümleri, işgal altında olan bir devletin kendisini savunamaması ve işgal güçlerine boyun eğmesinin bir sonucu olmuştur.

⁶ Şimşir, **a.g.e.**, s. 83,95.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ÖRFİ İDÂRE DÜZENİ VE DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER'İN KURULMASI

1. DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER'İN KURULMASI

1.1. Divan-ı Harb-i Örfi Uygulamasının Başlaması

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan III. Selim ile başlayarak, II. Mahmut'la devam eden ve Tanzimat Dönemi'nde daha da hız kazanan Batılılaşma hareketi; imparatorluk içinde okumuş, idealist ve tutkulu bir kuşağın doğmasına neden olmuştur.⁷

İstanbul'da 1865 yılının Haziran ayında “Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni”⁸ kuran bu genç idealist aydınlar, mutlak yönetimi değiştirmek amacıyla örgütlenmişlerdir. Fakat Yeni Osmanlılar Cemiyeti, henüz daha eyleme geçmeden hükümetin öğrenmesi üzerine tutuklanmamak için yurt dışına kaçarak; özgürlük mücadelelerini Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde devam ettirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876'da ilân edilen ilk anayasanın hazırlanmasında, parlamentonun kurulup faaliyete geçmesinde ve yeni rejimin fikri yapısını hazırlayarak bir kamuoyunun oluşturulmasında, Yeni Osmanlılar'ın yurt içindeki ve dışındaki faaliyetleri birinci derecede rol oynamıştır.⁹

1870'li yılların ortalarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu oldukça bunalımlı bir döneme girmiştir. Hersek isyanı, yabancı devletlerin iç işlere müdahaleleri, Bulgaristan isyanı, Selanik vakası ve Avrupa kamuoyunun Türkler aleyhine dönmesi, imparatorlukta büyük bir heyecan yaratmıştır.

Osmanlı vergi memurları ile yerli halk arasında çıkan tartışma sonucu, Hersek eyaletinin Nevesin kasabasında meydana gelen ayaklanma kısa sürede büyüyerek, Panislavizm akımından ve yabancı devletlerin müdahalelerinden de etkilenerek, bütün Balkan Slavları'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmalarına neden olmuştur.

⁷ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi – Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet** (Cilt 1. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1996), s. 24; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** . Çev: Metin Kırathı (8. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 2000), s.149.

⁸ Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz: Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi** . Haz: Şemsettin Kutlu (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973)

⁹ İhsan Güneş, “1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar,” **Bellekten**, Cilt 56, Sayı 16 (1992), s. 462; Enver Koray, “Yeni Osmanlılar,” **Bellekten**, Cilt 47, Sayı 185-188 (1984), s. 563.

Nitekim çok geçmeden Sırbistan ve Karadağ da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etmiş ve Bulgaristan'da da kan gövdeyi götürmüştür.¹⁰

Gerek halka ve gerekse sadrazama muhalif vükelaya göre tüm bu olayların sorumlusu Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'dır ve O yerinde bulunduğu müddetçe durumun düzelmesine de imkan yoktur. Bunun üzerine 11 Mayıs 1876 günü Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye medreselerindeki öğrenciler ayaklanmışlardır. Müstebit yönetime karşı da sergilenen bu eylemsel muhalefet, Sultan Abdülaziz'i oldukça endişelendirmiştir.

Bunun üzerine Abdülaziz, Meclis-i Vükela'da değişiklik yaparak; Mütercim Mehmet Rüştü Paşa'yı sadrazam, Hayrullah Efendi'yi şeyhülislam ve Hüseyin Avni Paşa'yı da serasker tayin etmiştir. Bu yeni gelenler, Ahmet Mithat Paşa'yı da Devlet Şurası Başkanı olarak Meclis-i Vükela'ya almışlardır. Yeni tayin edilen Vükela Heyeti, medrese öğrencilerini tatmin ettiği için ayaklanma sona ermiştir.¹¹ Ancak Abdülaziz ile yeni vükela arasında güvensizlik söz konusu olmuştur.

30 Mayıs 1876'da şeyhülislamdan sultanın tahttan indirilmesine izin veren bir fetva ile askeri ve siyasi hazırlıklarla güçlenen ve başını Mithat, Hüseyin Avni ve Süleyman Paşalar'ın çektiği vükela, Abdülaziz'in tahttan indirildiğini resmen ilân ederek; yerine V. Murat'ı hükümdar yapmışlardır. Sultan V. Murat, tahta geçtiğinde ilk olarak vükelanın yerlerinde kaldığını belirten bir karârname çıkararak, aynı Vükela Heyeti'ni iş başında bırakmıştır.¹²

Sinirli bir yapıya sahip olan V. Murat'ın akıl hastalığı nedeniyle devlet işleri ile uğraşamaması, Kanun-i Esasi'nin ilânına ve meşrutî bir idârenin kurulmasına engel olmuştur. Ancak yine de V. Murat'ın üç ay kadar süren hükümdarlığı sırasında vükela arasında Kanun-i Esasi konusuyla ilgili çeşitli görüşmeler de olmuştur.¹³

Vükela, Abdülaziz'i tahttan indirirken istibdadı yıkmak konusunda hem fikirdiler; ancak V. Murat'ı tahta çıkarınca, Meşrutiyet'i ilân etme konusunda çelişmişlerdir. Çünkü Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyet idâresinin uygulanabileceğine inanmamış ve millete hürriyet verilmesinin

¹⁰ Bekir Sıtkı Baykal, "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler," **Bulleten**, Cilt 52, Sayı 202 (1988), s. 197-198; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi – Islahat Fermanı Devri (1861-1876)** (7. Cilt. 5. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 1995), s. 101.

¹¹ Karal, **a.g.e.**, s. 102-103; Recai G. Okandan, **Âmme Hukukumuzun Anahatları** (Birinci Kitap. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971), s. 126-127.

¹² Lewis, **a.g.e.**, s. 160-161.

¹³ Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti," **Bulleten**, Cilt 6, Sayı 21-22 (Nisan 1942), s. 49.

zararlı sonuçlar doğuracağını iddiâ etmiştir. Hüseyin Avni Paşa'ya göre, eski idâre şekli devam ettirilerek, gerekli ıslahatlar yapılmalıydı. Buna karşın Mithat Paşa ise tüm fenalıkların sadece meşrutiyet idâresi ile ortadan kalkabileceğini düşünmüştür.¹⁴

Çerkez Hasan olayında Hüseyin Avni Paşa'nın kanlı bir şekilde ölümüyle meşrutiyet önündeki en etkili engel ortadan kalkmıştır. Fakat V. Murat'ın iyileşmesi imkansız bir hastalığının olması nedeniyle meşrutiyetin ilânı gecikmiştir. Bu nedenle yeniden hükümdar değiştirme zorunluluğu baş göstermiştir. 31 Ağustos 1876'da toplanan Meclis-i Vükela, yeni bir hükümdar değişikliği yaparak, V. Murat'ı tahttan indirerek, yerine meşrutiyetçi görünen veliaht Şehzade Abdülhamit'i geçirmiştir.¹⁵

II. Abdülhamit tahta geçtiğinde, 1875'te önce Hersek'in Nevesin kasabasında başlayan daha sonra Bulgar, Sırp ve Karadağ Beyliklerini de içine alan ayaklanma devam etmekteydi. Ortaya çıkan bu Balkan sorununu çözmek için büyük devletler 1876'da İstanbul'da bir konferans (Tersane Konferansı) yapmayı planlamışlardır.¹⁶ Balkanlar'daki bu sorun, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iç sorunu olmaktan çıkıp büyük devletlerin bir çıkar oyunu halini almıştır.

II. Abdülhamit, saltanatının ilk günlerinden itibaren, hükümdarlık haklarını kısıtlar endişesiyle Kanun-i Esasi'nin ilânını geciktirmiştir. Böylece Sultan II. Abdülhamit, tahta getirilmesinin ilk şartı olan Meşrutiyet'in ilânını yerine getirmemiştir. Ancak siyasi olayların baskısı altında kalan II. Abdülhamit, İstanbul'da bir konferansın toplanmasına neden olan olaylarla karşı karşıya kalınca, Mithat Paşa'nın isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Sultan II. Abdülhamit, 19 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi'nin tam taraftarı olmayan Mehmet Rüştü Paşa'yı azlederek, yerine Mithat Paşa'yı sadrazam yapıp Kanun-i Esasi lehine önemli bir girişimde bulunmuştur. Ayrıca II. Abdülhamit, Kanun-i Esasi'nin ilânından önce son bir toplantı yapmayı buyurmuştur. Nitekim bu toplantıda Mithat Paşa'nın konulmaması için tüm çabalarına karşın padişaha olağanüstü bir yetki veren 113. madde¹⁷, Kanun-i Esasi'ye ilave edilmiştir.¹⁸ Kanun-i Esasi'nin 113.

¹⁴ Karal, **a.g.e.**, s. 353.

¹⁵ Baykal, "93 Meşrutiyeti," s. 50.

¹⁶ Okandan, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁷ Madde 113 – "Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyid âsâr ve emarat görüldüğü halde hükümet-i seniyyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten idâre-i örfiye ilânına hakkı vardır. İdâre-i örfiye kavânin ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup idâre-i örfiye tahtında bulunan mahallin suret-i idâresi nizâm-ı mahsus ile tayin olunacaktır. Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idâre-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memâlik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve

maddesinde örfi idârenin hangi koşullar altında ilân edilebileceği açıklanmaktadır. Ayrıca aynı maddede örfi idârenin tanımı da yapılmaktadır.

Sadrâzam Mithat Paşa, İstanbul’da konferansın toplandığı gün Meşrutiyet’i ilân etmeye karar vermiştir. Böyle yapmasının nedeni Avrupalı Devletler’in delegelerine, “Avrupalıların sadece birkaç vilayetimiz için istedikleri ıslahatın, Kanun-i Esasi’nin ve Meşrutiyet’in ilânıyla bütün memleket için kabul ve ilân edileceği” mesajını vermektir. Dolayısıyla konferansın çalışmalarına da gerek kalmayacaktır.¹⁹ Avrupalı Devletler’in bunu ciddiye almayarak, toplantılarına devam etmelerine karşın, İstanbul Konferansı çıkmaza girmiştir. Bunun üzerine İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Rusya ve İtalya’nın yer aldığı Avrupalı Devletler, diplomatik yoldan çözüm aramaya devam etmişlerdir. 31 Mart 1877’de Londra protokolünü imzalayarak; protokolü, Osmanlı İmparatorluğu’na da teklif etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nun reddetmesi üzerine Rusya, Osmanlı İmparatorluğu üzerine 24 Nisan 1877’de savaş ilân etmiştir. Tarihimizde “93 Harbi” olarak tanınan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu’nun yenilgisiyle sonuçlanmıştır.²⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, örfi idâre uygulamasının başlatılmasına da neden olmuştur. Ancak örfi idârenin işleyişi ile ilgili hukuksal düzenleme henüz yapılmadığı için gerekli tedbirleri almada hazırlıksız yakalanılmıştır. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu savaşa girişte, hemen örfi idâreyi uygulayamamıştır.²¹

Hükümet, 14 Mayıs 1877’de İstanbul’da örfi idâre ilân etmiştir. 16 Mayıs’ta da Seraskerlik’ten, Dördüncü Ordu Müşirliği, Batum Kumandanlığı, Hersek, İşkodra, Bosna, Yenipazar, Niş, Sofya, Yanya ve Yenişehir Kumandanlıkları’na birer telgraf yazılarak; olağanüstü hal nedeniyle gerekli görüldüğü takdirde Tuna, Varna ve Bosna vilayetleri ile İşkodra Valiliği’nin ve Rumeli ile Anadolu’da gerekli görülen yerlerin örfi idâre altına alınabileceğine müsaade edilmiştir.

teb’id etmek münhasıran zat-ı hazret-i padişahınin yedd-i iktidarındadır.” Bkz: Gözübüyük ve Kili, **a.g.e.**, s. 41-42.

¹⁸ Baykal, “93 Meşrutiyeti,” s. 56-58.

¹⁹ Bekir Sıtkı Baykal, “Doksanüç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti İle Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler,” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2 (1945), s. 188; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi – Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)** (8. Cilt. 2. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 1983), s. 9.

²⁰ Yuluğ Tekin Kurat, “1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri,” **Belleten**, Cilt 26, Sayı 101-104 (1962), s. 591-592; Baykal, “Berlin Kongresi,” s. 196,198.

²¹ Osman Köksal, “Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harb-i Örfiler (1877-1922),” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), s. 17.

10 Temmuz'da Bosna vilayetinin Travnik, Banyaluka, Bihke ve Hersek sancaklarında, 28 Temmuz'da Selanik vilayetinde, 28 Ağustos'ta Yanya vilayeti ve Yenişehir sancağı ile daha sonra Tırhala ile Preveze sancaklarında, Saray ve İzvornik'te örfi idâre ilân edilmiştir. Ayrıca ağustos ayında Edirne dahil bütün Rumeli toprakları, aynı yıl içerisinde Girit ve Doğu Anadolu'da Erzurum başta olmak üzere gerektiğinde diğer bölgelerde de örfi idâre uygulanmıştır.²²

1.2. İstibdat Dönemi'nde Divan-ı Harb-i Örfi Uygulaması

24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken, alınan önlemlere karşın Rus ordusunun ilerlemesi engellenemiyordu. Plevne, Kars ve Ardahan işgale uğramıştı. Mebuslar, bu savaşı yakından izlemişler ve meclis gündemine de getirmişlerdir. Osmanlı ordusunun yıpranması ve Ruslar'ın İstanbul'a doğru ilerlemesi tüm yurt halkını ve Mebusan Meclisi üyelerini de endişelendirmiştir. Mebuslar, yönetimin buna bir çözüm bulması gerektiğini düşünmüştür. Hatta bazı mebuslar, bu kötü gidişatın sorumlusunun hükümet olduğuna inanmıştır.²³

Meclisin I. Döneminde başlayan ve II. Döneminde²⁴ daha da yoğunlaşan ve âdeta meşrutî sistemin özüne uygun olacak şekilde mebusların hükümeti denetlemesi ve hükümeti ağır bir eleştiriye tabi tutması, başta padişah olmak üzere çeşitli kesimleri oldukça rahatsız etmiştir.²⁵

Rus ordusunun İstanbul'a doğru yaklaşması ve Ayastefanos'a (Yeşilköy) doğru ilerlemesi üzerine padişah, savaşa devam etme ya da barış yapma yollarından birine karar vermek için Yıldız Sarayı'nda 43 kişinin katıldığı olağanüstü bir meclis toplamıştır. II. Abdülhamit'in de hazır bulunduğu bu toplantıda, Ayan ve Mebusan Meclisleri başkanları ile aynı meclislerden seçilen ikişer üye, vükela, ulema ve komutanlardan bazıları yer almıştır.²⁶

Mebusan Meclisi'nin hükümet ve sarayla ilişkileri oldukça gergindi. İstanbul Mebusu Astarıcılar Kethüdası Ahmet Efendi'nin, bu toplantının savaşta durumun lehimize olduğu zamanda yapılması gerektiğini, artık denilecek bir şeyin kalmadığını

²² Köksal, a.g.e., s. 18-19.

²³ Güneş, a.g.e., s. 198, 219.

²⁴ Meclis ilk döneminde 19 Mart - 28 Haziran 1877 tarihleri arasında, ikinci döneminde ise 13 Aralık 1877 - 13 Şubat 1878 tarihleri arasında çalışma yapmıştır. Bkz: M. Abdülhalûk Çay, "1876 Meşrutiyet Meclisi," **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1 (1986), s. 84.

²⁵ Güneş, a.g.e., s. 201, 219.

²⁶ Karal, a.g.e., 8. Cilt, s. 240.

belirtmesi ve bu düşüncesinde de ısrar etmesi üzerine II. Abdülhamit, O'na "herif" diyecek kadar büyük bir tepki gösterip daha da ileri giderek; "Sultan Mahmut'un yoluna" gideceğini söyleyip Meclisi terk etmiştir. (13 Şubat 1878)

Aynı gün hükümetin Meclis'in tatili için hazırladığı mazbatada, Meclis'in aslî görevinin kanun tasarılarını inceleyip görüşmekten ibaret olduğunu, bunun için de hükümet ile yakın temasta bulunulması gerektiğini, ancak bunalımdan dolayı bunu yapmaya imkan kalmadığı belirtilmiştir.²⁷

II. Abdülhamit, Kanun-i Esasi'nin kendisine meclisin çalışmalarını uzatma-kısaltma yetkisini verdiğini belirterek, Meclis'i kapattığını bildirmiştir. Böylece II. Abdülhamit, Meclis'in kapatılmasını yasal bir zemine oturttuğu gibi kapatmanın geçici olacağı izlenimini de vermiş²⁸ ve I. Meşrutiyet Dönemi sona ermiştir.

23 Aralık 1876 tarihinde ilân edilen I. Meşrutiyet, oldukça kısa sürmüş ve 13 Şubat 1878 tarihinde Mebusan Meclis'i dağıtılarak, hiçbir hukuki temele dayanmayan bir istibdat idâresi yerini almıştır.²⁹

İktidarın dizginlerini eline alan II. Abdülhamit, kendisine bağlı olan ve jurnal vermeyi teşvik eden bir hafiye sistemi vücuda getirmiş; basın, anlatım ve toplantı hakları başta olmak üzere özgürlükler kısıtlanmış ya da kaldırılmıştır. Ayrıca özel mahkemeler, keyfi tutuklamalar ve sürgünlerle de koyu bir istibdat hükümeti kurulmuş ve istibdat idâresi süresince fiilî bir örfî idâre düzeni uygulanmıştır.³⁰

Osmanlı-Rus Savaşı sonunda ise birçok komutan Divan-ı Harp'e gönderilmiştir. Hatta Süleyman Paşa, Divan-ı Harp'te yargılanarak, rütbesi elinden alınmış ve 6 yıl Bağdat'ta kalmaya mecbur bırakılmıştır. 1889'da Girit sorunu nedeniyle burada örfî idâre ilân edilmesi için Divan-ı Harb-i Örfî'de görev yapmak üzere Ferik Ahmet Vahab Paşa başkan, 3. Ordu Miralayları'ndan Naki Bey ve İstanbul'da Divan-ı Örfî'de görevli Alay emini Rıfat Efendi üye olarak atanmışlar ve adada düzen sağlanmaya çalışılmıştır. (10 Temmuz 1889)³¹ Aynı şekilde, 26 Eylül 1895'te Hınçak ve Tiflis Komiteleri'nin düzenlediği Ermeniler'in Van eski valisi Ferik Bahri Paşa ve Trabzon Kumandanı

²⁷ Sina Akşin, "I. Meşrutiyet'e Son Verilmesinin Sebepleri," **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1 (1986), s. 100.

²⁸ Güneş, **a.g.e.**, s. 220.

²⁹ Ertuğ, **a.g.m.**, s. 74.

³⁰ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki** (3. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 2001), s. 28; Ertuğ, **a.g.m.**, s. 74.

³¹ Ali Karaca, **Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)** (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), s. 21, 25-26.

Hamdi Paşa'yı yaralamalarıyla başlayan Trabzon olayında, Müslüman halk ile Ermeniler birbirlerini öldürmeye çalışınca olayın suçluları tutuklanarak, Divan-ı Harb-i Örfî'ye gönderilmişlerdir.³² Böylece 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilânına kadar imparatorluk topraklarında fiilî bir örfî idâre düzeni devam etmiştir.

1.3. II. Meşrutiyet ve Sonrası Divan-ı Harb-i Örfî Uygulamaları

23 Temmuz 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyet, Türkiye'nin demokratik gelişmelerinde ileri ve yörekli hamlelerle dolu bir dönemdir.³³ İlk Meşrutiyetçiler, 1876 Meclisi'nin kapatılmasıyla büyük bir hüsrana uğramışlardır. Ancak Meşrutiyet fikri, mutlak idâre süresince gelişmesine devam etmiş ve memleket içinde ve dışında pek çok aydınımız, II. Abdülhamit'le mücadeleye girişmişlerdir. Neticede Meşrutiyet'i bu mücadele sonunda elde etmişlerdir.³⁴

Çetin bir mücadele sonunda kazanılan II. Meşrutiyet'i, konumuz açısından iki devre ayırabiliriz: Birinci devre; 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilânından 31 Mart Olayı nedeniyle II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine kadar geçen süreyi; ikinci devre ise II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden (27 Nisan 1909), Mebusan Meclisi'nin feshine (21 Aralık 1918) kadar geçen süreyi kapsar. Bunlardan ilk devir, bir çeşit hürriyet sarhoşluğu içinde geçmiştir. İkinci devir ise uzun süren örfî idâre nedeniyle örfî bir meşrutiyet şeklini almıştır.³⁵

II. Meşrutiyet'in ilânından 31 Mart Olayı'na kadar geçen dönemdeki hürriyet sarhoşluğunun örneklerini, basında oldukça somut bir şekilde görmekteyiz. Çünkü bu dönem, "tozdan dumandan ferman okunmaz" bir dönemdir. Hal böyle olunca, basın toz çıkarmada önemli bir rol üstlenmiş, isteyen istediği gazeteyi çıkarmış ve aklına gelen her şeyin edebiyatını yapmıştır.

Bu dönemin başlıca gazeteleri arasında İttihad ve Terakki ile yönetimi destekleyen Tanin, Şûra-yı Ümmet ile muhalefetin destekçisi Serbestî, Yeni Gazete, Mizan, Servet-i Fünun, Ahrar Fırkası'nın sözcüsü kabul edilen İkdâm ve şeriat savunuculuğunu yapan Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin çıkardığı Volkan gazetelerini

³² Karaca, a.g.e., s. 65-66.

³³ Tanık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler** (Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 35.

³⁴ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "31 Mart Vak'ası," **Cumhuriyet**, (11 Mayıs 1951), s. 5.

³⁵ İsmail Hami Danişmend, **Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın dosyasındaki resmî ve hususî vesikalara göre: 31 Mart Vak'ası** (İstanbul: 1961), s. 5.

sayabiliriz.³⁶ Bunlardan Volkan gazetesi, bir yandan İttihad ve Terakki'yi eleştirirken diğer yandan diğer muhalefet gazetelerini (Mizan, Serbestî, İkdam vb. gibi) kışkırtmış ve sonunda 31 Mart İsyanı'nın çıkmasını sağlamıştır.

Yakın tarihimizde tipik bir irtica olayı olarak yer alan ve bir irtica hareketinin bütün renklerini taşıyan 31 Mart Olayı; önceden planlanarak, İstanbul'da 13 Nisan 1909 tarihinde Meşrutiyeti ortadan kaldırmaya yönelik olarak siyaset sahnesinde uygulamaya konulmuştur.³⁷

31 Mart Olayı'na giden sürece baktığımızda; 13 Ocak 1909'da Kâmil Paşa'ya güven oyu veren mebusların, Kâmil Paşa Kabinesi'ni 13 Şubat'ta güvensizlik oyuyla düşürmesi ve yerine Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin kurulması İstanbul'da siyasi gerginliğin artmasına neden olmuştur.

Ayaklanmayı hazırlayanlar arasında başta Sabahattin Bey olmak üzere Kâmil Paşa ile oğlu Sait Paşa, İsmâil Kemal ve Müfit Beyler, ilmiye öğrencileri, Murat Bey, Derviş Vahdeti gibi İttihad ve Terakki'de aradığını bulamamış kişiler ve Ahrar Fırkası ile İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti gibi teşkilâtların yer aldığı muhalefet akla gelmektedir.³⁸

31 Mart Olayı'nın tetikleyicisi, İttihad ve Terakki'ye muhalif olan Serbestî gazetesinin baş yazarı Hasan Fehmi'nin 6 Nisan 1909 Salı gününü çarşambaya bağlayan gece, Galata Köprüsü'nde kurşunlanarak öldürülmesi olmuştur. Bu olay, ortalığı daha da karıştırmış ve büyük tepkilere neden olmuştur. Muhalefet, 7 Nisan'daki cenaze törenini İttihad ve Terakki'ye karşı bir gösteri için fırsat olarak görmüştür. Nitekim kamuoyundaki genel düşünce, Hasan Fehmi'nin İttihadçılar tarafından öldürüldüğü yolunda olmuştur.³⁹

31 Mart Olayı, Selanik'ten İstanbul'a "meşrutiyet muhafızı" olarak gönderilen ve Taşkışla'ya yerleştirilen Avcı taburlarının subaylarını kışlaya hapsedtikten sonra gece

³⁶ Ecvet Güresin, **31 Mart İsyanı** (İstanbul: Habora Kitabevi Yayınları, 1969), s. 21-22.

³⁷ Tarık Zafer Tunaya, "Volkan'ın Lavları," **Cumhuriyet**, (1 Nisan 1967), s. 2. İttihad ve Terakki yönetimi, Volkan'da "Şeytanlar Devri" olarak adlandırılmıştır. Volkan'ın İttihad ve Terakki ile yönetimini hedef alan yazı ve makalesi için bkz: "Şeytanlar Devri," **Volkan**, Sayı no: 3, (30 Teşrin-i sani 1324), s. 1; Mehmed Emin Hayreti, "Feveran," **Volkan**, Sayı no: 85, (13 Mart 1325), s. 3. Volkan'ın muhalefet gazetelerini kışkırtan bir yazısı için bkz: "Hücumat-ı Ahrârâne," **Volkan**, Sayı no: 49, (5 Şubat 1324), s. 1.

³⁸ Sina Akşin, **31 Mart Olayı** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970), s. 14-20, 293.

³⁹ Çağlar Kırçak, **Meşrutiyetten Günümüze Gericilik** (Ankara: İmge Kitabevi, 1994), s. 54; Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı** (İstanbul: Baha Matbaası, 1962), s. 125; Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**. Çev: Nuran Ülken (İstanbul: Sander Yayınları, 1971), s. 70.

yarısına doğru Sultanahmet meydanında toplanmalarıyla başlamış, diğer kışlalara da adamlar gönderilerek, onların da katılması sağlanmış ve sonuçta “31 Mart = 13 Nisan Salı” sabahından itibaren havaya sıkılan mermi ile isyan başlamıştır.⁴⁰

31 Mart Olayı, İsmâil Canbolat imzalı “Meşrutiyet mahvoldu” sözü ile İstanbul’dan Selanik’e bildirilmiş ve Hareket Ordusu’nun düzenlenmesi sağlanmıştır.⁴¹ Böylece 14 Nisan’da Selanik’ten İstanbul üzerine kuvvet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. III. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa; komutanlığını Hüseyin Hüsnü Paşa’nın, kurmay başkanlığını ise Kolağası Mustafa Kemal Bey’in yapacağı bir askeri gücü İstanbul’a göndermeye karar vermiştir. Bu güce “Hareket Ordusu” adı verilmiştir.⁴²

31 Mart Olayı, Hareket Ordusu’nun 24 Nisan 1909’da İstanbul’a girişiyle sonuçlanmıştır. 25 Nisan’da Mahmut Şevket Paşa, kendi başına İstanbul, İzmit ve Çatalca sancaklarında örfi idâre ilân etmiş ve hükümetle Meclis ve padişah bunu sonradan onaylamışlardır.⁴³

Görüldüğü üzere 25 Nisan 1909’da örfi idâreyi; yürütme organı değil, doğrudan doğruya Mahmut Şevket Paşa’nın kendisi ilân etmiştir. Nitekim beyannameyi, Mahmut Şevket Paşa’nın kendisi yayınlamış ve parlamentoya bildirmiştir. Oysaki örfi idâre ilânını Kanun-i Esasi’nin 113. maddesine göre kumandanlar değil, “hükümet-i seniyye” yapabilir. Bu şekilde yapılmaması, mecliste sert tartışmalara neden olmuştur.

Örneğin; Boşo Efendi’ye göre örfi idâre ilân edilmeden önce Meclis’e sorulmalıydı. O, yapılan işin usulsüzlüğünü ima ederek, kumandanın Meclis buyruklarını yapacağı yerde Meclis’in kumandanın dediğini yaptığını belirtmiştir. Ebüzziya Tevfik Bey, I. Meşrutiyet’le Redif Paşa’nın ilân ettiği örfi idârenin 31 yıl sürdüğünü hatırlatmıştır. Emrullah Efendi de örfi idârede süre tespit etmenin zorluğuna dikkati çekmiştir. Kozmidi Efendi ise “kuvve-i icrai’ye bugün kumandanlığın elinde bulunuyor” şeklinde bir açıklama yaparak, hükümetin kumandanın gölgesinde kaldığını

⁴⁰ Danişmend, **a.g.e.**, s. 23.

⁴¹ Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim** (3. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 1984), s. 29.

⁴² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi – İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)** (9. Cilt. 2. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 1999), s. 98. Celal Bayar, Hareket Ordusu’nun adını, Mustafa Kemal’in koyduğunu vurgulayarak, bu hususta Atatürk’ün şöyle dediğini belirtir: “İrticai bastırmayı üzerine alacak askeri kuvvetimiz için bir isim düşündüm. Öyle bir isim olmasını istedim ki, çarpışan tarafların duygularına dokunmasın... Herkes bu ismi benimseyebilsin... Fransızca “mouvement” manasına gelen (hareket) kelimesi aklıma geldi. Zaten yürüyüş halindeydik. Kuvvetlerimizin adı (Hareket Ordusu) oldu.” Bkz: Celal Bayar, **Ben de Yazdım** (1. Cilt. İstanbul: Yön Matbaacılık, 1997), s. 154.

⁴³ Akşin, **a.g.e.**, s. 201; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi** (1. Cilt. 2. Kısım. Ankara: TTK Yayınları, 1991), s. 206.

vurgulamıştır. Görüldüğü gibi Meclis örfi idâreyi onaylamazlık etmiyordu; ancak örfi idâre ilânında açık vermemek ve dikkatli davranmak istiyordu.

Bunun üzerine Sadrazam Tevfik Paşa; örfi idâre ilânını, kitaba uydurmak için Mahmut Şevket Paşa'nın beyannamesini bir teklif olarak kabul etmiş ve Meclis-i Vükela'nın da bu konuda aynı fikirde olduğunu belirterek, Yıldız'a göndermiştir. Ayrıca durumu kurtarmak için kabine, 25 Nisan 1909 tarihinde bir örfi idâre bildirisini hazırlayarak, bunu Takvim-i Vekayi'de yayınlamıştır.⁴⁴

Buna göre; Meclis-i Vükela kararıyla İstanbul, Bilâd-i Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri), Çatalca, İzmit Sancakları ile Kartal, Beykoz, Çekmece kazaları ve Adalar'da örfi idâre ilân edilmiştir. Divan-ı Harb-i Örfi Başkanlığına ise Tophane Nazırı Hurşit Paşa atanmıştır. 2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Karârname hükümleri de bu tarihten itibaren yürürlüğe girmiştir.⁴⁵

İttihad ve Terakki, 31 Mart Olayı sonucunda II. Abdülhamit'i tahttan indirilmiş, yerine kardeşi Mehmet Reşat'ı geçirmiş ve 31 Mart'ın kalıntısı olan Tevfik Paşa kabinesini çekilmeye zorlayarak, yerine Hüseyin Hilmi Paşa'yı yeniden sadrazamlığa getirmiştir.⁴⁶ Hüseyin Hilmi Paşa hemen, birincisi Tophane Nazırı Hurşit Paşa'nın, ikincisi Topçu Livası Hasan Rıza Paşa'nın ve üçüncüsü Liva Nazif Paşa'nın başkanlıklarında olmak üzere üç Divan-ı Harp kurdurmuştur. Ayrıca tutuklananların ilk yargılamalarını yapması için tahkik heyetleri ve ayaklanmada rol oynayanlar hakkında halkın bildiklerini haber verebilmesi için bir tetkikat komisyonu da kurulmuştur.⁴⁷

Divan-ı Harpler, 31 Mart ayaklanmasını düzenleyenleri ve yürütenleri yargılamak için harekete geçmişlerdir. Olaydan muhalefeti, II. Abdülhamit'i ve İttihad ve Terakki'yi sorumlu tutan üç ayrı görüş söz konusudur.

İlk olarak İttihad ve Terakki'nin muhalifleri hakkında kovuşturma yapılmıştır. Muhaliflerin pek çoğu Hareket Ordusu İstanbul'a girmeden önce Anadolu'ya ya da yabancı ülkelere kaçmıştır. Nitekim bunlar arasında Ali Kemal, Mevlanzade Rifat, Berat Mebusu İsmail Kemal, Ergiri Mebusu Müfit, Sait Paşa, Ahrar Fırkası Genel Yazmanı Nurettin Ferruh ve Yeni Gazete Sahibi Abdullah Zühtü gibi kişileri sayabiliriz. Buna karşın İstanbul'dan kaçmamış olan Prens Sabahattin, Mizancı Murat

⁴⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**. Cilt 1, s. 346; Akşin, **a.g.e.**, s. 203-204, 207.

⁴⁵ **Takvim-i Vekayi**, Sayı no: 193, (14 Nisan 1325), s. 1.

⁴⁶ Ahmad, **a.g.e.**, s. 75; Karal, **a.g.e.**, 9. Cilt, s. 110-111.

⁴⁷ Mustafa Baydar, **Atatürk ve Devrimlerimiz** (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1973), s. 136.

Bey ve Osmanlı gazetesi sahibi Ahmet Fazlı Bey tutuklanıp Harbiye Nezareti'ne gönderilmiştir.

Divan-ı Harp'in yaptığı soruşturmalar, II. Abdülhamit'in kesin olarak 31 Mart Olayı'nda sorumluluğunu ortaya çıkaramamıştır. Tüm bunlara karşın, II. Abdülhamit'in bu ayaklanmada suçsuz olduğunu söylemek de doğru olmaz. Çünkü padişah, Meşrutiyet'i koruyacağına dair ant içmiş olduğu halde gerekli girişimde bulunmamış ve ayaklanmanın gelişmesini sessizlik içinde izlemiştir.⁴⁸

Divan-ı Harb-i Örfi, II. Abdülhamit'in yargılanmasını istediye de hükümet bunu kabul etmemiştir. Nitekim bu konuyla ilgili mazbata okununca, Harbiye Nazırı Salih Paşa ile Şeyhülislam Sâhib Bey, buna şiddetle karşı çıkmışlar ve sonunda Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, meselenin reddi veya kabulü suretinde oya koyduğunda oy birliği ile reddedilmiştir.⁴⁹

Olaydan İttihad ve Terakki'yi sorumlu tutanlara göre ise görünüşte gerici bir ayaklanma yaptırıp durumdan yararlanarak, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesini sağlayıp İttihad ve Terakki'nin İstanbul'a hakim olmasını ve muhalefetin üstesinden gelmesini sağlamaktır. Ancak İttihad ve Terakki aleyhine yapılan suçlamalar inandırıcı belgelere dayanmamakta ve tahminlerden oluşmaktadır.⁵⁰

31 Mart Olayı ile ilgili olarak Divan-ı Harpler, 49 kişiyi idam etmiş, 37 kişiyi süresiz hapis ve kalebentlik cezası, 139 kişiye de sürgün cezası vermiş ve 390 kişiyi de çeşitli hapis cezasına tabi tutmuştur. İdam edilenler arasında Erzurum Garnizon Komutanı Yusuf Paşa, Taşkıyla Taburları Komutanı İsmail Hakkı, yaverlerden Kabasakal Mehmet Paşa, Volkan gazetesi sahibi Derviş Vahdeti ile II. Abdülhamit'in Baş Musahibi Cevher Ağa gibi tanınan kişiler vardı.⁵¹

İttihad ve Terakki'ye muhalif olanlar arasında Prens Sabahattin, Osmanlı gazetesi sahibi Ahmet Fazlı ve Mizancı Murat Beyler'in tutuklanıp Harbiye Nezareti'ne gönderildiğini belirtmiştik. Fakat daha sonra Prens Sabahattin, Mahmut Şevket Paşa'nın müdahalesiyle serbest bırakılmıştır. Ahmet Fazlı Bey de serbest bırakılır; ancak Osmanlı gazetesini bir daha çıkarmayacaktır. Murat Bey ise Rodos'ta ömür boyu

⁴⁸ Karal, **a.g.e.**, 9. Cilt, s. 111-113; Baydar, **a.g.e.**, s. 136; Akşin, **a.g.e.**, s. 223. 31 Mart Olayı'nın arkasında gizli yabancı ellerin olduğu tezi de öne sürülmektedir. Nitekim İngilizlerin yobaz taifeyi kışkırttığı ve Vahdeti'ye destek olduğu da iddiâ edilmektedir. Bkz: Kırçak, **a.g.e.**, s. 60.

⁴⁹ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 42-43.

⁵⁰ Akşin, **a.g.e.**, s. 224; Karal, **a.g.e.**, 9. Cilt, s. 115.

⁵¹ Karal, **a.g.e.**, 9. Cilt, s. 120.

sürecek kalebentliğe mahkum edilmiştir. Serbestî gazetesi sahibi Mevlanzade Rifat da 10 yıl süreyle sürgüne gönderilmiştir. Sait Paşa, gıyaben askerlikten uzaklaştırılmıştır. Ayaklanmaya katılan askerler, alaylı zabıtlar, saray mensupları, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti üyesi hocalar da yakalanıp yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Divan-ı Harpler'in yargılamaları, 23 Temmuz tarihine kadar devam etmiştir.⁵²

31 Mart Olayı'ndan bir gün sonra 14 Nisan 1909'da Adana'da Ermenilerin, Müslümanları öldürmeye başlamaları, Divan-ı Harp'in kurulmasına yol açmıştır. Adana'da yapılan bu isyanın baş sorumlusu, bir Ermeni din adamı olan ve kiliselerde açıktan açığa ihtilâl ve isyan tavsiyelerinde bulunan Adana Episkoposu Muşeg'dir.

Adana'da Ermenilerin isyanının ve Müslümanları öldürme girişiminin, Avrupa'ya "Ermeniler öldürülüyor" şeklinde yansıtılması üzerine İttihadçılar endişeye kapılmışlardır. Bunun üzerine Adana'da olaydan sonra örfi idâre ilân edilmiştir. Adana'ya gönderilen Cemal Paşa, Avrupa'ya hoş görünmek için Ermeni çetelerine dokunmayıp, kurduğu Divan-ı Harp'te 47 Müslüman ve sadece bir Ermeni'yi idam ettirmiştir.⁵³

31 Mart Olayı'ndan sonra İttihad ve Terakki'nin muhalefet üzerinde siyasal baskısını hissettirmesi nedeniyle Meşrutiyet'in yarattığı siyasal serbestlik büyük ölçüde azalmıştır. Nitekim 31 Mart Olayı'ndan sonra ilân edilen örfi idâre nedeniyle muhalefet hareket edemez hale gelmiştir. Ancak tüm bu baskılara karşın, gerek meclis içinde ve gerekse meclis dışında muhalefet kendini hissettirmeye başlamıştır.

14 Kasım 1909'da meclis içinde Mutedil Hürriyetperver Fırkası kurulmuştur. Ayrıca Osmanlı Demokrat Fırkası da faaliyete geçmiştir. Meclis içinde 21 Şubat 1910 tarihinde ise Ahali Fırkası kurulmuştur. Muhalefete 1911 yılında İttihad ve Terakki'nin kendi içinde oluşan Hizb-i Cedid hareketi de katılmıştır.

1911 yılı sonbaharına gelindiğinde önemli bir dış sorunla karşılaşmıştır. İtalya, Trablusgarp'ı işgal etmiştir. Trablusgarp Savaşı'nın yarattığı karışık ortamda muhalefet İttihad ve Terakki'ye karşı birleşerek, 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurmuştur.⁵⁴

⁵² Baydar, **a.g.e.**, s. 136-138.

⁵³ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)** (Ankara: TTK Yayınları, 2001), s. 24; **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi (İ'lân-ı Meşrûtiyyet'ten Evvel ve Sonra)**. Haz: H. Erdoğan Cengiz (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983), s. 74.

⁵⁴ Sina Akşin, "İttihat ve Terakki," **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi** (Cilt 5. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 1428-1429.

İttihad ve Terakki'nin merkeziyetçi uygulamalarından hoşnut olmayan azınlıklar ve mutlakiyet taraftarları, kısa süre içinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda kenetlenmişlerdir. Nitekim tarihimizde “sopalı seçim” olarak adlandırılan 1912 Genel Seçimleri'nde⁵⁵ meydana gelen olaylar dikkate değerdir.

Eskişehir'de ikinci seçmenlerin seçimi sırasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın istediği sonucu alamaması sonucu dini temalar işlenen olaylar patlak vermiştir. Eskişehir merkezde oy verilirken, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Eskişehir Reisi Hacı Veli'nin bayrağı dolaştırılarak, “Hacı Veli'nin bayrağı nerede ise biz de oradayız” nutukları atılmasına karşın bu olaylar bastırılmıştır. Ancak köylerde oy verilirken, Eskişehir'e ait bütün seçim bölgelerinde olaylar meydana gelmiştir.⁵⁶ Burada dikkati çeken nokta Hürriyet ve İtilafçılar'ın seçim propagandalarında dini kullanmasıdır. Nitekim İttihadçılar'ın halkı dinsizleştireceklerini, çocuklara şapka giydireceklerini ve giymeyenleri keseceklerini, ülkeyi düşmana satacaklarını, padişah dahil tüm memurların dinsiz olduğunu vurgulayıp, Sünni-Alevi çatışması da tezgahlayarak, halkı hem birbirlerine hem de hükümete karşı kıskırtmışlardır. Sonuçta 10 Mart cumartesi gününden itibaren Eskişehir'in pek çok yerinde olaylar olmuştur.⁵⁷

Eskişehir'deki olayların son derece ciddi bir hal alması nedeniyle Eskişehir Kaymakamı Zekai Bey, bu durumu üst makamlara bildirmiştir. Olaylar, hükümetin örfi idâre ilân etmesi ve bölgeye asker göndermesi sonucu bertaraf edilmiştir. Kaymakam Zekai Bey, olayların ayrıntılı olarak incelenmesi ve siyasal boyutunun gözler önüne serilebilmesi için suç işleyenlerin Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmasını istemiştir. Hükümet de kaymakamın isteğini uygun görerek, suç işleyenlerin yargılanmasını karara bağlamış ve Adli makamlarca gerçekleştirilen soruşturmalarda elde edilen bulguların Divan-ı Harb-i Örfi'ye verilmesini istemiştir. Ayrıca hükümet, bu irtica olayını yerinde incelemek için Divan-ı Harb-i Örfi Heyet-i Tahkikiyesi oluşturarak Eskişehir'e göndermiştir. Olaylarda suç işleyenler ise yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir. Tüm bu uygulamalarla ülke, yeni bir 31 Mart Olayı'ndan kurtulduğu gibi buna benzer irtica hareketleri, Meşrutiyet yılları boyunca sürmüştür.⁵⁸

⁵⁵ 1912 Seçimi, Osmanlı Tarihi'nin ilk erken genel seçimidir. Bu bilgi için bkz: Güneş, **a.g.e.**, s. 258.

⁵⁶ Güneş, **a.g.m.**, s. 469, 481; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler** (Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 493.

⁵⁷ Seyitgazi, Özdenk, Tandır, Taşköprü, Kırka, Kızılınler, Bardakçı ve Kümbet Olayları için bkz: Güneş, **a.g.m.**, s. 472-478.

⁵⁸ Güneş, **a.g.m.**, s. 478, 480-481; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**. Cilt 3, s. 493-494.

31 Mart'tan sonra ilân edilen örfi idârenin, bir ara Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, İstanbul ve civarında 23 Temmuz 1912 tarihinden itibaren kaldırılması uygun görülmüştür.⁵⁹ Ancak kısa bir süre sonra padişah irâdesi ile İstanbul ile Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri'nde üç gün müddetle örfi idâre düzeni tekrar kurulmuştur.⁶⁰

11 Haziran 1913'te ise Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın suikast sonucu öldürülmesi üzerine komployla ilgisi olanları sorguya çekmek için İstanbul'da Remzi Bey'in başkanlığında bir Divan-ı Harp kurulmuştur. Nitekim bu Divan-ı Harp tarafından Topal Tevfik, Muhib, Çerkez Kazım, Miralay Fuat, Şevki, Çerkez Ziya, kardeşi Hakkı, Mehmet Ali, Abdullah Safa, şoför Cevad, jandarma Kemal ve Damat Salih Paşa olmak üzere 12 kişi idam edilmiştir. Ayrıca işin düzenleyicilerinden Prens Sabahattin Bey, Dahiliye Nazırı Reşit, Nazmi Paşazade Abdurrahman, Gümülcineli İsmail, Kemal Mithat, Pertev Tevfik, Nazmi, Kaymakam Zeki, emekli jandarma kumandanı Mehmet Bey, Kavaklı Mustafa, Kürt Şerif Paşa gıyaben idama mahkum olmuşlardır. Bu suikast olayı, İttihad ve Terakki'nin muhalefete karşı baskısını daha da arttırmasına neden olmuştur.⁶¹

Örfi idâre uygulaması, I. Dünya Savaşı süresince de devam etmiştir. Böylece Örfi İdâreli Meşrutiyet, âdeta askeri bir Meşrutiyet halini almıştır. Divan-ı Harpler gibi özel mahkemelerle uygulamaya konulan örfi idâre, özgürlüklerin sınırlandırılmasında ve muhalefetin susturulmasında önemli rol oynamıştır.⁶²

2. DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER'İN NİTELİĞİ

2.1. Divan-ı Harb-i Örfiler'in Siyasal Niteliği

Bir ülkenin normal hayat şartlarını bozan bir durumun ortaya çıkması nedeniyle vatandaşlar ve yabancılar için Anayasa ile tanınmış olan hak ve hürriyetlerden bir kısmının veya tamamının, geçici olarak kaldırılmasına ya da sınırlarının daraltılmasına “sıkıyönetim” adı verilmektedir.

Sıkıyönetim terimi, İngilizce'de “martial law” ve Fransızca'da “l'etat de siège” terimleriyle ifade edilmektedir. Bizim eski hukuk dilimizde “idâre-i örfiye”, daha

⁵⁹ TV, Sayı no: 1186, (11 Temmuz 1328), s. 1.

⁶⁰ TV, Sayı no: 1233, (6 Eylül 1328), s. 2.

⁶¹ Ahmad, a.g.e., s. 195; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 355-356; Türkgeldi, a.g.e., s. 99, 103-104.

⁶² Ertuğ, a.g.m., s. 75; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*. Cilt 1, s. 348.

sonraları “örfi idâre” ve son zamanlarda da Anayasamızdaki tabirlerin Türkçeleştirilmesi üzerine “sıkıyönetim” olarak anılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda I. Meşrutiyet’in ilân tarihi olan 1876 yılına kadar idâre-i örfiye diye bir terim hukuk dilimizde yoktu.⁶³

Örfi idârenin ilânıyla birlikte ülkenin siyasi düzeninde geçici olarak bir takım değişiklikler olur. Bunu, örfi idâre düzeniyle ilgili ilk hukuki düzenleme olarak gösterebileceğimiz “30 Nisan 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Kanunu Layihası”nda (madde: 7)⁶⁴ ve “2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Karârname’si”nde (madde: 3)⁶⁵ görmek mümkündür. Zira bu belgelerde, örfi idâre altına alınan bir yerde emniyet ve asayişin korunması için hükümet-i mülkiyenin (mülki idârenin) sahip olduğu görevlerin, hükümet-i askeriyeye (askeri idâreye) geçeceği belirtilmektedir.

Emniyet ve asayişin korunması için askeri idâreye bazı yetkiler verilmiştir. Bu yetkiler, İdâre-i Örfiye Karârname’sinin 6. maddesinde ve İdâre-i Örfiye Kanunu Layihası’nın 10. maddesinde, şöyle belirtilmiştir: “Askeri idâre; ilk olarak lüzum görülen kişilerin gece ve gündüz ikametgahlarını aramaya; ikinci olarak, şüpheli ve sabıkalılardan olup da hükümet tarafından yakalananları ve örfi idâre altına alınan yerlerde ikametgahları olmayanları bir başka yere sürmeye veya uzaklaştırmaya; üçüncü olarak, ahalinin silah ve cephanesini toplamaya; dördüncü olarak da zihinleri karıştırıcı yayın yapan gazeteleri kapatmaya ve yine zihinleri karıştıran her türlü cemiyetleri ortadan kaldırmaya yetkilidir.”⁶⁶

Görüldüğü gibi askeri idârenin bu yetkileri, Kanun-i Esasi’nin Osmanlı tebaasının genel hakları olarak çizdiği; kişi hürriyeti, basın özgürlüğü ve mesken dokunulmazlığı gibi temel hak ve hürriyetlerini ortadan kaldırmaktadır. Zira İdâre-i Örfiye Karârname’sinin 2. maddesinde ise örfi idârenin ilân olunmasıyla birlikte Kanun-i Esasi’nin ve ülke idâresi ile ilgili olan kanunların ve düzenlemelerin,

⁶³ Ertuğ, **a.g.m.**, s. 69, 71.

⁶⁴ İdâre-i Örfiye Kanunu Layihası, 2 Haziran 1877 tarihinde önce Mebusan Meclisi’nde görüşülerek üzerinde bazı değişiklikler yapıp kabul edildikten sonra Ayan Meclisi’ne gönderilir. Ayan Meclisi de İdâre-i Örfiye Kanunu Layihası üzerinde yaptığı değişikliklerle onayladıktan sonra İdâre-i Örfiye Kanunu Layihası, Bâb-ı Âli’ye sunulur. Bkz: **BOA, DUİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/2.

⁶⁵ “2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Karârname’si” için bkz: **Düstur**, 1. Tertib, Cilt 4, s. 71-72; **TV**, Sayı no: 193, (14 Nisan 1325), s. 1-2.

⁶⁶ **Düstur**, 1. Tertib, Cilt 4, s. 71. “İdâre-i Örfiye Kanunu Layihası” için bkz: **BOA, DUİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/2.

karâr-nâme'ye aykırı olan maddeleri, örfî idâre devam ettikçe geçici olarak tatil olunacağı belirtilmiştir.⁶⁷ Bu düzenleme uzun süre sürmüştür.

10 Ocak 1918 tarihli yeni bir kanunla İdâre-i Örfiye Karâr-nâmesi'nin, örfî idâre altındaki yerlerin mülki idâresinin emniyet ve asayiş ile ilgili yetkilerinin askeri idâreye devredilmesini kararlaştıran 3. maddesi değiştirilerek; örfî idâre ilân olunan yerlerde mülki idâreye ait emniyet ve asayiş görevlerinden sadece "Meclis-i Vükela'ca tefrik ve tayin ve alelusul ilân olunacak kısmının askeri idâreye geçeceği ve askeri idârenin alacağı kararların da mahalli zabıta vasıtasıyla yürütüleceği" belirtilmiştir.⁶⁸ Böylece yetki dağılımında bir sınırlama yapılarak, mülki idâreye ait yetkilerden sadece Meclis-i Vükela'nın seçeceği ve tayin edip usulen de ilân edeceği görevler, askeri idâreye devredilmiştir.

Divan-ı Harb-i Örfiler, siyasi yapı olarak kuruldukları dönemin siyasi anlayışlarını taşımaktadırlar. Örneklendirecek olursak; II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki Divan-ı Harb-i Örfiler, İttihad ve Terakki açısından özgürlüklerin sınırlandırılmasında, muhalefetin susturulmasında ve iktidarın kuvvetlendirilmesinde önemli bir araç olmuştur.

Mütareke Dönemi'nde ise Damat Ferit Paşa hükümetinin iktidar sahibi olmasını, muhalefeti susturmasını, İttihad ve Terakki'den öç almasını sağlayan bir kurum olmuştur.⁶⁹

Nitekim Celal Bayar, Mütareke Dönemi'nde 16 Aralık 1918'de kurulan ilk Divan-ı Harp'in ve Mütareke Devri Hükümetleri'nin amaçları ile ilgili olarak, gerçekten de çok güzel bir değerlendirme yaparak, şöyle demiştir: "Kurulan Divan-ı Harp, "hususî mahkemelerin" pek çok benzerlerinde olduğu gibi siyasi hasımlarını yok etmek, İtilaf Devletleri mümessillerine hoş görünmek arzusuyla doğmuştu. Hakimler de intikam elemanlarından seçilmişlerdi.... Osmanlı İmparatorluğu Mütareke Devri Hükümetleri, özellikle Sadrazam Ferit Paşa ve kabineleri, İtilaf Devletleri'nin arzularına uygun bir siyaset yürütmekle içinde buldukları zorluklardan memleketi kurtaracaklarını sanıyorlardı."⁷⁰ Öyle ki; II. Bölümde derinlemesine irdedeceğimiz üzere I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması üzerine Ziya Gökalp, Mütareke Dönemi'nde Divan-

⁶⁷ Gözübüyük ve Kili, **a.g.e.**, s. 28-29, 42; **Düştur**, 1. Tertib, Cilt 4, s. 71.

⁶⁸ **BOA, DUİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/2.

⁶⁹ Şimşir, **a.g.e.**, s. 59.

⁷⁰ Celal Bayar, **Ben de Yazdım** (Cilt 5. İstanbul: Yön Matbaacılık, 1997), s. 63, 67-68.

ı Harp karşısına çıkarılıp, “Türkçülük hakkında niçin şu makaleyi yazdın?” diye sorguya çekilecek, Ziya Gökalp ile birlikte Türkçülük ideolojisi de yargılanacaktır.⁷¹ Böylece Divan-ı Harb-i Örfiler, kurulduğu dönemlerin siyasi anlayışına koşutluk gösterecektir.

2.2. Divan-ı Harb-i Örfiler’in Hukuksal Niteliği

Kanun-i Esasi, hiç kimsenin yasayla bağlı olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye zorlanamaması (madde: 23), bir davaya ancak ait olduğu mahkemede bakılması (madde: 85), mahkemelerin kendi görevlerine giren davalara bakmaktan kaçınamamaları (madde: 84), var olan belli mahkemeler dışında olağanüstü mahkemeler ya da yargı kararı vermeye yetkili özel komisyonlar kurulamaması (madde: 89) gibi hükümler getirerek; “tabii yargı” veya “tabii hâkim”⁷² anlayışını ülkeye getirmiştir.

Ancak bu getirilenler, 113. maddeyle büyük çapta etkisiz bırakılmıştır. 8 Ağustos 1909 tarihinde Kanun-i Esasi metninde yapılan değişiklikle ise 113. maddedeki kişi haklarını ortadan kaldıran padişaha hükümetin emniyetini ihlâl edenleri polis soruşturmasıyla sürgüne gönderme yetkisi veren kısım maddeden çıkarılmıştır.⁷³

Ülkenin herhangi bir yerinde ihtilâl çıkmasına yönelik işaretler görüldüğü takdirde hükümetin o yere mahsus olmak üzere geçici olarak örfi idâre ilân etme hakkı yine saklı tutulmuştur. Ancak örfi idâreyi, “kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret ...” sayarak kapsamını daraltmıştır.

Kanun-i Esasi’nin 115. maddesinde “Kanun-i Esasi’nin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradan ıskat edilemez”⁷⁴ denilmesine karşın, zaman zaman bu hükmün dışına çıkmıştır. “2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiye

⁷¹ Tarık Zafer Tunaya, **İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa** (2. Baskı. İstanbul: Arba Yayınları, 1988), s. 161; Mehmet Kaplan, Tarık Zafer Tunaya ve Şerif Mardin, “Ziya Gökalp ve Türk Düşüncesi,” (Yöneten: Ali Gevgilili) **Milliyet**, (27 Ekim 1974), s. 9; Tarık Zafer Tunaya, “İttihat ve Terakki,” **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı 74-75 (Haziran 1984), s. 35. Ziya Gökalp’in Yeni Mecmua’da yazdığı makale, “Turan nedir?” başlığını taşımaktadır. Bkz: “Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi,” **TV**, Sayı no: 3554, (21 Mayıs 1335), s. 77.

⁷² Dar anlamıyla “Tabii hâkim” terimi kanunun, suçtan önce gösterdiği hakim anlamındadır. Yani davayı görecek hakimin, suçun işlenmesinden önce kanunla belli edilmesi anlamına gelmektedir. Geniş anlamıyla ise adaletin dağıtılması konusunda “kanun önünde eşitliğin” bir belirtisi olarak görmek mümkündür. Bkz: Faruk Erem, **Ceza Usulü Hukuku** (2. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1968), s. 77-78.

⁷³ Bülent Tanör, **Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri** (İstanbul: DER Yayınları, 1992), s. 117, 154, 157.

⁷⁴ Gözübüyük ve Kili, **a.g.e.**, s. 42.

Karâr-nâmesi'yle" anayasanın bu maddesine ve genel hukuk hiyerarşisine de aykırı bir şekilde örfi idâre ilân olunmuştur.

3. DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ TEŞKİLÂTI VE YARGILAMA USULÜ

3.1. Divan-ı Harb-i Örfile'ın Kuruluşu ve Teşkilâtlanması

Kanun-i Esasi'nin 113. maddesinin birinci fıkrasında, ülkenin herhangi bir yerinde ihtilâl çıkmasına yönelik işaretler var ise hükümetin o yörede geçici olarak örfi idâre ilân etme hakkının olduğu belirtilmektedir.⁷⁵

Örfi idâre düzeninin bir uzantısı olan Divan-ı Harpler'in teşkilâtında üyelerinin kimlerden oluşacağı konusunda bize herhangi bir bilgi vermeyen 30 Nisan 1877 tarihli dört fasıl ve 23 maddeden oluşan İdâre-i Örfiye Kanunu Layihası⁷⁶ gibi, 13 maddeden oluşan İdâre-i Örfiye Karâr-nâmesi de örfi idârenin teşkilâtı, divan-ı harplerin kuruluş şekilleri ve bağlı olacakları yargılama usulü ile haklarında kovuşturma yapılması için müsaade edilenlerin ne şekilde yargılanacakları ile ilgili herhangi bir hüküm içermemektedir.⁷⁷ Ancak Divan-ı Harb-i Örfile'ın, aynı zamanda askeri mahkemeler olmaları nedeniyle Askeri Ceza Kanunnamesi'ni ve gerektiğinde de Mülkiye Ceza Kanunları'nı uygulamışlardır. Böylece özel hüküm bulunmayan durumlarda genel hükümlerden, yani uygulana gelen kanunlardan yararlanılmıştır.

Askeri Ceza Kanunnamesi'ne göre Divan-ı Harb-i Örfile, kuruluşu itibariyle genel olarak; erkân veya ümerâdan bir başkan ile dört askeri üyeden meydana gelmektedir. Ayrıca iki de yedek üyesi (azâ mülazımı) vardır.

Kanun-i Esasi'nin 91. maddesine de uygun olarak, Divan-ı Harb-i Örfile'de cezaî kovuşturma görevini yapması için birer müdde-i umuminin (savcı) ve ihtiyaç görüldüğünde de birer yardımcının ve sorgulama işlerini yapması için de birer müstantiğin (sorgu hakimi) tayin edildiği zamanlar olmuştur. Burada önemli olan nokta başkan, üyeler ve yedek üyelerin Harbiye Nezareti tarafından, müdde-i umumi, yardımcı ve müstantiğin ise Adliye Nezareti tarafından seçilmiş olmalarıdır.⁷⁸

Mahkeme başkan ve üyelerinin, rütbe ve sayıları konusunda uygulamaya baktığımızda bir birliktelik söz konusu değildir. Nitekim 1879'da İstanbul'da kurulan

⁷⁵ Gözübüyük ve Kili, **a.g.e.**, s. 41-42.

⁷⁶ **BOA, DUİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/2.

⁷⁷ Akmaner, **a.g.m.**, s. 804 -805; **Düştur**, 1. Tertib, Cilt 4, s. 71-72.

⁷⁸ **BOA, DUİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/11.

Divan-ı Harb-i Örfi için düzenlenen karârname, mahkeme heyetinin müşirân ve ümerâ-yı askeriyyeden dokuz ve en az yedi kişiden oluşacağı belirtilmiştir. 1880’de kurulan Selanik Divan-ı Harb-i Örfisi’nde ise mirliya (tuğgeneral) rütbesinde bir başkan ile ikisi miralay (albay), ikisi kolağası (yarbay) rütbesinde dört üye yer almıştır. Mahkeme heyetinin genel olarak bir başkan ile dört üyeden aşağıya düşmediğini görmekteyiz.⁷⁹

Divan-ı Harb-i Örfi’nin kuruluş şekli “Müsellağ Çetelerin Teşkilî Hakkındaki 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910) tarihli karârnamenin” 6. Faslında açıkça ortaya konmuştur. Söz konusu karârnamenin 25. maddesinde mahkemelerin kuruluş şekli şöyle belirtilmiştir: “Divan-ı Harp, bir başkan ile dört üye ve bir müddeâ-i umumiden oluşur. Başkan ile iki askeri üye Harbiye Nezareti’nce, diğer iki üye de Adliye Nezareti’nce atanır.”

Ayrıca doğrudan doğruya vilayet valisine bağlı birer İstidlâ’ Komisyonu ile Divan-ı Harplere bağlı birer Heyet-i Tahkikiye’nin (Soruşturma Heyeti’nin) kurulması da kararlaştırılmıştır.⁸⁰

Divan-ı Harb-i Örfiler’in kuruluşu ile ilgili 18 Eylül 1919’da yeni bir karârnamenin yayımlandığı görülmektedir. Buna göre Divan-ı Harpler, erkân, ümerâ-yı askeriyyeden bir başkan ile dört askeri üyeden meydana gelmektedir. Mahkeme üyelerinden herhangi birinin olmaması durumunda mahkemede olmayan üyenin yerine vekalet etmek üzere erkân, ümerâ veya zâbitân-ı askeriyyeden iki yedek üye bulunacaktır. Ayrıca emirleri altında da yeteri kadar kâtip olacaktır. (Madde:2)

Harbiye Nezareti’nin isteği ve padişahın izni ile Divan-ı Harpleri oluşturan heyetler ve yedek üyeler tayin edilecektir. (Madde: 3) Divan-ı Harpler’in emri altında görev yapan kâtipler ise Divan-ı Harp Başkanları’nın yazdığı yazı sonucunda Harbiye Nezareti tarafından tayin edilecek ya da değiştirilecektir. (Madde: 4)

Her Divan-ı Harb-i Örfi’de kamu hukuku adına kanunî ta’kîbâtta bulunması için Adliye Nazırı tarafından seçilen ve padişahın emriyle atanan bir müddeâ-i umumi ve

⁷⁹ Köksal, a.g.e., s. 61; Sahir Erman, **Askerî Ceza Hukuku** (3. Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1963), s. 238.

⁸⁰ **BOA, MVM**, Dosya No: 213 / 62; **Düstur**, 2. Tertib, Cilt 2, s. 669, 674. İstidlâ’ Komisyonu; eşkiya olaylarında ve bunların takip işlerinde bilgili ve tecrübeye sahip mülki ve askeri memurlar ile zâbitadan ve bu işlerde hakkıyla hizmet edebilecek ve sadece bu işle uğraşacak 3 kişiden oluşan ve doğrudan doğruya vilayet valisine bağlı olan bir komisyondur. Bu üç kişiden başka vilayet jandarma kumandanı ile polis müdürü de tabii üye olarak komisyonda bulunacaktır (Madde: 5). Heyet-i Tahkikiye ise Adliye memurlarından ve üç kişiden oluşacaktır (Madde: 7). Bkz: **Düstur**, 2. Tertib, Cilt 2, s. 669.

gerekirse bir de yardımcı bulunacaktı. Müddeî-i umuminin tayinine kadar onun görevine mahallî müddeî-i umumiler bakacaktı. Ayrıca Divan-ı Harp Başkanı tarafından belirlenmiş, yeteri kadar kâtip işbaşında bulunacaktı. (Madde: 5)

Her Divan-ı Harp'te sorgulama işlerini yapması için Adliye Nazırı tarafından seçilen ve padişahın emriyle tayin edilen bir veya birkaç müstantik bulunacaktı. Müstantiğin tayinine kadar onun görevini mahallî müstantik yapacaktı. (Madde: 6) Her müstantik, emri altında bir veya iki kâtip bulunduracaktı. (Madde: 7) Müstantik kâtiplerinin atanması da bir usule bağlanmıştı. Buna göre müstantik kâtipleri, müstantiklerin yazdığı yazı üzerine Divan-ı Harp Başkanları tarafından atanacak ya da değiştirilecekti. (Madde: 8)

Müstantiklerin görevlerini inceleyecek olursak, Heyet-i Tahkikiye'nin görevlerine benzemektedir. Buna göre müstantikler, zanlıları mahkemeye çağırma, sorgulama, delilleri toplama konusunda ve zanlıları tutuklama veya serbest bırakma ve yargılamanın gerektiği ya da gerekmediği (lüzum-ı muhakeme ya da men'-i muhakeme) konularında Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu) hükümlerine tabi olacaklardı. (Madde: 10) Müstantiğin lüzum-ı muhakemenin dışındaki diğer kararları Divan-ı Harp Başkanı'nın onayıyla kesinlik kazanacak ve müstantik kararlarının aleyhine yapılacak itirazlar kabul edilemeyecekti. (Madde:11-12)⁸¹

24 Kasım 1919 tarihli başka bir karârname ile Divan-ı Harpler'in kuruluş ve teşkilâtlanması ile ilgili yeni bir düzenleme yapılmıştır.⁸²

23 Nisan 1920 tarihli "Divan-ı Harb-i Örfiler'in Teşkilât ve Vezaifi hakkındaki Karârname" ile Divan-ı Harb-i Örfiler'in hükümetçe uygun görülen yerlerde kurulacağı belirtilmektedir. (Madde: 6) Bu Divan-ı Harb-i Örfiler'in yargı heyetinde "erkân, ümerâ veya zâbitân-ı askeriye meyanından Harbiye Nezareti tarafından seçilecek ve tayin edilecek bir başkan ve dört üye" bulunacaktır. Başkanın olmaması halinde üyelerden en büyük rütbeli veya kıdemli olanı başkana vekalet edecektir. (Madde: 1) Üyelerden herhangi birinin olmaması halinde ise olmayan üyenin yerine ümerâ ve zabitanandan iki

⁸¹ BOA, DUİT, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/2; TV, Sayı no: 3653, (23 Eylül 1335), s. 3-4; Vakit, Sayı no: 679, (23 Eylül 1335/1919), s. 1.

⁸² 24 Kasım 1919 tarihli karârname ile Askeri Ceza Kanunnamesi'nin 48. maddesinde yer alan özel cetvelde, daima bir başkan ve dört üyeden kurulan ancak sanıkların rütbelerine göre kuruluş tarzı değişen Divan-ı Harpler oluşturulmuştur. Bu Divan-ı Harpler aslında daimî olmasına karşın sanıkların rütbelerine göre üyeleri değişmekteydi. Yargılanan sanık bir sivil ise sanığın ilmî veya mülkî rütbesinin askerî rütbeyle olan karşılığı dikkate alınarak Divan-ı Harp oluşturulmuştur. Ayrıca adliyeden, müddeî-i umumi ve müstantiğin de bulundurulmayacağı kabul edilmiştir. Bkz: BOA, DUİT, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/2; Akmaner, a.g.m., s. 806; Erman, a.g.e., s. 238.

yedek üye tayin edilecektir. Yazı işlerini ise bir baş kâtip ile çeşitli kâtiplerden oluşan ve Harbiye Nezareti'ne bağlı olan bir heyet yürütecektir. (Madde:2)⁸³

3.2. Divan-ı Harb-i Örfler'in Görev ve Yetkileri

İdâre-i Örfiye Karâr-nâmesi'nin, 4., 5., 7., 8., 9., 10., 11. ve 12. maddelerinde mahkemelerin görev ve yetkileri belirtilmiştir. Buna göre Divan-ı Harb-i Örfler, örfi idâre düzeniyle ilgili olan suçlara ait davalara bakacaktır. Ayrıca Divan-ı Harb-i Örfler'in mehâkim-i âdiyye-i cezaîyyenin yerine geçerek, onların görevlerinden de sorumlu olacağı belirtilmiştir. Ancak bu noktada bir sınırlamaya gidilerek; Divan-ı Harpler örfi idâre ilân edilen yerlerin dışına taşamayacaktır.⁸⁴

Divan-ı Harb-i Örfler'in bakmakla yükümlü olduğu davalar şu şekilde sıralanmıştır:

- Devletin iç ve dış emniyetini bozacak bütün cünha ve cinayeti asıl yapanlar ile bu suçlarda parmağı olanlar her ne haysiyet ve sıfatta olursa olsun Divan-ı Harp huzurunda yargılanacaklardır. (Madde: 4)
- Hükümet memurlarından, memuriyetlerini yaparken suikastte bulunanların bu hareketleri, örfi idâre ilânına neden olacak durumu gerektirirse, bunların yargılamaları da Divan-ı Harp'e ait olacaktır. (Madde: 5)
- Genel huzuru bozucu ve engelleyici durumlara neden olmak üzere Divan-ı Harp'e gönderilen cünha ve cinayetlerde doğrudan doğruya ilgisi olan âdî suç ve cinayetlerin dahi bakılmasına ve hükmüne Divan-ı Harp'in yetkisi olacaktır. (Madde: 8)
- Karâr-nâmenin 4. maddesinde geçen cünha ve cinayetler (yani devletin iç ve dış emniyetini bozacak bütün cünha ve cinayetler), örfi idârenin ilânından önce meydana gelmiş olmasına karşın bu suçları işleyenler henüz yargılanıp mahkum edilmemişlerse onların dahi yargılanacakları yer Divan-ı Harpler olacaktır. (Madde: 10)
- Örfi idârenin ilânından önce kurulmuş olsalar bile bütün hafî (gizli) cemiyetlerin yargılaması Divan-ı Harp'e ait olacaktır. (Madde: 11)

⁸³ **BOA, DUÎT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/11; **TV**, Sayı no: 3837, (26 Nisan 1336), s. 2-3; **Alemdâr**, Sayı no: 2794, (26 Nisan 1336/1920), s. 2; **Peyâm-ı Sabah**, Sayı no: 10938, (26 Nisan 1336/1920), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 884, (26 Nisan 1336/1920), s. 1.

⁸⁴ **Düstur**, 1. Tertib, Cilt 4, s. 71.

- Örfi idâre altına alınan yerlerde ikamet etmemesine karşın örfi idârenin ilânını gerektiren durumda parmağı oldukları anlaşılınların yargılması Divan-ı Harp'in yetkisinde olacaktır. (Madde: 12)⁸⁵

Divan-ı Harb-i Örfilet'in görev ve yetkileriyle ilgili sadece yukarıda değindiğimiz İdâre-i Örfiye Karârname'sinin maddelerinin uygulanmasıyla sınırlı kalınmamıştır. Nitekim 23 Nisan 1920 tarihli "Divan-ı Harb-i Örfilet'in teşkilât ve vezâifi hakkında karârname" ile Divan-ı Harb-i Örfilet'in; "tehcir, taktîl, ihtikâr, isyan, alenen gasb ve garet, tahrib-i bilâd" suçlarını işleyen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış emniyetini bozan bütün suçlara bakması ve temyizi olmamak üzere karar vermesi kararlaştırılmıştır. (Madde: 3)⁸⁶

Divan-ı Harb-i Örfilet'in yargı yetkisi, bağılı bulunduğu örfi idârenin mülki alanıyla sınırlandırılmıştır. Nitekim İdâre-i Örfiye Karârname'sinin ilk maddesinde; "örfi idâre altına alınan bir şehrin, kazanın, sancağın veya vilayetın sınırını içine alan yerlerin isimlerinin özel bir şekilde ilân edileceği" belirtilmiştir.⁸⁷ Tarihsel süreç içinde bu uygulamanın örneklerine de rastlanılmaktadır. Öyle ki; 25 Mayıs 1922 tarihli "Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfilet'i'nin hakk-ı kaza ve daire-i salahiyeti hakkında karârname" ile İstanbul Divan-ı Harb-i Örfilet'i'nin yargı hakkı ve yetki sınırı, İstanbul vilayeti ile Çatalca sancağı olarak belirlenmiş olup bu bölgelerin dışında meydana gelen her türlü suça, genel mahkemelerin (mehâkim-i umumiyenin) bakacağı belirtilmiştir.⁸⁸

3.3. Divan-ı Harb-i Örfilet'de Yargılama Usulü

Yargılama, bir "olay" hakkında "hukukun" ne dediğini bildirmektir ve tarihsel süreç içinde insanoğlu iki çeşit yargılamaya (muhakemeye) başvurmuştur. Bunlardan ilki; davanın bütün faaliyetlerini bir elde, yani "Yargıcın" elinde toplayan usule, "engizisyon muhakeme" usulü adı verilmektedir. Sözlük anlamı olarak "tahkik" şeklinde de ifade edebileceğimiz engizisyon usulünde; "iddiâ, müdâfaa ve tahkik faaliyetleri" hem davacı ve hem de hakim olan Yargıcın elindedir. Yargıç öğrendiği suçları, bir davacıya dahi gerek duymadan re'sen tahkik ederek, suçluyu yargılar.

⁸⁵ **Düstur**, 1. Tertib, Cilt 4, s. 71-72.

⁸⁶ **BOA, DÜİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/11; **TV**, Sayı no: 3837, (26 Nisan 1336), s. 2-3; **Alemdâr**, Sayı no: 2794, (26 Nisan 1336/1920), s. 2; **Peyâm-ı Sabah**, Sayı no: 10938, (26 Nisan 1336/1920), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 884, (26 Nisan 1336/1920), s. 1.

⁸⁷ **Düstur**, 1. Tertib, Cilt 4, s. 72.

⁸⁸ **BOA, DÜİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/9; **TV**, Sayı no: 4478, (28 Mayıs 1338), s. 2.

Davada taraf bulunmadığı için taraf konumunda bulunmayan suçlunun müdâfaasını dahi yargıç kendisi üstüne alır. Bu yargılama usulünün bir özelliği de her şeyin gizli olarak yapılmasıdır ve hakimin delilleri takdire yetkisi olmayıp, delilleri kanun takdir etmektedir.

Engizisyon muhakeme usulünde olduğu gibi hakim ile davacıları birbirlerine karıştırmayan ve Yargıcın suçu araştırabilmesi ve suçluyu da yargılayabilmesi için bir davacının olmasını şart koşan ve “sebk-i dava prensibi” ismiyle anılan, “ithâma” dayanan ikinci usulde ise bir davacının davalıyı bir suç ile ithâm etmesi (suçlandırması) gerekmektedir. Bu usulde yargılama, iki taraf arasındaki bir kavganın çözümü şeklindedir. Tarafların delillerini toplamadaki faaliyetleri davanın amacına göre düzenlenir ve kullanılır. Tarafların üstünde duran Yargıç hükmü vermektedir. Osmanlı hukuk sisteminde ağırlıklı olarak kabul gören ve uygulanan yargılama usulü sebk-i dava usulüdür.⁸⁹

Divan-ı Harb-i Örfiler’deki yargılamalarda her iki yargılama usullerinden de izler görülmektedir. Ancak genel olarak sebk-i dava usulünün uygulanması yönünde ağırlık sezilmektedir.

İdâre-i Örfiye Karârname’sinde, Divan-ı Harpler’in önce Askeri Ceza Kanunu ve bu kanunda bulunmayan fiiller hakkında da Mülkiye Ceza Kanunları’nı uygulayacağı (madde: 13)⁹⁰ belirtilmiştir.

“Müsellah Çetelerin teşkili hakkındaki karârname” ile Divan-ı Harp’te yargılamalar açık olarak yapılacak, savunma hakkı olacak, hükümler çoğunlukla verilecek ve istinaf ile temyiz yolu kapalı olacaktı. Ayrıca idam kararları için padişahın izin alınacaktı. Diğer hükümler ise örfi idâre komutanının emriyle uygulamaya konulacaktı. Ayrıca Divan-ı Harplere bağlı birer Heyet-i Tahkikiye ile doğrudan doğruya vilayet valisine bağlı birer İstittâ’ Komisyonu da kurulacaktı.

İstittâ’ Komisyonu’nun görevleri arasında Divan-ı Harpler’in yargılama usulünü de yakından ilgilendireni olarak şunu söyleyebiliriz: “Komisyon, sanık olan kişiler hakkındaki tahkikat-ı ibtidâiyeyi (ilk soruşturmayı), Divan-ı Harplere bağlı Heyet-i Tahkikiye’ye verecektir.”(Madde: 6)

⁸⁹ Vasfi Raşid Seviğ, “Askeri Muhakeme Usulü,” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1-2 (1954), s. 15; Erem, **a.g.e.**, s. 27.

⁹⁰ **Düstur**, 1. Tertib, Cilt 4, s. 72.

Esas olarak soruşturma yapmakla görevli olan Heyet-i Tahkikiyeler ise; gerek İstidlâ' Komisyonları'ndan ve gerek mülki memurlar tarafından bildirilen suçlar hakkında tahkikatı yapmak ve bu tahkikata göre sanıkların tutuklanmalarına ya da tutuklanmamalarına karar vermek, bunları kefaletle veya kefaletsiz serbest bırakmak ya da tutukluluk hallerini kaldırmak ve tahkikat sonucuna göre lüzum-ı muhakeme kararıyla yargılanmak üzere doğrudan doğruya Divan-ı Harbe göndermek ya da men'-i muhakeme kararı ile tahliye etmeye çoğunlukla karar verirdi. (Madde: 8)⁹¹

18 Eylül 1919 tarihli başka bir karârname ile soruşturma ve yargılama sırasında şahit sıfatıyla ifadeleri alınması gereken kişiler, Divan-ı Harp'in kurulduğu yerin dışında buldukları takdirde Mahallî Divan-ı Harp veya müstantiğince, bulunmadığı halde Adliye Mahkemesi veya müstantiğince ifadesi alınarak Divan-ı Harp'e gönderilecekti. (Madde: 13)

Ayrıca aynı karârname ile Divan-ı Harpler'den çıkan hükümlerden "*mücâzât-ı te'dibiye*" ile idamın haricinde "*mücâzât-ı terhîbiyyeyi*" kapsayanları, en büyük Örfî İdâre âmirinin isteği ve idam cezasını mahkemeye bildirmesi halinde re'sen Askeri Temyiz Mahkemesince (Divan-ı Temyiz-i Askeriyece)⁹² temyizen incelenecekti. (Madde: 14) Divan-ı Harpler'den mücâzât-ı terhîbiyye ile ilgili olan hükümler padişah emriyle infaz olunacaktı. (Madde: 15) Divan-ı Harpler hükümlerini çoğunlukla verirken, idam hükümlerinde ekseriyet-i sülûsân-ı ârâ (üçte iki oy) şarttır. (Madde: 16)⁹³

Ancak 23 Nisan 1920 tarihli Divan-ı Harb-i Örfî Karârnamesi'nde, Divan-ı Harpler'in idam cezasını ittifakla ya da üçte iki oyla ve diğer cezaları çoğunlukla hükmedeceğinin (madde: 5) altı çizilmiştir. Aynı karârnamede Divan-ı Harpler'in yargılamalarının aleni olmayacağı gibi yargılama sırasında vekil veya avukat da bulundurulamayacağı (madde: 4) belirtilmiştir.

⁹¹ **Düster**, 2. Tertib, Cilt 2, s. 669,674.

⁹² Meşrutiyet'in ilânından sonra askeri kaza konusu üzerinde durulması zorunluluğu doğmuş ve 6 Mayıs 1914 tarihli "Divan-ı Temyiz-i Askeri'nin teşkilâtı ve vezaifi hakkında Kanun u Muvakkat" adındaki kanunla, İstanbul'da toplanmak ve Harbiye Nezareti'ne bağlı olmak üzere bir "Divan-ı Temyiz-i Askeri" kurulmak suretiyle Türkiye'de ilk defa bir "Askeri Temyiz Mahkemesi" kurulmuştur. Bkz: Akmaner, **a.g.m.**, s. 780.

⁹³ **BOA, DUİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/2; **TV**, Sayı no: 3653, (23 Eylül 1335), s. 4; **Vakit**, Sayı no: 679, (23 Eylül 1335/1919), s. 1. *Mücâzât-ı te'dibiyye*; Eski Ceza Kanunu'nda cünha cezası idi. Bir haftadan fazla hapis, muvakkat sürgün, memuriyetten çıkarma ve para cezası gibi cezaları kapsardı (Eski Ceza Kanunu 4). *Mücâzât-ı terhîbiyye* ise Eski Ceza Kanunu'nda cinayet cezası idi. İdam, sürekli ya da geçici kürek, kalebentlik, müebbet sürgün, medeni haklardan, rütbe ve görevden mahrum bırakma gibi cezaları içerirdi (Eski Ceza Kanunu 3). Bkz: **Türk Hukuk Lûgatı** (3. Baskı . Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991), s. 250-251; Hüseyin Özcan, **Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü** (4. Baskı . Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1975), s. 452.

Ayrıca Divan-ı Harb-i Örfiler; “tehcir, taktıl, ihtikâr, isyan, alenen gasb ve garet, tahrîb-i bilâd” sanıklarını ve Osmanlı İmparatorluğu’nun iç ve dış emniyetini bozan bütün suçları işlemiş olanları yargılayacak ve temyizi olmamak üzere hükmedecektir. (Madde: 3) Bu suçları işleyenlerin sıfatları ile resmi ya da özel haysiyetleri, muafiyet ve ayrıcalık sağlayamayacağı gibi (madde: 8) Divan-ı Harpler buldukları yerlerdeki askeri idâre tarafından kendilerine verilen evrakta geçen sanıkları da yargılayacaktır. (Madde: 7)

Bu anılan suçlardan biriyle yargılanan firarîlerin, geri dönmeleri ya da tutuklanmaları halinde, vicahen yargılanmaları için herhangi bir ilân ve süre verilmeksizin gıyaplarında yapılan yargılamalar aynen devam ve icra ettirilecektir. (Madde: 9) Ayrıca, gerek vicahi ve gerekse gıyabi yargılamalar sonucunda verilen kararlar, Divan-ı Harpler’in bulunduğu şehirlerde çıkan gazetelerde ilân olunacaktır. (Madde: 10)⁹⁴

“Divan-ı Harb-i Örfiler’in teşkilât ve usul-i muhakemesi hakkındaki 23 Nisan 1920 tarihli karâr-nâmenin 3. maddesine muaddel karâr-nâmede” de Divan-ı Harb-i Örfiler’in “tehcir, taktıl, ihtikâr, isyan, alenen gasb ve garet, tahrîb-i bilâd” sanıklarını ve Osmanlı İmparatorluğu’nun iç ve dış emniyetini bozan bütün suçları işlemiş olanları yargılayacağıının altı çizilmekle beraber, verilecek hükümlerden idam cezasını gerektirenlerin re’sen ve bundan başka mücâzât-ı terhîbiyye ile mücâzât-ı te’dfiyyeyi içine alanların Divan-ı Harb-i Örfi’nin bulunduğu yerlerdeki askeri idâre başkanının isteği halinde temyiz edilebileceği belirtilmiştir. Ayrıca alınan hükümler Temyiz Heyetince 5 gün içinde incelenip sonuçlandırılacaktır.⁹⁵ Görüldüğü gibi bu karâr-nâme ile mezkur hükümlere temyiz yolu açılmıştır.

⁹⁴ **BOA, DÜİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/11; **TV**, Sayı no: 3837, (26 Nisan 1336), s. 2-3; **Alemdâr**, Sayı no: 2794, (26 Nisan 1336/1920), s. 2; **Peyâm-ı Sabah**, Sayı no: 10938, (26 Nisan 1336/1920), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 884, (26 Nisan 1336/1920), s. 1.

⁹⁵ **BOA, DÜİT**, Dosya No: 54, Gömlek No: 1/9; **TV**, Sayı no: 3977, (10 Teşrîn-i evvel 1336), s. 3; **İleri**, Sayı no: 981, (11 Teşrîn-i evvel 1336/1920), s. 2.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİ'NDE DİVAN-I HARB-İ ÖRFİLER VE GÖRÜŞÜLEN DAVALAR

1. TEHCİR OLAYI'NIN NEDEN VE SONUÇLARI

1.1. Ermeni Sorunu ve Tehcir'in Nedenleri

Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatleri ve Türk âdetlerini benimsemeleri, hatta iyi Türkçe konuşmaları nedeniyle Ermeniler, resmî ya da özel çeşitli devlet işlerine atanmışlar ve “millet-i sâdika” (sâdik topluluk) olarak bilinmişlerdir.⁹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde Ermeniler ile ilgili herhangi bir sorun yaşanmamışken, devletin zaafa uğradığı 19.y.y.ın son çeyreğinden itibaren Avrupa Devletleri'nin, Ermeni cemaatini tahrik edip dini, siyasi ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda kullanmaya başlamasıyla ülkede “yapay bir Ermeni Sorunu” oluşmaya başlamıştır. Avrupa Devletleri'nin uyguladığı bu politikaya “Şark Meselesi” adı verilmektedir. Nitekim bu politika ile Avrupa Devletleri, Osmanlı tebaası olan Hristiyanların haklarını koruma iddiâsıyla Osmanlı topraklarını parçalayarak aralarında bölüşmeye çalışmaktadırlar. 1789 Fransız İhtilâli'nden sonra dalga dalga yayılan milliyetçilik fikirleri de bazı Avrupa Devletleri tarafından Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan tebaaya telkin edilmesi suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için kullanılmıştır.⁹⁷

Tarihimizde “93 Harbi” olarak tanınan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlanmış ve savaş sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ve Berlin Antlaşması'nın da 61. maddesi sonucunda Ermeni Sorunu ilk defa uluslararası politika gündemine taşınmıştır. Nitekim Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ile “Doğu Anadolu'da Rus askerinin istilası altında bulunup Osmanlı İmparatorluğu'na iâdesi gereken yerlerin tahliyesi, oralarda iki devlet ilişkilerinde karışıklıklara yol açabileceğinden Osmanlı İmparatorluğu, Ermenilerin sakin olduğu vilayetlerde mahalli şartların gerektirdiği ıslahatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürt ve Çerkezlere karşı korunmasını taahhüt ediyordu.”

⁹⁶ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler* (İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983), s. 50.

⁹⁷ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 11.

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle ise “Osmanlı İmparatorluğu, ahalisi Ermeni bulunan vilayetlerde mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahatı gecikmeden yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini sağlamayı taahhüt eder ve bu konuda alınacak tedbirleri de ara sıra devletlere bildireceğinden, ilgili devletler de tedbirlerin uygulanmasına nezaret edeceklerdi.” Böylece büyük devletlerin nezaretinde olmak üzere Ermeni meselesi, Osmanlı topraklarında yapılması istenilen bir ıslahat meselesi haline getirilmiştir.⁹⁸

Ayrıca Ermeniler büyük devletlerden aldıkları cesaretle yurt içinde ve dışında ihtilâlcî Ermeni parti ve derneklerini kurmaya başlamışlardır. Bunlar arasında şunları sayabiliriz: 1860 yılında İstanbul'da kurulan *Hayırsever Cemiyeti*, 1870 yılından itibaren Van'da *Araratlı*, Muş'ta *Mektep Sevenler*, *Şarklı ve Kilikya Cemiyetleri* -bu dört dernek 1880 yılında birleşerek “*Ermenilerin Müttehit Cemiyeti*” adını almıştır- yine 1872 yılında Van'da kurulan *İttihad ve Halas Cemiyeti* ile 1878'de kurulan *Karahaç Cemiyeti*, Erzurum'da *Anavatan Müdafileri*, *Silahlılar*, *Milliyetperver Kadınlar*, *Ermenistan'a Doğru ve Şura-i Âli Cemiyetleri*, Kafkasya'da *Genç Ermenistan Cemiyeti*, 1885'de ihtilâlcî siyasi parti olarak ortaya çıkan *Armenakan Partisi*, 1890 yılında İstanbul'da kurulan *Sant ve Kurban* adlı ihtilâlcî dernekler gibi. Başlangıçta hayır dernekleri gibi kurulan ancak kısa bir süre sonra birer ihtilâl ve cinayet yuvaları haline gelen bu parti ve derneklerin asıl amacı Ermenistan'ın bağımsızlığıdır.⁹⁹

Bu amaç için Ermeniler pek çok masum Türk halkını öldürmüşlerdir. Asıl büyük ve korkunç cinayetler ise komitelerin kurulmasından sonra yaşanmıştır. Bu komiteler arasında en etkili olanları *Hınçak*, *Taşnaksutyun* ve *Hınçak İhtilâl Partisi*'dir.

1915 yılına kadar geçen dönemde Ermenilerin çıkardıkları bazı isyanları, fikir vermesi açısından şöyle sıralayabiliriz: Anavatan Müdafileri Olayı, Armenakan Çeteleri ile Çatışma, Musa Bey Olayı, Erzurum Olayı, Kumkapı Gösterisi, Merzifon, Kayseri ve Yozgat Olayları, Sasun Ayaklanmaları, Zeytun Ayaklanması, Sivas Ayaklanması, Bâb-ı Âli Baskını, Trabzon, Elazığ, Kayseri, İzmit, Erzincan, Trabzon, Bitlis, Halep,

⁹⁸ Erdal İter, “**Ermeni Mes’alesi**”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1780-1915) (2. Baskı. Ankara: Şafak Matbaacılık, 1995), s. 60,117; Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri** (Cilt 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1953), s. 395,423.

⁹⁹ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 16; Yavuz Ercan, “Ermeni Sorunu,” **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Yıl 102, Sayı 286 (Haziran 1983), s. 68-69; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi** (2. Baskı. İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 421; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası** (Ankara: TTK Yayınları, 1983), s. 129.

Diyarbakır, Van Ayaklanmaları, Osmanlı Bankası Baskını, Yıldız Suikasti ve Adana Ayaklanması. Bunların dışında da pek çok ayaklanma olmuştur.¹⁰⁰

Osmanlı hükümeti, I. Dünya Savaşı'nda Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığını ve isyanlar çıkardığını öğrenince olayların yatışacağı düşüncesiyle ilk olarak kesin bir tedbir alma yoluna gitmeyerek, Ermeni olaylarına karşı yerel ve özel önlemler almakla yetinmiştir. Ancak Ermeni zulmünün artması üzerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Erzurum mebusu Vartkes Efendi'ye Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmaya devam etmesi halinde çok şiddetli tedbirler alınacağı uyarısında bulunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu, bazı küçük tedbirler ile Van isyanına kadar Ermeni komitelerinin faaliyetlerini önlemeye çalışmıştır. Hükümeti en fazla uğraştıran olaylardan biri de Zeytun'da meydana gelmiştir. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti; Zeytun, Maraş ve etrafındaki bazı zararlı Ermenileri Konya'ya sevk ederek, bir tedbir almaya karar vermiştir. Ancak Ermenilerin Konya'da toplu halde bulunmaları o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri tehlikesini taşıması üzerine sevkıyat durdurulmuştur.

26 Nisan 1915 tarihinde gizli bir şifre telgraf emri gönderilerek bundan sonraki Ermenilerin, Halep'in Güneydoğusu ve Zor ile Urfa havalisine gönderilmeleri karara bağlanmıştır. Ancak Zeytun Ermenilerinin taşkınlıklarına devam etmesi nedeniyle Talat Paşa, 6 Mayıs 1915'te Maraş mutasarrıflığına gönderdiği gizli bir şifre ile Zeytun'daki Ermenilerin tamamen başka bölgelere gönderilmesini emretmiştir.¹⁰¹

Osmanlı İmparatorluğu, Ermeni tehlikesini önlemek için daha başka yollar da denemiştir. Başkomutanlık 25 Şubat 1915'te bütün birliklere gönderdiği tamimde, Ermenilerin çeşitli yerlerde çeteler kurduklarını, askerlikten kaçarak eşkıyalığa başladıklarını, Kayseri'deki Ermeni evlerinde yapılan aramalar sonucunda çok sayıda bomba, Fransızca, Rusça ve Ermenice şifrelerin bulunduğunu ve tüm bunların bir isyan hazırlığı olduğunu işaret ederek, şu önlemlerin alınmasını istemiştir:

1. Bütün birliklerdeki Ermeniler kesinlikle silahlı hizmetlerde kullanılmayacak;
2. Komutanlar silahlı saldırılara karşı koyacaklar ve gerekirse örfi idâre ilân edecekler;
3. Halkı kışkırtacak baskılardan kaçınılacak;

¹⁰⁰ Ermeni komiteleri ve isyanları ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz: Gürün, **a.g.e.**, s. 130-176; Ercan, **a.g.m.**, s. 68-70; Uras, **a.g.e.**, s.426-568; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı** (Ankara: Sistem Ofset Matbaacılık Ltd. Şti. 1990), s. 52-60.

¹⁰¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)** (Ankara: BOA Daire Başkanlığı Yayını, 1994) s. 5-6, 23.

4. Seferberlik nedeniyle asayişle ilgili bütün önlemler askeri birliklerce alınacağı için sivil memurlar bu konuda komutanlara başvuracak;
5. Asayiş ile ilgili işler için 3. ve 4. Ordu, Irak bölgesinde en yetkili ordu komutanlarıdır ve bunlar muhtemel takibat için alacakları önlemleri ve planları hemen Başkomutanlığa bildireceklerdir.

Ayrıca Osmanlı hükümeti 18 Nisan 1915'te Ermeniler ile ilgili şu kararı da almıştır:

1. 16-55 yaş arasındaki Ermeniler dışarıdan içeriye girmeyecek ve içeriden dışarıya çıkamayacak;
2. Ermeniler haberleşmelerini Türkçe yapacaklar;
3. Yeni okullar açılmayacak ve Ermeni çocukları devletin resmi okullarında okuyacaklar;
4. İllerde çıkarılan Ermenice gazeteler kapatılacaktır.¹⁰²

Dahiliye Nezareti, vali ve mutasarrıflara gönderdiği bir genelge ile 24 Nisan 1915'te Ermeni Komite Merkezleri'nin kapatılmasını, evrakına el konulmasını ve komite elebaşlarının tutuklanmasını bildirmiştir. Ayrıca Başkumandanlık tarafından birliklere gönderilen aynı mealdeki genelge ile elebaşların askeri mahkemelere sevki ile suçluların cezalandırılması istenmiştir.

Dahiliye Nezareti'nin bu genelgesi üzerine İstanbul'da 2345 kişi tutuklanmıştır. Bu tutuklulardan bir kısmı Ankara ve Çankırı'ya yerleştirilmiştir. Ermenilerin her sene katliam günü olarak gösteriler yaptıkları 24 Nisan, bu tutuklamalardan dolayıdır. Ermenilerin Avrupa ve ABD Parlamentoları'nda "Soykırım Anma Günü" olarak çıkarmaya çalıştıkları karar tasarıları da bu tutuklamalardan dolayı olup tehcirle hiçbir ilgisi yoktur.¹⁰³

Ermenilerin Van'daki isyanının devam ettiği sırada diğer bölgelerdeki Ermenilerin de isyan edip yol kestikleri ve Müslüman köylerini basarak, halkı öldürdükleri haberleri duyulunca Başkumandan Vekili Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği yazıda şu noktalara dikkati çekmiştir:

¹⁰² Halaçoğlu, a.g.e., s. 43-44; Yavuz Ercan, "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları," **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)** (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1984), s. 218-219.

¹⁰³ Gürün, a.g.e., s. 213; Halaçoğlu, a.g.e., s. 44; Süslü, a.g.e., s. 109; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 7.

“Çok gizlidir.

Van Gölü çevresinde ve Van ilince özellikle bilinen belli yerlerdeki Ermeniler ayaklanma ve ihtilâl için sürekli bir ocak durumundadırlar. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim.

3’ncü Ordu’nun verdiği bilgiye göre Ruslar 7 Nisan’da sınırları içindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir durumda sınırlarımız içerisine sürdüler. Hem buna bir karşılık olmak ve hem de yukarıda söylediğim amacı elde etmek üzere:

Ya adı geçen Ermenileri ve ailelerini Rusya sınırı içerisine sürmek veya bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içerisine çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki yoldan uygun olanının seçilerek uygulanmasını rica ederim. Bir sakınca yoksa asilerin ailelerini ve isyan merkezlerini sınır dışına sürmeyi ve onların yerine sınır dışından gelen İslam halkı yerleştirmeyi yeğlerim. Bu konuda.”¹⁰⁴

Bu yazının asıl önemi, Ermenilerin yerlerinin topluca değiştirilmesi fikrinin Van isyanı üzerine doğmuş olması ve yer değiştirme fikrinin siyasi değil, askeri nedenlerden ve güvenlik ihtiyaçlarından kaynaklandığını göstermesidir.¹⁰⁵

Başkumandanlığın 26 Mayıs 1915’te Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği başka bir yazıda ise Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetlerinden, Zeytun’dan ve yoğun oldukları diğer yerlerden Diyarbakır’ın güneyine Fırat nehri vadisine, Urfa Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri sözlü olarak kararlaştırılmıştır. Ermenilerin göç ettirilmesi sırasında gittikleri yerlerdeki İslam nüfuzunun % 10’unu geçmemeleri ve kurulacak köylerin her birinin 50 evden fazla olmaması esaslarına da dikkat edilecektir.¹⁰⁶

Ayrıca aynı gün Ermeni ayaklanmalarına ve tehcirine dair Dahiliye Nezareti, sadarete bir tezkere yazar ve Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri ile Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket kazaları, Maraş’ın merkezi dışında Maraş mutasarrıflığı, Halep vilayetinde, İskenderun, Beylan, Antakya kazalarında oturan Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesini ve bunların Musul ve Zor mutasarrıflıklarının Van vilayetiyle bitişik kuzey kısımlarına, Halep vilayetinin doğu ve güney-doğusuna ve Suriye vilayetinin doğusuna gönderilmesini ister. Bu istek, 30 Mayıs 1915’teki Meclis-i Vükela toplantısında verilecek karara temel teşkil eder.

¹⁰⁴ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl 31, Sayı 81 (Aralık 1982), Belge No: 1830; Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁰⁵ Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, **Ermenilerce Talât Paşa’ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü** (Ankara: TTK Yayınları, 1983), s. 103-104.

¹⁰⁶ Gürün, **a.g.e.**, s. 213.

Böylece Dahiliye Nazırı Talat Paşa, tehlikenin büyüklüğü nedeniyle Meclis-i Vükela'dan karar almadan ve bu konu ile ilgili geçici bir kanun çıkarttırmadan Ermeni tehcirine başlayarak sorumluluğu tek başına üzerine almaktan çekinmemiştir.¹⁰⁷

Ancak İngiltere, Fransa ve Rusya'nın; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüklerini iddiâ etmeleri üzerine tehcirin sorumluluğunu tek başına taşıyamayacağını anlayan Talat Paşa'nın sadarete verdiği tezkereden bir gün sonra 27 Mayıs 1915'te "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat*" çıkarılarak yürürlüğe konmuştur. Buna göre; savaş zamanında ordu, kolordu ve fırka kumandanları ile bunların vekili ve müstakil mevki kumandanlarına, hükümetin emirlerine muhalefet eden ve asayiş bozan silahlı saldırgan ve direnişçileri, tecavüz ve direnişleri sırasında imha etme; casusluk ve vatana ihanet eden köy ve kasaba halkını tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskan etme yetkileri verilmekle tehcir işi orduya devredilmiş oldu.¹⁰⁸ Bu kanunun geçici olmasının nedeni ise Meclis'in o sırada kapalı olmasındandır. Nitekim Meclis 15 Eylül 1915'te açılmış ve kanun Meclis'ten geçirilmiştir.¹⁰⁹

1.2. Tehcir'in Sonuçları

Ermenilerin sevkıyatı sırasında hastalıktan, iklim şartlarından, yolculuğun zorluğundan, sevkıyat sırasında yaşanan bazı saldırılar nedeniyle muhafızların kendilerini koruyamamalarından ve bazı idâre âmirlerinin kanunsuz davranışlarından dolayı ölüm olayları yaşanmıştır. Nitekim Ermenilerin sevkinde ihmali ya da yolsuzluğu görülen görevlilerin tespiti için Heyet-i Tahkikiyeler kurulmuştur.

Buna göre; İstintak Mahkemesi birinci başkanı Âsım Bey'in başkanlığında Ankara vilayeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey ile İzmir Jandarma Mıntika Müfettişi Kaymakam Muhiddin Bey'den oluşan bir heyet; Adana, Halep, Suriye, Urfa, Zor ve Maraş bölgelerinde görevlendirilmişlerdir.

Temyiz Mahkemesi başkanı Hulusi Bey'in başkanlığında Şura-yı Devlet üyelerinden İsmail Hakkı Bey'in de yer aldığı heyet ise Hüdavendigar, Ankara, İzmit,

¹⁰⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi** (3. Baskı. 3. Cilt. 3. Kısım. Ankara: TTK Yayınları, 1991), s. 37-38.

¹⁰⁸ **TV**, Sayı no: 2189, (19 Mayıs 1331), s. 1. Çok geçmeden Meclis-i Vükela da 30 Mayıs 1915'te düşmanla işbirliği yapan, masum halkı öldüren ve isyanlar çıkaran Ermenilerin Musul, Zor, Halep ve Suriye'nin bazı bölgelerine sevki kararını almıştır. Bkz: **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 30-32.

¹⁰⁹ Orel ve Yuca, **a.g.e.**, s. 104.

Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahip ve Niğde bölgelerinde görevlendirilmişlerdir.

Ayrıca Bitlis eski valisi Mahzar Bey başkanlığında İstanbul Bidayet müdde-i umumisi Nihad ile Jandarma binbaşlarından Ali Naki Beyler'den oluşan üçüncü bir heyet ise Sivas, Trabzon, Erzurum, Ma'mûretü'l-azîz, Diyarbakır, Bitlis ve Canik bölgelerinde görevlendirilmişlerdir.

Bu heyetlerin merkeze gönderdikleri raporlara göre görevini sû-i isti'mâl eden görevlilerin işlerine son verildiği gibi bazı görevliler de Divan-ı Harpler'de yargılanarak ağır cezalara çarptırılmışlardır. Nitekim Divan-ı Harp'e verilen; Sivas vilayetinden 648 kişi, Ma'mûretü'l-azîz vilayetinden 223 kişi, Diyarbakır vilayetinden 70 kişi, Bitlis vilayetinden 25 kişi, Eskişehir mutasarrıflığından 29 kişi, Şebinkarahisar mutasarrıflığından 6 kişi, Niğde mutasarrıflığından 8 kişi, İzmit mutasarrıflığından 33 kişi, Ankara vilayetinden 32 kişi, Kayseri mutasarrıflığından 69 kişi, Suriye vilayetinden 27 kişi, Hüdavendigâr vilayetinden 12 kişi, Konya vilayetinden 12 kişi, Urfa mutasarrıflığından 189 kişi ve Canik mutasarrıflığından 14 kişi olmak üzere toplam 1397 kişi idam dahil çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.¹¹⁰

Ayrıca tehcir işiyle Dahiliye, Harbiye, Maliye, Adalet ve Hariciye Nezaretleri ilgilenmiş ve Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak Muhacirîn Komisyonu, İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, Emval-i Metruke Komisyonu ve daha bir çok mahalli komisyonlar kurulmuşlardır. Böylece sevk edilecekleri, sevk yerlerini, iaşe ve emniyet işleri düzenlenmeye çalışılırken aynı zamanda göçmenlerin hastalık, aşı ve yerleştirme gibi insanî işler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı hükümeti, savaşın ağır koşullarına rağmen sevkıyatın bir düzen içinde yürütmesine ve Ermeni kabilelerinin zarar görmemesine özen göstermiştir. Buna karşın Ermeni isyanlarının tehcir kararına rağmen devam etmesi üzerine sevkıyat daha geniş bölgelere yayılmıştır¹¹¹

Bir tebaanın, hele hele savaş gibi ülkenin hassas bir döneminde devletine karşı ayaklanmasının ve ihanetinin cezası, her ülkede aynı olup "idamdır". Ancak Osmanlı hükümeti, bu seçeneği tercih etmemiş ve tehcir kanunu olarak ün salan "sevk ve iskan

¹¹⁰ Gürün, a.g.e., s. 221-223; Halaçoğlu, a.g.e., s. 61-62.

¹¹¹ Süslü, a.g.e., s. 150; Gürün, a.g.e., s. 211; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 10.

kanunu” çıkarıp savaş bölgeleri yakınlarındaki Ermenileri mahallî dengeleri bozmayacak daha güvenilir bölgelere nakletmiştir.¹¹²

2. TEHCİR SUÇLULARININ YARGILANMASI İÇİN KURULAN DİVAN-I HARPLER

2.1. İstanbul’da Kurulan Divan-ı Harpler

Mütareke Dönemi’nde, I. Dünya Savaşı sırasında Ermeniler’e yapılan tehcir uygulaması tartışmalara neden olmuş ve bu konu, Mebusan Meclisi’ne de yansımıştır.¹¹³

Meclis-i Vükela, 11 Aralık 1918’de “seferberlik sırasındaki tehcir uygulamasından faydalanarak yapılan veya ihtilâl maksadıyla gerçekleştirilen her türlü tecavüz ve zulme ait suçlarda, aslen ya da ikinci dereceden suça karışmış (aslen veya fer’an zî-medhal) olanlar hakkında, hızlı bir şekilde soruşturma ve kovuşturmaların yapılması ile ülkede huzurun sağlanması için gerekli olan önlemleri almak ve tecavüz ve zulümlerin yapılmış olduğu vilayet ve sancakları bölgelere ayırarak, her bir bölgeye ayrı ayrı gönderilmek üzere dahiliye ve adliye memurlarından oluşan birer heyet oluşturmaya karar vermiştir. Anadolu;

- 1) Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle Bolu sancağı,
- 2) Trabzon vilayeti ile Samsun livası,
- 3) Bursa ve Edirne vilayetleriyle Çatalca sancağı,
- 4) Aydın vilayeti ile Çanakkale ve Karesi sancakları,
- 5) Konya vilayeti ile Eskişehir, Karahisâr ve Kütahya sancakları,
- 6) Sivas vilayeti ile Kayseri ve Yozgat livaları,
- 7) Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri,
- 8) Diyarbakır ve Ma’mûretü’l- azîz vilayetleri,
- 9) Adana vilayeti ile Maraş sancağı,
- 10) Urfa, Zor ve Ayıntab sancakları” olmak üzere on bölgeye ayrılmıştır.¹¹⁴

¹¹² Altan Deliorman, **Türkler’e Karşı Ermeni Komitecileri** (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973), s. 163; İsmet Binark, **Ermeniler’in Türkler’e Yaptıkları Mezâlim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri** (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2001), s. 21.

¹¹³ Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması** (Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1999), s. 66.

¹¹⁴ **BOA, MVM**, Dosya No: 213 / 60.

Meclis-i Vükela, 14 Aralık 1918'te de tehcir sırasında suç işleyenlerin Divan-ı Harp'te yargılanmalarına karar vermiştir. Buna göre; tehcir sırasında aslen ya da ikinci dereceden suçta karışmış olanlar hakkında gerekli cezaî işlemlerin yapılması belirtilerek, 2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Karârname'si'nin 2. ve 4. maddelerinde devletin iç ve dış emniyetini bozacak her türlü suç ve cinayetleri asıl yapanlar ile ikinci dereceden suçta karışmış olanların sıfat ve haysiyetlerinin asla dikkate alınmayarak, Divan-ı Harp'te yargılanmaları kararlaştırılmıştır.¹¹⁵

16 Aralık 1918'de İstanbul'da ilk Divan-ı Harp kurulmuştur. Tehciri yapanların yargılanması için kurulan bu ilk Divan-ı Harp'in başkanlığına emekli Ferik Mahmud Hayret Paşa getirilmiştir. Üyeleri arasında askeriyeden Ustruma Kolordusu Kumandanlığından emekli Mirliva Ali Nadir ve mülga nizamiye Yirmiyedinci Fırka Kumandanlığından emekli Mirliva Süleymaniyeli Mustafa Paşalar ve adliyeden İstanbul İstinaf Mahkemesi üyesinden Şevket ve Artin Mesdciyan yer almaktadır.

Müddeî-i umumiliğini, Temyiz Mahkemesi baş müddeî-i umumiliğinden baş yardımcı Nihad ve müstantikliğine de Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyelerinden Moiz Zeki, Misak Makaryan, Nazif ve İstanbul Bidayet Mahkemesi üyesi Abdüssamed Efendiler yapmaktadır.¹¹⁶

Görüldüğü üzere mahkeme üyeleri, Sina Akşin'in de belirttiği gibi gerçekten de "seçilmiş" kişilerden oluşmaktadır. Asker üyelerin üçü de emeklidir ve Ali Nadir Paşa, İzmir'i kolayca Yunanlılara teslim edecek olan kişidir. Mustafa Paşa ise Mustafa Kemal ve arkadaşlarının idam kararını veren Divan-ı Harp'e başkanlık edecek olan şahıstır. Mahkemenin üyeleri arasında 7 sivil üyeden, 3'nün azınlıklardan oluşu da dikkatimizi çekmektedir.¹¹⁷

Ayrıca, 25 Aralık 1918'de çıkarılan "İdâre-i Örfiye cari olmayan yerlerde tehcir dolayısıyla ikâ olunan cerâimin merci-i tahkik ve muhakemesi hakkındaki karârname" ile mahkemenin görev alanı genişletilmiştir.¹¹⁸

¹¹⁵ BOA, MVM, Dosya No: 213 / 62.

¹¹⁶ BOA, DUİT, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-1-7; TV, Sayı no: 3424, (21 Kânun-ı evvel 1334), s. 1; Vakıf, Sayı no: 420, (23 Kânun-ı evvel 1334/1918), s. 2. Bu ilk Divan-ı Harp'te sık sık istifalar olacaktır. Müddeî-i umumi Nihad Bey, istifa ederek yerine Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyesi müstantığı Sami, yardımcılığına da İstanbul İstinaf Mahkemesi yedek üyesi Sami ve Divan-ı Harp üye mülazımlığına da Dimitraki Efendi atanacaktır. Bkz: TV, Sayı no: 3433, (31 Kânun-ı evvel 1334), s. 1.

¹¹⁷ Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (İstanbul: Cem Yayınevi, 1983), s. 141.

¹¹⁸ "Madde 1: Bazı anâsırın tehciri dolayısıyla ikâ edilen kâffe-i cerâimde medhaldar olan memurünin ve efrâd ve zabitan-ı askeriyye ile jandarma neferât ve zabitanının ahadden şerikleri olsun olmasın tahkikat

4 Mart 1919'da kurulan Damat Ferit Paşa hükümeti, Divan-ı Harb-i Örfi'nin yavaş işlediğini öne sürerek,¹¹⁹ 16 Aralık'ta kurulan ilk Divan-ı Harbi dağıtmış ve 8 Mart 1919'da çıkarılan yeni bir karârname ile başkanlığını erkân-ı harp mirlivalarından Ali Fevzi Paşa, üyeliklerini Mirliya Ali Nazım, Mustafa ve Zeki Paşalar ile Miralay Receb Ferdi Bey ve müdde-i umumiliğini Ticaret ve Bahriye Mahkemesi başkanı Yusuf Ziya Bey ve birinci yardımcılığını Adliye Nezareti umur-ı hukukiye müdür yardımcısı Haralambos Efendi ve ikinci yardımcılıklarını, müdde-i umumi yardımcılarında Kudretullah ve dava vekillerinden İbrahim Reşad Bey ile müstantikliğini Haleb eski mebusu Artin Boşgezenyan ve Beyoğlu müstantığı üyesinden Nazif ve Misak Magaryan ve Ticaret İkinci Mahkeme üyesinden Dimitraki Efendiler ile İzmir İstinaf müdde-i umumisi Cevad ve Emniyet-i umumiye seyr ü sefer müdürü Hüsnü Beyler'in yapacağı yeni bir Divan-ı Harb-i Örfi kurulmuştur.¹²⁰

Bu mahkeme, daha önce kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'nin baktığı davaları da üstlenmiş ve Yozgad, Boğazlıyan Tehciri davası sanıklarını yargılamayı sürdürmüştür. 8 Nisan'da Yozgad kaymakamı Kemal Bey'in idamına, Tevfik Bey'in de 15 yıl kürek cezasına çarptırılmasına karar vermiştir.¹²¹

19 Ekim 1919'da, 8 Mart 1919 tarihli karârname ile kurulmuş olan Divan-ı Harb-i Örfi kaldırılarak, İstanbul'da "Birinci-İkinci-Üçüncü İdâre-i Örfiye Divan-ı Harpleri" olmak üzere üç tane Divan-ı Harb-i Örfi kurulmuştur. Bu Divan-ı Harb-i Örfiler'de görev yapan başkan, üye ve üye mülazımlar şunlardır:¹²²

1) İstanbul Birinci İdâre-i Örfiye Divan-ı Harbi

- Başkan: Erkân-ı Harbiye Mirliyası Ahmed Esad Paşa,

ve muhakematı Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'na tevfikân ahaddin tabi olduğu devâir ve mehâkim-i adliyyeye aiddir.

Madde 2: Madde-i sâbıkada zikr olunan eşhâs hakkında tahkikat ve muhakemat icrasından mukaddem bir gûnâ mezuniyet ve karar istihsaline mahal yokdur." Bkz: **TV**, Sayı no: 3430, (28 Kânun-ı evvel 1334), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10459, (29 Kânun-ı evvel 1334/1918), s. 1.

¹¹⁹ Bilgi, **a.g.e.**, s. 70,74.

¹²⁰ **BOA, DUİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-1-2; **TV**, Sayı no: 3493, (11 Mart 1335), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10532, (12 Mart 1335/1919), s. 1; **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2678, (12 Mart 1335/1919), s. 1. Mahkemenin başkanı Ali Fevzi Paşa, sağlık durumlarından (ahval-i sıhhiyesinden) dolayı 19 Mart 1919 tarihinde görevinden istifa ederek yerine İmalat-ı Harbiye eski müdürü erkân-ı harbiye feriklerinden emekli Nazım Paşa tayin olmuştur. Bkz: **BOA, DUİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-1-4; **TV**, Sayı no: 3503, (23 Mart 1335), s. 1.

¹²¹ **BOA, DUİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-1-2; **TV**, Sayı no: 3493, (11 Mart 1335), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10532, (12 Mart 1335/1919), s. 1; **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2678, (12 Mart 1335/1919), s. 1; Bilgi, **a.g.e.**, s. 151.

¹²² **BOA, DUİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-6-2.

- Üyeler: Erkân-ı Harbiye Mirlivaları'ndan İhsan, Mustafa Kerimi, İsmail Hakkı Paşalar ile Süleyman Şakir Bey,
- Üye Mülazımlar: Erkân-ı Harbiye Miralayı Şükrü Bey ile Piyade Kaymakamı İbrahim Edhem Bey.

2) İstanbul İkinci İdâre-i Örfiye Divan-ı Harbi

- Başkan: Süvari Mirlivası Mustafa Hacı Paşa,
- Üyeler: Ümerâ Divan-ı Harbi üyeliğinden emekli Miralay Cemal Bey, 12. Alay Kumandanlığından emekli Miralay İsmail Fehmi Bey, Süvari Miralaylığından emekli Receb Bey, Süvari Kaymakamlığından emekli Mehmed Şaban Bey,
- Üye Mülazımlar: Piyade Binbaşısı Ahmed Kemal Efendi, Umum-ı açıktan emekli Piyade Binbaşısı Hüseyin Avni Efendi.¹²³

3) İstanbul Üçüncü İdâre-i Örfiye Divan-ı Harbi

- Başkan: Divan-ı Temyiz-i Askeri üyesinden Miralay Musa Kazım Bey,
- Üyeler: Divan-ı Temyiz-i Askeri eski üyesinden Kaymakam Kemal Bey, emekli Kaymakam Kamil Bey, emekli Süvari Binbaşısı Rüşdü Efendi, emekli Ağırtopçu Binbaşı Mehmed Hamdi Efendi,
- Üye Mülazımlar: Emekli Binbaşı Şükrü Efendi, Piyade Binbaşı Saib Efendi.

2.2. İstanbul Dışında Kurulan Divan-ı Harpler

8 Ocak 1919'da İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da da Divan-ı Harb-i Örfiler kurulmuştur. Nitekim seferberlik zamanında tehcir sırasında işlenen suçlarda “aslen ve fer'an zî-medhal olanların” yargılanmaları için örfi idâre altında bulunan yerlerden İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da Divan-ı Harb-i Örfiler'in kurulduğu belirtilerek; aynı zamanda bir cetvel halinde bu Divan-ı Harb-i Örfiler'de görev alan sivil ve askeri memurların isimleri de yazılmıştır.¹²⁴ Aşağıda İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Ayıntab Divan-ı Harb-i Örfileri'nin başkanları, üyeleri, müdde-i umumileri ve müstantikleri belirtilmiştir:

¹²³ 22 Mart 1921 tarihli “İkinci Divan-ı Harb-i Örfi'nin ilgasıyla vezâifinin Birinci Divan-ı Harb-i Örfi'ye devri hakkında karârname” ile İkinci Divan-ı Harb-i Örfi kapatılarak, bu Divan-ı Harp'in vazifesini Birinci Divan-ı Harb-i Örfi'nin üzerine aldığı belirtilmiştir. Bkz: **BOA, DÜİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-3-9; **TV**, Sayı no: 4118, (24 Mart 1337), s. 1.

¹²⁴ **BOA, DÜİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-6-1; **TV**, Sayı no: 3445, (14 Kânun-ı sani 1335), s. 2.

1) İzmir Divan-ı Harb-i Örfisi

- Başkan: Emekli Ferik Ömer Yaver Paşa,
- Üyeler: Mülga Aydın ümerâ Divan-ı Harp başkanı emekli Miralay Hafız Reşid Bey, mülga İstanbul menzil-i müfettişi Miralay Ali Rüşen Bey, İzmir İstinaf Mahkemesi üyelerinden Hüseyin Hüsnü ve Hana Necati Efendiler,
- Müddeî-i umumi: İzmir İstinaf Mahkemesi müddeî-i umumisi Cevad Efendi,
- Müstantik: İzmir Bidayet Mahkemesi üyelerinden Tahsin, Ali Rıza, Bogos Efendiler ile İzmir Bidayet Mahkemesi müddeî-i umumi yardımcısı Cemil Efendi.

2) Bursa Divan-ı Harb-i Örfisi

- Başkan: Altıncı redif müfettişliğinden emekli Ferik Hilmi Paşa,
- Üyeler: Harita komisyonundan emekli Mirliva Zeki Paşa, Sofya eski Askeri Ataşesi kaymakam Hacı Abdurrahman Bey, Bursa İstinaf Mahkemesi üyelerinden Lütfi ve Yordan Efendiler,
- Müddeî-i umumi: Bursa İstinaf Mahkemesi üyesinden Emin Efendi,
- Müstantik: Bursa Bidayet Mahkemesi üyelerinden Mehmet Ali, Yusuf Ziya ve Naim Efendiler ile Bursa Bidayet Mahkemesi baş müstantiği Rifat Efendi.

3) Tekfurdağı Divan-ı Harb-i Örfisi

- Başkan: Emekli Ferik Osman Rifat Paşa,
- Üyeler: Selimiye redif fırkası kumandanlığından emekli Mirliva İdris Paşa, mülga Batum Divan-ı Harp başkanı emekli Miralay Celal Bey, Tekfurdağı İstinaf Mahkemesi üyesinden Süleyman Akif Efendi ve Tekfurdağı İstinaf Mahkemesi eski üyesinden Artin Şinasi Efendi,
- Müddeî-i umumi: Tekfurdağı İstinaf Mahkemesi müddeî-i umumisi Vasıf Efendi,
- Müstantik: Tekfurdağı Bidayet Mahkemesi yardımcı hakimi Ragıp Efendi, Tekfurdağı İstinaf Mahkemesi üye mülazımı Agah ve Tefik Efendiler ile Tekfurdağı Bidayet Mahkemesi müstantiği Sadık Necati Efendi.

4) Edirne Divan-ı Harb-i Örfisi

- Başkan: Eski Üçüncü Ordu Teftiş Heyetleri başkanı Mirliva Esad Paşa,
- Üyeler: Eski Hava Kuvvetleri müfettişi süvari kaymakamı Sadık Bey, mülga İkinci Ordu Topçu Müfettişi Miralay İsmail Hakkı Bey, Edirne Bidayet hakimi Süleyman Faik Efendi ile Kırkkilise İstinaf Mahkemesi üyesinden Petraki Efendi,
- Müddeî-i umumi: Edirne İstinaf Mahkemesi müddeî-i umumisi Ali Fehmi Efendi,

- Müstantik: Edirne Bidayet hakim yardımcısı Hüseyin Hüsnu Efendi, Edirne İstinaf Mahkemesi mülazım üyesi Mustafa Halid Efendi, Edirne İstinaf Mahkemesi baş müstantiği Halil Kamil Efendi ile ikinci müstantiği Kemal Efendi.

5) Samsun Divan-ı Harb-i Örfisi

- Başkan: İaşe-i umumiye merkez memuru Mirliva Tevfik Paşa,
- Üyeler: Mülga Samatya esirler garnizonu kumandanı Miralay Celal Bey, mülga beşinci ordu erkân-ı harbiyesine memur kaymakam Hafız Cemil Bey, Samsun İstinaf Mahkemesi üyesinden Mehmet Sabri Efendi, Amasya Bidayet mahkemesi üyesinden Todori Zeki Efendi,
- Müddeî-i umumi: Samsun İstinaf Mahkemesi müddeî-i umumisi Süleyman Akil Efendi,
- Müstantik: Samsun İstinaf Mahkemesi üyesinden Mustafa Reşid Efendi, Samsun İstinaf Mahkemesi üye mülazımı Musa Kazım Efendi, Samsun Bidayet Mahkemesi üyesinden Süleyman Hilmi ve Nesim Efendiler.

6) Ayıntab Divan-ı Harb-i Örfisi

- Başkan: Ermeni Hükümeti eski Osmanlı siyasi temsilcisi Ferik Mehmet Ali Paşa,
- Üyeler: Esir garnizonlar müfettişi emekli Miralay Yusuf Ziya Bey, Hayfa asker alma kalemi eski başkanı Miralay Tahsin Bey, Ayıntab Bidayet Mahkemesi üyesinden Abdülkerim Naci Efendi, Ayıntab Bidayet Mahkemesi eski üyesinden Avadik Efendi,
- Müddeî-i umumi: Ayıntab Bidayet Mahkemesi müddeî-i umumisi Ali Sırrı Efendi,
- Müstantik: Ayıntab Bidayet Mahkemesi müddeî-i umumisi üyesinden Mehmet Emin ve Mehmet Tevfik Efendiler, Ayıntab Bidayet Mahkemesi müstantiği Kadri Efendi ve üye mülazımı Osman Necati Efendi.

Ancak İstanbul dışında kurulan bu Divan-ı Harb-i Örfiler, dikkat çekici olmamıştır.¹²⁵

3. İTTİHAD VE TERAKKİ FIRKASI ÜYELERİNİN YARGILANMASI

3.1. MECLİS İÇİ SORUŞTURMA

3.1.1. Beşinci Şube Soruşturması

İttihad ve Terakki ile mensupları üç defa yargı organlarının karşısına çıkmışlardır. Bunlardan ilki; Mebusan Meclisi 5. Şube soruşturması, ikincisi; Mütareke

¹²⁵ Bilgi, a.g.e., s. 69.

Dönemi Divan-ı Harb-i Örfileri'nin yargılamaları ve üçüncüsü de İzmir ve Ankara İstiklâl Mahkemeleri yargılamalarıdır.¹²⁶

Talat Paşa Hükümeti'nin 7 Ekim 1918'de istifası üzerine Ahmet İzzet Paşa, hükümeti 14 Ekim 1918'de kurmuştur. Yeni hükümetin, Ermeni tehciriyle ilgili ilk adımı, göç ettirilen Ermenilerin, eski yerlerine döndürülmelerine ve mallarının iâdesine başlanıldığını açıklaması olmuştur. Ancak yine de Ermeni tehciri meselesi, yoğun bir şekilde Mebusan Meclisi'nin gündemini meşgul etmiştir. 19 Ekim'de hükümet programının görüşüldüğü toplantıda, Rum mebuslardan 10'u kabinenin öngörülen barış koşullarına uygun olarak kurulmadığı eleştirisinde bulunmuşlardır.¹²⁷

28 Ekim 1918 tarihinde ise Divaniye Mebusu Fuat Bey, "Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin" Divan-ı Âli'ye sevkini isteyen bir takrir vermiştir. Ancak Fuat Bey'in takriri, 4 Kasım 1918 tarihine kadar okunmamıştır. Nitekim Mebusan Meclisi reisi Halil Bey, takririn mahiyeti itibarıyla önemli olması nedeniyle meclisin toplu bulunduğu bir gün ele alınacağını açıklamıştır.¹²⁸

2 Kasım 1918 gecesini Talat, Enver ve Cemal Paşalar gibi önde gelen İttihadçı liderlerin bir Alman denizaltısıyla ülkeden kaçması, Mebusan Meclisi'nde tepkilere neden olmuş ve hükümete karşı yapılan eleştiriler de artmıştır.¹²⁹ Nitekim Meclis'in 4 Kasım 1918'deki toplantısında Aydın mebusu Emanuel Efendi, Mebusan Meclisi reisi Halil Bey ile divan heyetinin istifalarını istemiştir. Ayrıca diğer bir Aydın mebusu olan Veli Bey de geçmiş hükümeti desteklediği için milletin gözündeki saygınlığını ve milleti temsil gücünü kaybeden Meclis'in, yasama hayatına son verilmesini önermiştir. Aynı toplantıda geçmiş hükümetle ilgili çeşitli takrirler ile Divaniye Mebusu Fuat Bey'in "takriri" de okunmuştur.¹³⁰

Divaniye Mebusu Fuat Bey, "Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin" Divan-ı Âli'ye sevkini isteyen takririnde, söz konusu kabine üyelerini 10 maddede gösterdiği

¹²⁶ Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri," **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976)**, (Ankara: 1976), s. 115-119.

¹²⁷ Bilgi, **a.g.e.**, s. 46; Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi** (Birinci Kitap. 1. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991), s. 79.

¹²⁸ Ferudun Ata, "Divân-ı Harb-i Örfiler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), s. 20.

¹²⁹ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**. Cilt 3, s. 678; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 463-464; Turan, **a.g.e.**, Birinci Kitap, s. 78.

¹³⁰ Osman Selim Kocahanoğlu, **İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)** (İstanbul: Temel Yayınları, 1998.), s. 26; Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, s. 49.

nedenler dolayısıyla suçlamıştır.¹³¹ Kabine üyelerine sorulan sorular, basit bir tahkikat sınırını aşmış ve tarihi bir yargılama boyutunu almıştır. Nitekim 10 maddelik takirde şu konular çerçevesinde kabine üyelerine sorular yöneltilmiştir:

1. Sebepsiz ve vakitsiz savaşa girmeleri,
2. Savaşın ilânının sebepleri ve savaşın cereyanı hakkında Meclis-i Umumiye “hilaf-ı vaki” beyanatta bulunmaları,
3. Seferberlikten sonra ve savaşın ilânından önce İtilaf hükümetleri tarafından önerilen şerefli ve faydalı teklifleri reddetmeleri,
4. Savaşın dirayetsiz ve istikametsiz ellere emanet edilmesi nedeniyle her cephede savaş tekniklerinin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf şahsi çıkarlar uğruna “kuvve-i hayatiye-i milletin” gasp ve israfına yardım etmeleri,
5. Hukukî ve insanî kaideler ile Kanun-i Esasi’ye aykırı geçici kanunlar, emir ve nizamlar çıkarılması,
6. Savaşın seyrinden milleti haberdar etmemeleri,
7. Savaş seneleri süresince İtilaf hükümetleri tarafından tekrarlanan barış tekliflerinin reddedilmesi nedeniyle bugünkü akıbetin davet edilmesi,
8. Savaş sırasında yaşanan zorluklar karşısında halkın ihtiyacını karşılayacak önlemleri alma yerine ihtikâr ve sû-i isti’mâl yollarına saparak memleketin iktisadiyatının batırılması,
9. Hiçbir lüzum ve kanuna dayanmayarak siyasî ve askerî sansürler konularak matbuat ve muhaberat hürriyetinin ihlâl edilmesi,
10. Can, mal ve ırza musallat olan bir takım çetelere arka çıkarak, yaptıkları felaketsiz işlere iştirak edilmesidir.¹³²

Divaniye Mebusu Fuat Bey’e çektirilen kur’a sonucu tahkikat yapma görevi Mebusan Meclisi’nin 5. Şubesi’ne verilmiştir. 5. Şube’de tahkikatı yapılan kabine üyeleri ise şunlardır: Sadrazam Said Halim Paşa, Nâfia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey, Hariciye Nazırı Ahmet

¹³¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)** (Birinci Kitap. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001), s. 163.

¹³² Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**. Cilt 3, s. 30; **Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevkları Hakkında Beşinci Şubece İcrâ Kılınan Tahkikat** (Cilt 1. Devre 3. İçtima Senesi 5. Sene 1334. Ankara: TBMM Basımevi, 1993), s. 75-76.

Nesimi Bey, Nâfia Nazırı Abbas Halim Paşa, Adliye Nazırı Halil Bey, Maliye Nazırı Cavid Bey, Nâfia Nazırı Ali Münif Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey, Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat Bey, Posta Telgraf Nazırı Hüseyin Haşim Bey, İaşe Nazırı Kemal Bey ile Şeyhülislam Hayri ve Musa Kazım Efendiler'dir.¹³³

Ne var ki tahkikat, Mebusan Meclisi'nin 21 Aralık 1918'de feshedilmesi nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Böylece eski kabine üyelerini, Divan-ı Âli'de yargılama çabaları da amacına ulaşamamıştır.¹³⁴

3.2. DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ YARGILAMALARI

3.2.1. Gıyaben Yargılananlar

3.2.1.1. Hükümet Üyeleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgisi âdetâ İttihad ve Terakki'nin yenilgisi anlamını taşıyordu. Talat Paşa kabinesinin istifasıyla iktidardan çekilmek zorunda kalan İttihadçılar büyük bir bunalım yaşamışlardır. Bu nedenle 2 Kasım 1918 gecesini Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Beyrut Valisi Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rusûhi ve Cemal Azmi Beyler bir Alman denizaltısıyla ülkeden kaçmışlardır.¹³⁵

Ancak 8 Mart 1919 tarihli padişah irâdesiyle kurulan Divan-ı Harb-i Örfi, 27 Nisan 1919 tarihindeki oturumdan itibaren ileri gelen İttihad ve Terakki erkânının yargılamasına başlamıştır. Duruşmada okunan karârname, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Merkez ve Meclis-i Umumi üyelerinden eski sadrazam Talat Paşa ile birlikte askerlik mesleğinden çıkarılmış olan Harbiye eski Nazırı Enver ile Bahriye eski Nazırı Cemal Efendiler'in ve Maarif eski Nazırı Dr. Nazım Bey'in, firarî olmaları nedeniyle Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun 371. maddesi gereğince mahkemeye gelmeleri için 14 Nisan 1919 tarihinden itibaren 10 gün süre verilmiştir. Şayet bu süre içinde gelmezlerse kanuna uymadıkları gözüyle bakılarak, yargılamalarının gıyaben yapılacağı belirtilmiştir.

¹³³ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, s. 163. Beşinci Şube'de tahkikatı yapılan kabine üyelerinin ifadeleri için bkz: **Beşinci Şubece İcrâ Kılınan Tahkikat**, s. 76-256.

¹³⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**. Cilt 3, s. 30; Ata, **a.g.e.**, s. 36.

¹³⁵ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**. Cilt 3, s. 677-678; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 463-464.

Ayrıca isimleri geçen bu kişiler, her türlü medeni haklardan yoksun olacaklar, mülklerine haciz konacak ve bu sırada da kendilerinin dava açma hakları olmayacağı gibi, aleyhlerine de davaya başlanacaktır. Fırarîlerin yerlerini bilenler, bunların buldukları yerleri bildirmek zorundadırlar ve bütün adlî memurların da bunları her nerede ele geçirirlerse tutuklamaları gerekmektedir.

Nitekim 14 Nisan 1919 tarihinde tanınan 10 günlük teslim olma süresinin dolması üzerine müdde-i umumi Mustafa Nazmî Bey, söz konusu kişilerin mahkemede olmamaları nedeniyle gıyaben yargılanmalarını istemiştir.¹³⁶ Böylece Talat Paşa ile Enver, Cemal ve Dr. Nazım Beyler'in yargılamaları gıyaben gerçekleştirilmiştir.

Heyet-i Tahkikiye'nin hazırlamış olduğu 12 Nisan 1919 tarihli kararname mahkemede okunduğunda, Talat Paşa ile Enver ve Cemal Beyler'in, Osmanlı İmparatorluğu'nu hile ve oyunlar yaparak, emr-i vâkı' şeklinde I. Dünya Savaşı'na soktukları ve kendi arzularının peşinden koşup büyük felaketlere neden olarak, zorba bir yönetim kurduklarına temas edilmiştir.

Ayrıca bunların savaş sırasında gizli arzularını gerçekleştirirken, özel ve gizli bir komite gibi hareket ettiği ve hapisanelerden tahliye ettirdikleri suçluların cinayet işlemlerine temel hazırlayıp tahliye ettirdikleri bu suçlulara, çeşitli emir ve talimatlar verdikleri de iddiâ edilmiştir. İşte tüm bu hareketleri gizlice yürütmek üzere "Teşkilât-ı Mahsusa" adı altında oluşturdukları bir komiteden yararlanıldığına değinilmiştir.¹³⁷

İttihad ve Terakki reislerinin kurduğu "Teşkilât-ı Mahsusa" adlı gizli örgütün, suç işlemeye ağırlık veren gizli bir şebeke olduğu belirtilerek; Teşkilât-ı Mahsusa'nın Dr. Nazım, Bahaeddin Şakir, Atıf, Rıza ve Aziz Beyler'den oluşan kadrosundan bahsedilmiştir.

Ayrıca Talat Paşa'nın suçluluğunu gösterecek deliller de sıralanmıştır. Diyarbakır'da yapılan "kıralın" ve yaşanan felaketlerin Talat Paşa'nın göz yumma ve teşviki ile gerçekleştiği, Zor mutasarrıfı Ali Suat Bey'in Talat Paşa'ya yazdığı telgraftan anlaşıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Dahiliye Nezareti özel kalem müdürü İhsan Bey, Kilis kaymakamıyken İstanbul'dan Halep'e gönderilen Abdulahad Nuri Bey'in tehcirin yok etme amacına dayandığını ve "Ben Talat Bey ile görüşüm imha emirlerini bizzat aldım. Memleketin selameti bundadır" diyerek, kendisini de ikna etmeye çalıştığını söylemiştir.

¹³⁶ "DHÖMZC," TV, Sayı no: 3540, (5 Mayıs 1335), s. 3-4.

¹³⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 4-5; **Sabah**, Sayı no: 10580, (29 Nisan 1335/1919), s. 1.

Ermenilerin öldürülmesinde Talat Paşa'nın emrinin olduğu 3 Ağustos 1915 tarihli Diyarbakır, Elazığ, Urfa ve Zor vali ve mutasarrıflarına yollarda kalan ölülerin gömülerek, cesetlerin dere, göl ve nehirlere atılmaması ve Ermenilerin yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması hakkındaki Talat Bey'in şifreli telgrafından anlaşılacağı belirtilmiştir.

Ermenilerin öldürülmesinde Cemal ve Enver Beyler'in emrinin olduğu 4. Ordu Kumandanı Cemal Bey'in, Diyarbakır valisine 14 Temmuz 1915 tarihli telgrafında Fırat nehrinin güneyine doğru sürüklenen cesetlerin isyan ettikleri için öldürülen Ermeniler'in cesetleri olabileceğine işaret ederek, bunların buldukları yerlerde gömülmesi ve meydana ceset bırakılmaması yönündeki telgrafından anlaşılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Ermeni tehcirini yapanlar hakkında gerçekleştirilen kanunî kovuşturmada bu meselenin münferit bir olay olmadığı ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuz sahibi önemli üyelerinden oluşan gizli bir kuvvetin, sözlü ve gizli emir ve talimatları ile yapıldığının anlaşıldığı iddiâ edilmiştir.¹³⁸

Böylece Talat Paşa ile Enver, Cemal ve Dr. Nazım Beyler'in "kıtalde" suç ortağı olmaları nedeniyle Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 1. fıkrası ile 170. maddesine göre cinayetle lüzum-ı muhakemelerine karar verilmiştir (12 Nisan 1919).¹³⁹

Müddeî-i umumi Mustafa Nazmî Bey iddiânâmesinde, sanıklara isnat edilen suçların karârâmede açıklandığını ve isnat edilen suçlarla ilgili delillerin ise dosyalarda mevcut olduğunu belirtmiştir. Ayrıca adaletle susanan Osmanlı topraklarında, II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte Müslüman ve Hristiyanların adalet aşkıyla birbirlerine sarılmasına karşın hak ve adaletin ülkede gelişemediğini ve Osmanlı tebaasının birbirlerinden daha da ayrıldığını, Meşrutiyet'in ilânıyla başlayan "katl, tahrib, gasb, nehb" gibi kanlı olaylar ile I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan "taktil ve ihtikâr" olaylarına neden olanların, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumisi ve Heyet-i Umumisi ile Teşkilât-ı Mahsusası olduğunu iddiâ etmiştir.

"Taktil ve ihtikâr" nedeniyle Osmanlı topraklarına düşen kanlı lekelerin ancak adalet kalemleriyle silinebileceğini açıklayan Mustafa Nazmî Bey; bu noktada suç işleyen ister Müslüman, isterse Hristiyan olsun, herkesin cezasını görmesi için

¹³⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 5-6; **İleri**, Sayı no: 472, (30 Nisan 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10580, (29 Nisan 1335/1919), s. 1.

¹³⁹ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 8; **Vakit**, Sayı no: 539, (28 Nisan 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 472, (30 Nisan 1335/1919), s. 3; **Sabah**, Sayı no: 10580, (29 Nisan 1335/1919), s. 2.

çalışacaklarını belirtmiştir. Mahkeme heyeti üyelerinin, her türlü dış siyasi etkilerden ve firakirlerden uzak olduğunu da vurgulamıştır. Son olarak Mustafa Nazmî Bey, karârnameye atıfta bulunarak, Talat Paşa ile Enver, Cemal ve Dr. Nazım Beyler'in "kıtalde" suç ortağı olmaları nedeniyle ithâm edildiklerini tekrarlamış ve sanıkların haklarında açık yargılamanın yapılmasını talep etmiştir.¹⁴⁰

Mahkeme heyeti, 4 Mayıs 1919'da öncesinde vükelalıkta bulunan Talat Paşa ile Enver ve Cemal Beyler'in birlikte yargılanmalarının daha uygun olacağını belirterek, bunlara ait davanın ayrılmasına karar vermiştir.¹⁴¹

26 Mayıs 1919'da ise Talat Paşa ile Enver ve Cemal Beyler'in, diğer İttihadçı üyeler ile birlikte hükümetin yasal gücünün üzerinde bir kuvvet oluşturarak, hükümetin şeklini değiştirme (şekl-i hükümeti tagayyür) suçunu işledikleri ileri sürülmüştür. Nitekim aynı suçtan dolayı halen firarda olan Maliye eski Nazırı Cavid ile Posta ve Telgraf ve Telefon eski Nazırı Oskan, Ticaret ve Ziraat eski Nazırlarından Mustafa Şeref ve Süleyman Elbistani Efendiler de ithâm edilmişlerdir.

Mahkemenin 3 Haziran 1919 Salı günü yapılan oturumunda ise merkez ve taşralardaki teşkilâtlarıyla cinayet, malların yağma edilmesi, bina ve cesetlerin yakılması, köylerin tahrip edilmesi, işkencede bulunma ve tecavüz gibi suçlarla sanık olan İttihad ve Terakki Cemiyeti üye ve erkânının, dereceleri ve makamları dikkate alınmayarak, lüzum-ı muhakemelerine karar verilmiştir. Böylece 12 Nisan 1919 tarihli karârname ile Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilen firarî Talat Paşa ile Enver, Cemal Efendiler ve arkadaşlarının haklarında yapılan tahkikatın genişletilmesine karar verilmiştir.¹⁴²

Başkanlığında Ferik Mustafa Nazım Paşa'nın bulunduğu ve üyelerden Miriliva Zeki, Mustafa ve Ali Nazım Paşalar ile Miralay Receb Ferdi Bey'in de yer aldığı mahkeme heyeti, 5 Temmuz 1919 tarihinde Talat Paşa, Enver, Cemal ve Dr. Nazım Beyler ile Cavid, Oskan, Mustafa Şeref ve Süleyman Elbistani Efendiler ile ilgili kesin kararını vermiştir.¹⁴³

İttihad ve Terakki'nin Osmanlı Hükümeti'nin kanunî şeklini (şekl-i kanunisini) oluşturan üç kuvvetin üzerinde dördüncü bir tehdit kuvveti oluşturduğu kanısına varan

¹⁴⁰ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 9.

¹⁴¹ "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3543, (8 Mayıs 1335), s. 18; **İleri**, Sayı no: 477, (5 Mayıs 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10586, (5 Mayıs 1335/1919), s. 1-2; **Vakit**, Sayı no: 546, (5 Mayıs 1335/1919), s. 1.

¹⁴² "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3571, (10 Haziran 1335), s. 130-131.

¹⁴³ "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3604, (22 Temmuz 1335), s. 217.

mahkeme heyeti, İttihad ve Terakki manevi şahsını (şahs-ı manevisini) temsil eden ve Meclis-i Umumi üyesi olup halen firarda olan eski Sadrazam Talat Paşa ile birlikte Enver, Cemal ve Dr. Nazım Efendileri “fâil-i asıl” olmak üzere suçlu bulmuş ve Talat Paşa ile arkadaşlarını Mülkiye Ceza Kanunu’nun 45. maddesinin birinci fıkrası delaletiyle aynı kanunun 55. maddesinin son fıkrasına göre “gıyaben idamlarına” karar vermiştir.

Cavid ve Mustafa Şeref Beyler ise söz konusu suçta, ikinci dereceden suça karışmış (fer’an zî-medhal) olduklarından gıyaben on beşer sene kürek cezasına çarptırılmışlardır. Oskan ile Süleyman Elbistani Efendiler’in, bu suçların işlenmesi sırasında Avrupa’da olmaları nedeniyle davalarının ayrılmasına gıyaplarında karar verilmiştir.¹⁴⁴

Mahkeme heyetinin 5 Temmuz 1919 tarihinde verdiği bu kararla gıyaben idam cezasıyla cezalandırılan ve siyasal gelişmelerin odak noktasında bulunan Talat Paşa,¹⁴⁵ İran’ın Selmas şehri ahalisinden 24 yaşlarındaki Salomon Teyleryan isimli bir Ermeni genci tarafından 15 Mart 1921 günü Berlin’de vurularak öldürülmüştür. Salomon Teyleryan, Alman mahkemesinde yargılanırken “Talat Paşa’nın emriyle öldürülen akrabalarının intikamını almak için Talat Paşa’yı öldürdüğünü” belirtmiştir. Ayrıca kendisini öldürmek maksadıyla iki seneden beri Talat Paşa’yı takip ettiğini sözlerine ilave etmiştir.¹⁴⁶ Ne var ki Talat Paşa’nın katili, Alman mahkemesinde beraat ettirilmiştir.

Gıyaben idam cezasına çarptırılan Cemal (Paşa) Bey ise 22 Temmuz 1922’de Tiflis’te büyük olasılıkla Ruslar tarafından tabanca ile iki yaveri ile birlikte öldürülmüştür. Enver (Paşa) Bey ise Rus askerî birliklerinin açtıkları ateş altında Doğubuhara’da 4 Ağustos 1922’de öldürülmüştür.¹⁴⁷

¹⁴⁴ “DHÖMZC”, Sayı no: 3604, s. 219-220. 5 Temmuz 1919 tarihinde mahkemenin verdiği karar, padişah tarafından 13 Temmuz 1919’da onaylanmıştır. Bkz: **TV**, Sayı no: 3597, (14 Temmuz 1335), s. 2; **İleri**, Sayı no: 546, (15 Temmuz 1335/1919), s. 1.

¹⁴⁵ Tefik Çavdar, “Talat Paşa: Gerçek Bir Örgüt Ustası ve Önderi,” **Liderler**, Sayı 2 (1996), s. 22; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**. Cilt 3, s. 679.

¹⁴⁶ **İleri**, Sayı no: 1127, (18 Mart 1337/1921), s. 1.

¹⁴⁷ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**. Cilt 3, s. 685; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, s. 165.

3.2.1.2. Diğer Görevliler

Fırarî olan Merkez-i Umumi eski üyesi Dr. Rusûhi Efendi ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın siyasi bölüm şefi Dr. Bahaeddin Şakir ile Emniyet-i Umumiye eski müdürü Aziz Beyler'e, Usûl-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun 371. maddesi gereğince mahkemeye gelmeleri için 14 Nisan 1919 tarihinden itibaren 10 gün süre verilmesine karşın, gelmemeleri üzerine 27 Nisan 1919 tarihinden itibaren gıyaben yargılamalarına başlanılmıştır.¹⁴⁸

Heyet-i Tahkikiye'nin hazırlamış olduğu 12 Nisan 1919 tarihli karârname, Teşkilât-ı Mahsusa'nın Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım, Atif, Rıza ve Aziz Beyler'den oluşan kadrosundan bahsedilmiştir. Hatta bunlardan Bahaeddin Şakir Bey'in merkezi Erzurum olmak üzere Doğu illerindeki kuvvetlerin başına getirildiği, İstanbul'da ise Aziz, Atif ve Nazım Beyler'in faaliyette buldukları belirtilmiştir. Teşkilât-ı Mahsusa'nın taşraya gönderdiği kişilerin, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin taşralardaki bazı memurlarının ve cahillikle ya da saflıkla onlara katılan bir kısım insanların da yardımını alarak; yağma, çapul ve işkence yapıp ırza saldırarak masum insanları öldürdüklerinin altı çizilmiştir.

Buna göre Dr. Bahaeddin Şakir ile Aziz Beyler'in, "kıtalde" suç ortağı olmaları nedeniyle Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 1. fıkrası ile 170. maddesine göre cinayetle lüzum-ı muhakemelerine karar verilmiştir. Dr. Rusûhi Efendi ise "kıtalde" suç ortağı olmamasına karşın, suç işleyenlere bilerek yardımda bulunduğu için ikinci dereceden suça karışmış (fer'an zî-medhal) sayılarak, Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 2. fıkrası ile 170. maddesine göre O'nun da cinayetle lüzum-ı muhakemesine karar verilmiştir (12 Nisan 1919). Böylece Dr. Bahaeddin Şakir ile Aziz Beyler, tehcir ve taktik meselesinden dolayı aslen suça karışmış olmakla, Dr. Rusûhi Efendi ise ikinci dereceden suça karışmış olmakla ithâm edilerek yargılanmışlardır.¹⁴⁹

Müdde-i umumi Mustafa Nazmî Bey iddiânâmesinde, karârnameye atıfta bulunarak, Dr. Bahaeddin Şakir ve Aziz Beyler'in "kıtalde" suç ortağı olmaları nedeniyle ithâm edildiklerini; buna karşın, Rusûhi Efendi'nin ise "kıtalde" ikinci

¹⁴⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 1,3.

¹⁴⁹ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 5,8; **İleri**, Sayı no: 472, (30 Nisan 1335/1919), s. 2-3; **Sabah**, Sayı no: 10580, (29 Nisan 1335/1919), s. 1-2; **Vakit**, Sayı no: 539, (28 Nisan 1335/1919), s. 2.

dereceden suça karışmış olması dolayısıyla ithâm edildiğini söylemiş ve sanıkların haklarında açık yargılamanın yapılmasını talep etmiştir.¹⁵⁰

Ancak gıyaben yargılanan Dr. Bahaeddin Şakir, Aziz ve Rusûhi Efendiler'in içinde bulunduğu sanıklardan vicahen yargılananların, 28 Mayıs Çarşamba günü İngiliz Kumandanlığı tarafından görevlendirilen bir binbaşıya teslim edilerek; Malta'ya sürgün edilmeleri üzerine sanıkların yargılamalarına kaldığı yerden sonra devam edilmek üzere davalarının ayrılmasına oybirliği ile karar verilmiştir.¹⁵¹ Bu nedenle sanıklar hakkında herhangi bir hüküm verilememiştir. Ancak sanıklardan Dr. Bahaeddin Şakir'in 30 Temmuz 1919 tarihinden itibaren "Ma'mûretü'l-azîz tehciri davasında" Ma'mûretü'l-azîz tehciri âmili olması nedeniyle gıyaben yargılamasına devam edilmiştir.

Mahkeme heyetinin 13 Ocak 1920 tarihli kararına göre Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in Teşkilât-ı Mahsusa reisi sıfatıyla İstanbul'dan Trabzon ve Erzurum vilayetlerine ve diğer bölgelere gidip hapisanelerden tahliye edilen suçlulardan oluşturduğu çetelerin başına geçerek, tehcir sırasında Ermenileri öldürttüğü ve mallarını yağma ettirdiği anlaşılmıştır.

Ayrıca Dr. Bahaeddin Şakir'in bazı illerin valilerine gerek şifahî yoldan ve gerekse şifre ile yazılı olarak gönderdiği gizli talimatlarla bir araya getirdiği Teşkilât-ı Mahsusa üyelerini, Ermenilerin "imhası" için kullandığı tespit edilip işlenen suçların fâilleriyle "hem fiil" olduğu anlaşıldığından suçluluğuna karar verilmiştir. Bu nedenle Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in Ceza Kanunu'nun 181. maddesi delaletiyle 170. maddesine uygun olarak gıyaben idamına hükmedilmiştir.¹⁵²

3.2.2. Vicahen Yargılananlar

3.2.2.1. Yargılaması Yarım Kalanlar

3.2.2.1.1. Hükümet Üyeleri

8 Mart 1919 tarihli padişah irâdesiyle kurulan Divan-ı Harb-i Örfi, 27 Nisan 1919 tarihinden itibaren Ferik Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığında toplanarak, eski sadrazam Said Halim Paşa, Mebusan Meclisi eski reisi Halil, Hariciye eski Nazırı

¹⁵⁰ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 9.

¹⁵¹ "DHÖMZC", Sayı no: 3571, s. 128; **Vakit**, Sayı no: 576, (4 Haziran 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 507, (4 Haziran 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10616, (4 Haziran 1335/1919), s. 1.

¹⁵² "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3771, (9 Şubat 1336), s. 1-2; **Alemdâr**, Sayı no: 2694, (14 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 3; **Yenigün**, Sayı no: 299, (14 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 2. Sultan Vahdettin tarafından davada verilen karar, 18 Şubat 1920'de onaylanmıştır. Bkz: **BOA, DUİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-4-2; **TV**, Sayı no: 3784, (24 Şubat 1336), s. 4.

Ahmet Nesimi, Adliye eski Nazırı İbrahim, İaşe eski Nazırı Kemal ve Maarif eski Nazırı Şükrü Beyler'in yargılamasına başlamıştır.¹⁵³

Mahkemede vicahen yargılanan Said Halim Paşa'nın vekilleri; "*Celaleddin Arif ile Hasan Hayri Beyler*", Halil Bey'in vekilleri; "*Esad ve Kazım Beyler ile Tahsin Efendi*", Ahmet Nesimi Bey'in vekilleri; "*Sâkî ile Esad Muhlis Beyler*", İbrahim Bey'in vekilleri; "*Mâhir Efendi, Yusuf Cemal ile Kadri Beyler*", Kemal Bey'in vekilleri; "*Saadeddin, Emin Adil, Ahmed Ramiz ve Hasan Hayri Beyler*", Şükrü Bey'in vekili ise "*Saadeddin Ferid Bey*" dir.¹⁵⁴

Heyet-i Tahkikiye'nin 12 Nisan 1919 tarihli karârnameesinde, Said Halim Paşa ile Halil, Ahmet Nesimi, İbrahim, Kemal ve Şükrü Beyler; "kıtalde" suç ortağı olmamalarına karşın, suç işleyenlere bilerek yardımda buldukları için ikinci dereceden suça karışmış (fer'an zî-medhal) olarak sayılmışlar ve Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 2. fıkrası ile 170. maddesine göre cinayetle lüzum-ı muhakemelerine karar verilmiştir (12 Nisan 1919).¹⁵⁵

Müddeî-i umumi Mustafa Nazmî Bey ise iddiânâmesinde; sanıkların vükela sıfatıyla değil de İttihad ve Terakki Cemiyeti erkânı ve Merkez-i Umumi üyesi sıfatıyla mahkemeye sevk edildiklerini belirtmiştir. Ayrıca karârnameye de atıfta bulunarak, sanıkların "kıtalde" ikinci dereceden suça karışmış olmaları nedeniyle ithâm edildiklerini söylemiş ve haklarında açık yargılamanın yapılmasını talep etmiştir.

Ancak Said Halim Paşa'nın vekili Celaleddin Arif Bey; sanıkların "vükela-yı sâbika-ı devletten" olmaları nedeniyle Kanun-i Esasi'nin vükela-yı devlete ait olan faslının 31. ve 33. maddelerine göre vükelanın memuriyetlerinden dolayı doğmuş suçlarının Divan-ı Âli'de görülebileceğini ve bunun dışında sırf zatlarına ait olan her türlü davaların bakılma yerinin ise mehâkim-i umumi (genel mahkemeler) olduğu konusunda ısrar ederek, Divan-ı Harb-i Örfi'nin bu davaya bakmaya yetkili olmadığını söylemiştir.¹⁵⁶

Bunun üzerine mahkeme heyetince alınan 4 Mayıs 1919 tarihli kararda vükelanın; Divan-ı Harb-i Örfi'ye vükela sıfatıyla değil, İttihad ve Terakki'nin erkânı

¹⁵³ Mahkeme heyetinin üyeleri; Mirliva Zeki, Mustafa ve Ali Nazım Paşalar ile Miralay Receb Ferdi Bey'dir. Mahkemenin müddeî-i umumisi ise Mustafa Nazmî Bey'dir. Bkz: "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 1.

¹⁵⁴ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 1,4; **Sabah**, Sayı no: 10562, (11 Nisan 1335/1919), s. 2.

¹⁵⁵ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 8; **İleri**, Sayı no: 472, (30 Nisan 1335/1919), s. 2-3; **Sabah**, Sayı no: 10580, (29 Nisan 1335/1919), s. 1-2; **Vakit**, Sayı no: 539, (28 Nisan 1335/1919), s. 2.

¹⁵⁶ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 9-10.

ve Merkez-i Umumi üyeleri olmaları nedeniyle sevk edildiği belirtilip 8 Mart 1919 tarihli karârnameye göre kurulan Divan-ı Harb-i Örfî'nin padişahın da onayını alarak bu davaya bakmakla özellikle görevlendirildiği açıklanarak, Celaleddin Arif Bey'in Divan-ı Harb-i Örfî'nin bu davaya bakmaya yetkili olmadığına dair görüşü reddedilmiştir.¹⁵⁷

22 Mayıs 1919'da müdde-i umumi muavini Feridun Bey iddiânâmesinde; Said Halim Paşa, Şeyhülislam Hayri Efendi, Ahmed Nesimi, Kemal, Şükrü ve İbrahim Beyler'in; Osmanlı Hükümeti'nin kanunî şeklini oluşturan üç kuvvetin (yasama-yürütme-yargı) üzerinde dördüncü bir tehdit kuvveti oluşturarak, hükümetin kanunî şeklini değiştirme suçunu işlediklerini iddiâ etmiştir.¹⁵⁸

26 Mayıs 1919 tarihli karârnamede ise Hayri Efendi'nin de içinde bulunduğu bir grup İttihad ve Terakki ileri gelenlerinin ortak çalışmaları sonucunda hükümetin yasal güçlerinin üzerinde bir kuvvet oluşturarak hükümetin şeklini değiştirme suçuyla yargılanmalarına yeterli delil bulunduğundan Ceza Kanunu'nun 45. maddesi ve 55. maddesinin son fıkrasına göre lüzum-ı muhakemelerine karar verilmiştir.¹⁵⁹

Ancak sürpriz bir gelişme ile İstanbul muhafızı Mirliva Seyyid Paşa'nın Divan-ı Harb-i Örfî Başkanlığına gönderdiği bir yazıyla yargılaması yapılmakta olan sanıkların, 28 Mayıs Çarşamba günü saat iki buçukta, İngiliz Kumandanlığı tarafından görevlendirilen bir binbaşya teslim edildiği bildirilmiştir.

Bu sıcak gelişme üzerine mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, müdde-i umumi muavini Feridun Bey'e görüşünü sormuştur. Bunun üzerine Feridun Bey, hapisanede tutuklu bulunan Said Halim Paşa ve arkadaşlarının, İngiltere'nin İstanbul'daki siyasî temsilcileri tarafından bilinmeyen bir semte götürüldüklerini, bu nedenle Usul-i Muhakemat-ı Cezaiyeye göre söz konusu bu kişilerin davalarının ayrılmasını istemiştir.

Bunun üzerine sanıkların nereye götürüldüklerini dahi bilmeyen mahkeme heyeti, bu meseleyi kendi arasında müzakere ederek, bir karara varmıştır. Alınan bu karara göre eski Sadrazam Said Halim Paşa ile birlikte Nafia eski Nazırı Abbas Halim Paşa, eski Şeyhülislam Hayri Efendi, Hariciye eski Nazırı Ahmed Nesimi, Mebusan Meclisi eski reisi Halil ve Adliye eski Nazırı İbrahim, Dahiliye eski Nazırı İsmail Canbolat, Nafia eski Nazırı Ali Münif, Maarif eski Nazırı Şükrü ve İaşe eski Nazırı

¹⁵⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 16-17; **Vakit**, Sayı no: 546, (5 Mayıs 1335/1919), s. 1.

¹⁵⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3571, s. 129.

¹⁵⁹ "DHÖMZC", Sayı no: 3571, s. 131.

Kemal Beyler'in de İtilaf Devletleri tarafından götürülen 67 kişinin içinde bulunduğu ve bunların mahkemeye gelmeleri kendi ellerinde olmadığı için daha önce başlanmış olan yargılamalarına kaldığı yerden devam edilmek ve tamamlanmak üzere davanın ayrılmasına oybirliğiyle karar verilmiştir.¹⁶⁰

Böylece Said Halim Paşa ile Halil ve Kemal Beyler, 29 Mayıs 1919 günü önce Limni Adası'na götürülerek Mondros'ta hapsedilmişlerdir. Mondros'ta dört ay kadar kaldıktan sonra 21 Eylül 1919'da ise Malta'ya sürülmüşlerdir. Şeyhülislam Hayri Efendi ile Ahmet Nesimi, İbrahim ve Şükrü Beyler ise doğrudan doğruya Malta'ya sürülmüşlerdir.¹⁶¹ Sanıkların, Malta'ya sürülmeleri nedeniyle yargılamaları ise yarım kalmıştır.

Sanıklardan Said Halim Paşa'nın, 29 Nisan 1921'de serbest bırakılmasından sonra başından geçen şu kötü olay dikkatimizi çekmektedir. Serbest bırakıldıktan sonra önce Sicilya'ya oradan da Roma'ya giden Said Halim Paşa; 6 Aralık 1921 Salı günü akşamı Taşnaksutyun komitecisi Arşavir Çıracıyan tarafından araba ile evinin önüne geldiği sırada alnından vurularak şehit edilmiştir. Arşavir Çıracıyan adlı bu komiteci daha sonra Taşnaksutyun komitesi tarafından millî kahraman ilân edilmiştir. İlginçtir ki; Roma'daki İtalyan polisi, Said Halim Paşa'nın katilini yakalama zahmetinde dahi bulunmamıştır.¹⁶²

3.2.2.1.2. İttihad ve Terakki Yöneticileri

Divan-ı Harb-i Örfi'nin 27 Nisan 1919 tarihindeki oturumundan itibaren İttihad ve Terakki Cemiyeti kâtib-i umumisi Midhat Şükrü Bey ile İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi eski üyelerinden Ziya Gökalp, Talat ve Atıf Beyler'in vicahen yargılamasına başlanılmıştır.¹⁶³

¹⁶⁰ "DHÖMZC", Sayı no: 3571, s. 128; **Vakit**, Sayı no: 576, (4 Haziran 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 507, (4 Haziran 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10616, (4 Haziran 1335/1919), s. 1. 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgali, Türk kamuoyunda büyük bir tepkiye neden olmuştur. İngilizlerin Türkleri, Türklerin eliyle mahkum ettirip cezalandırma planları da suya düşünce, İstanbul Hükümeti ile İngilizlerin önünde iki seçenek kalmıştır. Bunlardan ilki ya Bekirağa Bölüğündeki tutukluları serbest bırakacaklardı; ya da ikinci seçenek olarak da bunları Malta'ya süreceklendi. Doğal olarak ikinci seçeneği menfaatlerine uygun bulup tutukluları Malta'ya sürmeye başlamışlardır. Bkz: Şimşir, **a.g.e.**, s. 83,95.

¹⁶¹ Said Halim Paşa ise "2755" sürgün numarasıyla "Ermenilere zorbalık" nedeniyle sürgünde bulunurken, Halil Bey; "2760" sürgün numarasıyla "Ermenilere zorbalık ve İttihad ve Terakki üyesi olmak" nedeniyle ve Kemal Bey ise "2761" sürgün numarasıyla "asayiş bozmak" nedeniyle sürgünde bulunmuştur. Sürgün edilenlerin tam listesi için bkz: Şimşir, **a.g.e.**, s. 107-112.

¹⁶² M. Hanefi Bostan, **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa** (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992), s. 103-104.

¹⁶³ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 1; **İleri**, Sayı no: 471, (29 Nisan 1335/1919), s. 1.

12 Nisan 1919 tarihli Heyet-i Tahkikiye karârnameesine göre; Atıf Bey'in suç ortağı olarak "kıtalde" bulunması nedeniyle Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 1. fıkrası ile 170. maddesine göre cinayetle lüzum-ı muhakemesine karar verilmiştir. Midhat Şükrü, Ziya Gökalp ve Talat Beyler ise "kıtalde" suç ortağı olmamalarına karşın, suç işleyenlere bilerek yardımda buldukları için ikinci dereceden suça karışmış (fer'an zî-medhal) sayılarak, Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 2. fıkrası ile 170. maddesine göre Onlar'ın da cinayetle lüzum-ı muhakemelerine karar verilmiştir (12 Nisan 1919).¹⁶⁴

Müddeî-i umumi Mustafa Nazmî Bey ise iddiânâmesinde; karârnameye de atıfta bulunarak, Atıf Bey'in "kıtalde" suç ortağı olması nedeniyle, Midhat Şükrü, Ziya Gökalp ve Talat Beyler'in ise "kıtalde" ikinci dereceden suça karışmış olmaları dolayısıyla ithâm edildiklerini tekrarlamış ve sanıkların haklarında açık yargılamanın yapılmasını talep etmiştir.¹⁶⁵

Yargılama sırasında sorulan sorulara sanıklar, benzer cevaplar verdikleri gibi zaman zaman farklı cevaplarla da karşılaşmaktayız. İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ilgili sorulan sorulara Midhat Şükrü, Ziya Gökalp, Talat ve Atıf Beyler, cemiyetin II. Meşrutiyet'ten sonra siyasi parti şeklini aldığını ve şifresinin olmadığını açıklayan bir cevap vermişlerdir.

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa'nın, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gizli teşkilâtının olup olmadığını sorması üzerine Midhat Şükrü Bey; meşrutiyetin ilânından sonra ve cemiyetin siyasi parti şeklini almasından önce ve sonra dahi gizli bir teşkilâtının olmadığını belirtmiştir. Ziya Gökalp, bu soruya kesin bir ifade ile " Hayır efendim katiyen yoktu" cevabını vermiştir. Talat ve Atıf Beyler de cemiyetin gizli teşkilâtının olmadığını söylemişlerdir.

Midhat Şükrü Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi'nde kararların nasıl alındığını da açıklayarak; Merkez-i Umumi'de çoğunluğun vereceği kararın geçerli olacağını, Merkez-i Umumi'nin kararlarını mecliste hazır olmayanların kabul etmesi için zorlanmayacağını ve hazır olmayanların kararla ilgili bilgilendirilmesinden sonra bu kararı, görüşlerine uygun bulmazlarsa kabul etmeyeceklerini ve tekrar görüşme yapılarak, sonuçta çoğunluğun kararına uyulacağını, eğer yine bir kişi bu çoğunluğa uymaz da kararı kabul etmezse, o kişinin isterse istifa

¹⁶⁴ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 8; **İleri**, Sayı no: 472, (30 Nisan 1335/1919), s. 3; **Sabah**, Sayı no: 10580, (29 Nisan 1335/1919), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 539, (28 Nisan 1335/1919), s. 2.

¹⁶⁵ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 9.

edebileceği belirtmiştir. Yani kararı, fikrine uygun bulmayan bir kişi ya çoğunluğa uyacaktır ya da isterse istifa edecektir.

Ziya Gökalp, Talat ve Atıf Beyler de Merkez-i Umumi'de çoğunluğun vereceği kararın geçerli olduğunu; eğer bir kişi alınan bu kararı, fikrine uygun bulmazsa itiraz edebildiğini ya da gerekirse istifa da ettiğini, ancak şimdiye kadar Merkez-i Umumi'de böyle bir durumla karşılaşmadığını belirtmişlerdir.¹⁶⁶

Mebusan Meclisi'nde fırka toplantıları yapıldığında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez ve Meclis-i Umumi üyelerinin de hazır bulunup bulunmadığı Midhat Şükrü, Ziya Gökalp ve Talat Beylere sorulmuştur. Sanıklar ifadelerinde, Mebusan Meclisi'nde fırka toplantıları yapıldığında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez ve Meclis-i Umumi üyelerinin bu toplantılara katılmadıklarını ve fırka toplantılarına sadece mebusların katıldığını söylemişlerdir.¹⁶⁷

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Teceddüd Fırkası'na dönüştürülmesinin nedeninin sorulması üzerine Midhat Şükrü Bey, İttihad ve Terakki'nin son kongresinde kendisinin de bulunduğunu ve kongrede buna karar verildiğini belirterek; İttihad ve Terakki hükümetinin izlediği siyasette başarılı olamaması üzerine kamuoyunda önemini kaybetmesi nedeniyle "Teceddüd Fırkası" isminin çoğunluğun kararıyla kabul edildiğini söyleyip kongrede şöyle denildiğini belirtmiştir:

"Bu, meşrutiyeti ilân eden bir cemiyettir, bunun için böyle fırka ismini bu cemiyete vermek doğru olmaz. Çünkü fırkalar siyasetlerinde bazen muvaffak olurlar, bazen olamazlar. Halbuki İttihad ve Terakki memlekette meşrutiyeti tesis ettiği için bu ismi kaldıralım ve bu suretle ona başka bir isim verelim. Yani "Teceddüd Fırkası" ismini verelim ve İttihad ve Terakki ismi tarihi bir isim olarak kalsın."¹⁶⁸

Ziya Gökalp ve Talat Beyler ise kendilerinin fırkadan istifa etmesinden sonra İttihad ve Terakki'nin son kongresinde kongre kararı üzerine İttihad ve Terakki Fırkası'nın isminin Teceddüd Fırkası'na dönüştürüldüğünü söyleyerek, kendilerinin fırkadan istifa ettikleri için kongre kararında oy sahibi olmadıklarını dile getirmişlerdir. Teceddüd Fırkası'na hiç katılmadığını belirten Ziya Gökalp Bey, katılmamasının

¹⁶⁶ "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 18-19,21-25,29-30.

¹⁶⁷ "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3547, (13 Mayıs 1335), s. 33,38,43; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2-3; **Sabah**, Sayı no: 10588, (7 Mayıs 1335/1919), s. 1.

¹⁶⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 19.

nedenini de şöyle açıklamıştır: “Bendeniz zaten siyasetle iştigalden bıkmıştım. Hayatımı ilme hasretmek için çekildim.”¹⁶⁹

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Teceddüd Fırkası'na dönüştürülmesinden sonra İttihad ve Terakki merkezine ait olan her türlü kayıt ve evrakın ne olduğu ile ilgili olarak Midhat Şükrü Bey, bu evrak ve kayıtların Teceddüd Fırkası'na devredildiğini söylemiştir. Ancak daha sonra merkeze ait bu evrakın tamamını, Dr. Nazım Bey'in götürdüğünü, evrak memurunun kendisine söylemesi sonucu öğrendiğini Midhat Şükrü Bey sözlerine eklemiştir.¹⁷⁰

Bunun üzerine mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, Midhat Şükrü Bey'i sorularıyla daha da sıkıştırarak, Midhat Şükrü Bey'in kendisinin kâtib-i mesul olması nedeniyle Dr. Nazım Bey tarafından götürülen evrakta neden dikkatli davranmadığını sorar ve böyle önemli bir siyasi fırka evrakının götürülmesiyle gizli işler döndüğü manasının çıktığının iddiâ edildiğini söyler. Midhat Şükrü Bey ise buna cevaben; evrakın hepsinin Teceddüd Fırkası'na devredilmek üzere tasnif edilip sandıklara konulduğu sırada Dr. Nazım Bey'in istifa edip Merkez-i Umumi ile alakasını kestiğini ve kendine ait olan evrakı almak isteyerek, “...Benim Paris'te 20-25 sene evvel orada bulunduğum zaman çalıştığım şeylerin burada kalmasını arzu etmem...” dediğini, o nedenle de bütün evrakı alacağını düşünemediğini söylemiştir.¹⁷¹

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Teceddüd Fırkası'na dönüştürülmesinden sonra İttihad ve Terakki merkezine ait olan her türlü kayıt ve evrakın ne olduğu ile ilgili soruya Ziya Gökalp Bey; her türlü kayıt ve evrakın, Dr. Nazım Bey tarafından kaçırılmış olduğunu tutuklandıktan sonra tevkifhanede Midhat Şükrü Bey'den öğrendiğini söyleyerek cevap vermiştir.¹⁷² Talat Bey ise Teceddüd Fırkası üyesi olmadığı için bu soruya cevap veremeyeceğini; ancak, tam olarak hatırlamamakla beraber Midhat Şükrü Bey'den aldığı bilgiye göre Dr. Nazım Bey'in cemiyetin bazı evrakını aldirmek için haber gönderdiğini ya da bir adamını görevlendirdiğini belirtmiştir.¹⁷³

İttihad ve Terakki Fırkası'na ait bütün evrakın Dr. Nazım Bey tarafından götürülmesinden sonra kâtib-i umumi Midhat Şükrü Bey'in bu konu hakkında özel bir

¹⁶⁹ “DHÖMZC”, Sayı no: 3543, s. 22,25.

¹⁷⁰ “DHÖMZC”, Sayı no: 3543, s. 19-20.

¹⁷¹ “DHÖMZC”, Sayı no: 3554, s. 74; **İleri**, Sayı no: 485, (13 Mayıs 1335/1919), s. 2-3.

¹⁷² “DHÖMZC”, Sayı no: 3543, s. 22.

¹⁷³ “DHÖMZC”, Sayı no: 3543, s. 25.

açıklamada bulunup bulunmadığı sorulunca Atif Bey; Dr. Nazım Bey'in kendine ait evrakı almak üzere gittiğinde Midhat Şükrü Bey'in cemiyetin bütün evrakını Dr. Nazım Bey'e, içinde kendine ait olan evrakı ayırması için verdiğini, Dr. Nazım Bey'in ayırmaksızın bütün evrakı götürdüğünü duyduğunda bu durumdan rahatsız olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁴

Mahkeme başkanının I. Dünya Savaşı'nın ilânından sonra orduya yardımcı olmak ya da hizmette bulunmak için yeni bir teşkilâtın kurulup kurulmadığı ile ilgili sorusuna Midhat Şükrü Bey, yeni bir teşkilâtın kurulmadığını ancak bazı cemiyet üyelerinin vatan hizmetinde bulunmak istediklerinden cephelere giderek savaştıklarını belirtmiştir.

Böylece savaşan arkadaşlarının Merkez-i Umumi ile irtibatı kesilerek izinli sayılmışlardır. Cemiyet üyeleri yaptıkları vatan hizmeti ile ilgili cemiyete bilgi vermemişlerdi; fakat Midhat Şükrü Bey cepheye giden cemiyet üyelerinin arkadaşları olması nedeniyle onlardan özel mahiyette bazı bilgiler aldıklarını söyleyerek, örnek olarak Ardahan'dan Bahaeddin Şakir Bey'in bir telgraf gönderdiğini, bu telgrafın yaptığı işle ilgili olmadığını yani askerlik vazifesiyle ilgili bir bilgi içermediğini de sözlerine ilave etmiştir.¹⁷⁵

Ziya Gökalp Bey, I. Dünya Savaşı'nın ilânından sonra orduya yardım etmek için bir teşkilâtın kurulmadığını; ancak, seferberlik ilân edilince Merkez-i Umumi üyelerinin vatana hizmet etmek istedikleri için orduya girdiklerini ve asker olduklarını belirtmiştir. Talat Bey, seferberlik başladığında İttihad ve Terakki'nin bir toplantı yaparak, burada seferberlik başladığı için partinin siyasi faaliyetini devam ettiremeyeceğini ve zaten seçimlerin de yapılamayacağını, üyelerin vatanî hizmet yapmaları konusunda serbest bırakıldığını; bunun üzerine bazı arkadaşlarının da birer vazife aldıklarını söylemiştir.¹⁷⁶

Atif Bey ise savaş başladığında partinin, vatanî görevi yapma sorumluluğunu üzerine almadığını, ancak üyelerden bazılarının savaşa gittiklerini belirtmiştir. Rıza, Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım Beyler'in Teşkilât-ı Mahsusa Komisyonu'nda çalıştıklarını, Eyüp Sabri Bey'in de Arnavutluğa gittiğini ve hatta esir düştüğünü örnek vererek açıklamıştır.¹⁷⁷

¹⁷⁴ "DHÖMZC", Sayı no: 3554, s. 87; **İleri**, Sayı no: 485, (13 Mayıs 1335/1919), s. 3.

¹⁷⁵ "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 21.

¹⁷⁶ "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 23-25.

¹⁷⁷ **Vakit**, Sayı no: 539, (28 Nisan 1335/1919), s. 2; "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 30.

Sanıklara, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ile İttihad ve Terakki Fırkası arasında herhangi bir münasebetin olup olmadığı da sorulmuştur. Bu soruya Midhat Şükrü Bey; Müdâfaa-i Milliye'nin, İttihad ve Terakki Fırkası ile bir ilgisinin olmadığını, kendisinin Müdâfaa-i Milliye'nin teşkilâtı hakkında da bir bilgiye sahip olmadığını belirterek; Balkan Savaşı'nda, Müdâfaa-i Milliye'nin ilk kurulduğu sırada, bütün muhalif ve muvâfık fırkaların da bulunduğunu, hatta Ayan'dan Fuad Paşa'nın başkanlığında Dârül'fünûn'un konferans salonunda büyük bir toplantı yapılarak, burada Müdâfaa-i Milliye'nin kurulmasına karar verildiğini belirterek; İttihad ve Terakki Fırkası'nın da Müdâfaa-i Milliye ile hiçbir ilgisinin olmadığını tekrarlamıştır.

Talat Bey de İttihad ve Terakki Fırkası'nın Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ile herhangi bir münasebetinin olmadığını ve Müdâfaa-i Milliye'nin fırka farkını da dikkate almayarak, ister İttihad ve Terakki'ye mensup olsun ve ister olmasın insanları, bir fikir ve maksat etrafında toplamak için kurulmuş millî bir müessese olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁸

Atıf Bey de İttihad ve Terakki Fırkası'nın Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ile herhangi bir münasebetinin olmadığını söylemiştir. Müdâfaa-i Milliye'de bulunanların çoğunun İttihad ve Terakki Cemiyeti efradından olduğunu, Müdâfaa-i Milliye'nin bazı yerlerde ayrı binası olmadığından kulüplerde toplandıklarını, buna karşın bunların müstakil birer cemiyet olduğunu, İttihad ve Terakki'nin bu cemiyetler üzerinde resmi ya da gayr-ı resmi hiçbir etkisinin olmadığını, bu cemiyetlerin usulü dairesinde kurulmuş cemiyetler olduğunu sözlerine eklemiştir.¹⁷⁹

Ziya Gökalp de İttihad ve Terakki'nin Müdâfaa-i Milliye ile hiçbir ilgisinin olmadığını ve Müdâfaa-i Milliye'nin, Balkan Savaşı sırasında kurulduğunu söylemiştir. Mahkeme başkanının, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin İttihad ve Terakki Fırkası'nın programına uygun olup olmadığını sorması üzerine Ziya Gökalp Bey; İttihad ve Terakki Fırkası'nın programında böyle bir şeyin olmadığını ve Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin de memleketin müdâfaası için kurulduğunu belirtmiştir.¹⁸⁰

Ayrıca mahkeme heyeti, bu gibi cemiyetlerin halktan para almasının fırkanın programına uygun olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Bunun üzerine Ziya Gökalp; programda böyle bir maddenin olmadığını, Cemiyetler Kanunu'nun müsaadesi üzerine

¹⁷⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 33,43; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2.

¹⁷⁹ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 46; "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3549, (15 Mayıs 1335), s. 58.

¹⁸⁰ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 37; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10588, (7 Mayıs 1335/1919), s. 1.

cemiyetin halktan para toplamış olabileceğini, Cemiyetler Kanunu'nun nasıl olması gerektiği ile ilgili fırkanın programında herhangi bir maddenin de bulunmadığını dile getirmiştir.

Ancak yine de mahkeme başkanı, sorularıyla Ziya Gökalp Bey'i sıkıştırmaya devam edip, "Bu cemiyetler, İttihad ve Terakki'nin taht-ı himayesinde değil mi idi?" diye sormuştur. Bunun üzerine Ziya Gökalp Bey, şu cevabı vermiştir: "Hayır, efendim. Müstakil cemiyetler, Cemiyetler Kanunu mucibince teşekkül eder. Şûrâ-yı Devlet, kanunu tetkik ederek nizamnamelerini tasdik eder; yani kanunun himayesinde teşekkül etmiş kanunî cemiyetlerdir."¹⁸¹

İttihad ve Terakki Fırkası'nın Ekmekçiler, Bakkallar, Dokumacılar gibi çeşitli şirketlerle bir ilgisinin olup olmadığı sorulduğunda ise Midhat Şükrü Bey; İstanbul murahhası Kemal Bey'in bu şirketleri kendi kişisel teşebbüsü ile kurduğunu, fırkanın Merkez-i Umumisi'nin bu şirketlerle bir ilgisinin olmadığını, buna karşın; böyle esnaf şirketleri gibi millî cemiyetlerin kurulduklarından haberdar olduğunu belirtmiştir. Ziya Gökalp; fırkanın Merkez-i Umumisi'nin bu şirketlerle bir ilgisinin olmadığını ve bu şirketlerin varlığından herkesin haberdar olduğunu söyleyerek; Kemal Bey'in de görevi gereği bu şirketleri kurmadığını ve şirketlerin kurulmasında fayda gördüğü için kendi kişisel teşebbüsü ile bu şirketleri kurduğunu belirtmiştir.¹⁸²

Talat Bey de bu şirketler hakkında özel bir fikrinin olmadığını ve ticaret işlerinden de anlamadığını, bu işlerin bir ihtisas meselesi olduğunu ve bu gibi şirketlerin İttihad ve Terakki ile kesinlikle ilgisinin olmadığını söylemiştir. Atıf Bey ise bu şirketlerin kurulduğu sırada kendisinin merkezde olmadığını ve İstanbul murahhası Kemal Bey'in bu şirketlerin kurulmasına yardım ettiğini söylemiştir.¹⁸³

Mahkemenin asıl harareti tartışması ise bu şirketlerin ihtikâr yapıp yapmadığının öğrenilmesi sırasında yaşanmıştır. Nitekim savaşa katılan ülkelerin hiçbirinde görülmemiş derecede Osmanlı ülkesinde fiyatların yükselmesine neden olan bu şirketlerin, Kemal Bey ve İttihad ve Terakki'nin diğer önemli erkânının yardımları ile İttihad ve Terakki'nin nüfuzunu sû-i isti'mâl etmeleri sonucunda her sene kâr olarak 100 kuruşa karşılık, 100 kuruş hatta 150 ve 200 kuruşa kadar kazanç elde ettiklerinin

¹⁸¹ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 38; **Sabah**, Sayı no: 10588, (7 Mayıs 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2.

¹⁸² "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 34,38; **Sabah**, Sayı no: 10588, (7 Mayıs 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2.

¹⁸³ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 43,46; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2-3.

işitildiği ve bir çok kişinin aç kalmasına ve hatta açlıktan vefat etmelerine sebebiyet verildiği iddiâ edilmiştir. Şirketlerin, ihtikâr yapmalarına fırkanın neden engel olmadığı da sorulmuştur.

Bunun üzerine Talat Bey, bu şirketlerin kurulmasına Kemal Bey'in ön ayak olduğunu, seferberlik başladığı zaman arkadaşlarıyla bir karar aldıklarını, buna göre; bir savaş olduğu takdirde herkesin birer vazife-i vataniyeyi yerine getirmesini kararlaştırdıklarını, Kemal Bey'in de böyle bir vazifeyi üzerine aldığını söylemiştir. Talat Bey, İttihad ve Terakki Fırkası'nın bu şirketlere kesinlikle yardımının olmadığını belirterek, Kemal Bey'in memlekete verdiği varsayılan zarar ile ilgili ne kendisinin ne de arkadaşlarının bir kanaatinin olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca bu şirketlerin piyasadaki fiyat artışı üzerinde herhangi bir etkisinin olduğuna inanmadığını belirtmiştir. Nitekim bu şirketlerin lağvedilmesinden beri Amerikalılar tarafından Osmanlı ülkesine bazı mallar gönderilmesine karşın fiyatlarda esaslı bir değişikliğin yaşanmadığını söyleyerek; ülkedeki enflasyonun kendine özgü bir takım sebeplerinin olabileceğine dikkati çekmiştir.¹⁸⁴

Atıf Bey ise şirket mensuplarının Anadolu'nun küçük tüccarından oluşan hissedarlar olduğunu söyleyerek; bu şekilde fevkalade bir kazancın olacağına inanmadığını ve iki sene önceki kongrede bu meselenin uzun uzadıya münakaşa edilmesi sonucunda fahiş kazançların olmadığını anlaşıldığını ve dedikodulardan dolayı şirketlerin zorunlu olarak tasfiye edildiğini, böylece Kemal Bey'in de bu şirketlerle bir ilgisinin kalmadığını söylemiştir.¹⁸⁵

Midhat Şükrü Bey ise fırkanın ticarete bir takım ihtikârlar oluyor diye buna karışamayacağını, aksi takdirde nizamnamesine aykırı hareket etmiş olacağını söyleyerek; bu konuda ayrıntılı bir bilgiye sahip olmadığını, Kemal Bey'e sorulursa gerekli açıklamayı yapacağını ve bu şirketlerden ihtikârın doğduğuna kesinlikle inanmadığını da sözlerine eklemiştir.

Mahkeme başkanı, Merkez-i Umumice delegelerin genel durumlarını izlemenin nizamname gereği olduğunu hatırlatarak, Kemal Bey hakkında ne yolda bir kovuşturma yapıldığını sormuştur. Midhat Şükrü Bey cevaben; Kemal Bey'in namuslu ve kesinlikle paraya önem veren bir kişi olmadığını, ülkeye fayda getirmeyen bir işe kesinlikle

¹⁸⁴ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 44-45.

¹⁸⁵ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 46-47; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 3.

girişmeyeceğini ve işini de kötüye kullanmayacağını düşündüklerinden hakkında kovuşturma yapmadıklarını söylemiştir.¹⁸⁶

Ayrıca Midhat Şükrü Bey; Kemal Bey'in "hidmet-i vataniyede" bulunmak üzere Dahiliye Nezareti'nin ve şehremânetinin uygun görmesiyle iâşe işlerini de üzerine aldığını ifade ederek; bu konunun Merkez-i Umumi görüşmeleri sonucunda kararlaştırılmadığını, doğrudan doğruya Kemal Bey'in faaliyetlerinden yararlanmak için o zaman Dahiliye Nazırı olan Talat Bey'in bu işi, Kemal Bey'e verdiğini ve Talat Bey'in "Sen bu işle meşgul ol. Şehremânetiyle görüş, bu bir hidmet-i vataniyedir. Çünkü memleket müzayakadadır. Her taraftan tecrit ve tefrik edilmiştir ve geceli gündüzlü çalışacak bir adama, kalben çalışacak bir adama ihtiyaç vardır. Sana da eminim, sen bu iş ile meşgul ol" dediğini belirtmiştir.¹⁸⁷

Ziya Gökalp Bey'e de Kemal Bey tarafından kurulan bu şirketlerin ihtikâr yapmaları, pahalılığa ve fiyatların yükselmesine neden olmaları nedeniyle, böyle bir fenalığa neden olduğu için Kemal Bey hakkında bir muamelenin yapılması gerektiği söylenilince Ziya Gökalp; Kemal Bey'in verdiği zararın ispat edilmesi halinde bunu Merkez-i Umumi üyesinden biri yapıyor diye Kemal Bey'in görevine son verileceğini söylemiştir. Ayrıca Kemal Bey'in kesinlikle haksız kazanç sağlamadığını ve hatta bu işte karşılıksız olarak çalıştığını belirterek; bu şirketlere herkesin katılabildiğini ve şirketlerden faydalananların da ahali olduğunu söylemiştir.¹⁸⁸

Ayrıca Ziya Gökalp Bey; bu şirketlerin Osmanlı ülkesinde pahalılığa ve fiyatların yükselmesine neden olup olmadığının iyice araştırılması gerektiğini belirtmiştir. Bunun için de asıl yapanlara sorulmasının daha iyi olacağını, ondan sonra kendisine sorulmasını ifade ederek; kendisinin de Merkez-i Umumi üyesi olduğunu ve makalelerinde de daima ihtikâr aleyhinde yazılar yazdığını söylemiştir.

Bunun üzerine mahkeme başkanı, Ziya Gökalp Bey'e İttihad ve Terakki nüfuzunu sû-i isti'mâle çalışanlar hakkında bir karar alınmış olsaydı, bu fenalıkların önüne geçmiş olacaklarını söyleyerek; bu kişileri men' etmemenin yardım manasına geldiğini söylemiştir. Ziya Gökalp de cevaben şöyle demiştir: "Pekala bunu bütün hükümet, bütün zevat gördüler. Onlar da sükut ederse müzaheret etmiş mi olur?"

¹⁸⁶ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 34-36; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2.

¹⁸⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 56; **İleri**, Sayı no: 481, (9 Mayıs 1335/1919), s. 4.

¹⁸⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 38; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10588, (7 Mayıs 1335/1919), s. 1.

Böylece bütün memleket müzaheret etmiş oluyor.” Buna karşılık mahkeme başkanı, Merkez-i Umumi olarak bir karar vererek, fenalıkları yapan kişileri aralarından çıkarmak suretiyle bu olayların önlenebileceğini söylemiştir.¹⁸⁹

Midhat Şükrü Bey’e Esnaf Cemiyetleri’nin kanunen şehremânetine bağlı olması gerekirken neden Kemal Bey’e bırakıldığı sorusu da yöneltmiştir. Midhat Şükrü Bey; Esnaf Cemiyetleri’nin tamamen şehremânetine bağlı olduğunu, şehremânetinin Esnaf Cemiyetleri hakkında bir nizamname yaptığını ve Kemal Bey’in de şehremânetine, cemiyetin teşkilâtı ile ilgili yardımda bulunduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Merkez-i Umumi’de şehremânetine haber verilmeksizin Esnaf Cemiyetleri’nin kurulmasının kararlaştırıldığı iddiâ edilince Midhat Şükrü Bey; bu iddiâyı reddederek, Kemal Bey’in o zaman şehremâni olan kişi ile görüşerek, bu işleri beraber yaptıklarını bildiğini söylemiştir. Ayrıca Kemal Bey’in erzak dağıtımı gibi işlerde Esnaf Cemiyetleri’ni görevlendirmediyini, her kimin namusuna güvendiye o kişileri, hükümetin de onayını alarak bu işlerde görevlendirdiyini belirterek; tüm bunların Merkez-i Umumi tarafından kararlaştırılmadığını söylemiştir.¹⁹⁰

Bunun yanı sıra Ziya Gökalp Bey’e Esnaf Cemiyetleri’nin şehremânetine bağlı olması gerekirken bu işi, İstanbul Merkezi’nin üstüne alması durumunda Merkez-i Umumi’nin ne tavır sergilediği sorulunca Ziya Gökalp; bu konunun Merkez-i Umumi’ye ait bir mesele olmadığını ifade ederek, Esnaf Cemiyetleri’nin İstanbul Merkezine tabi olmadığını söyleyip Kemal Bey’in faaliyetlerini de İstanbul Merkezi namına gerçekleştirmediğini belirtmiştir.¹⁹¹

Müddeî-i umumi Mustafa Nazmî Bey’in, İttihad ve Terakki’nin “tehcir ve taktik” konusunda nasıl bir tavır sergilediğini sorması üzerine Midhat Şükrü Bey; tehcir uygulamasının askerî bir mesele olduğunu ve savaş dolayısıyla yapıldığını belirterek; bu nedenle tehcir meselesi hakkında bir şey bilemediğini ifade etmiştir. Buna karşın tehcir uygulaması sırasında meydana gelen bazı ölüm olaylarına Merkez-i Umumi’nin ve bütün arkadaşlarının tamamıyla karşı olduğunu söylemiştir. Hatta konu ile ilgili kendilerine gelen malumatı, “Böyle sû-i isti’âlât vuku bulmuş, haber aldık, bu doğru bir şey değildir” diyerek, Dahiliye Nazırına iletildiğini, bunun üzerine Dahiliye

¹⁸⁹ “DHÖMZC”, Sayı no: 3547, s. 39; **Sabah**, Sayı no: 10588, (7 Mayıs 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2.

¹⁹⁰ “DHÖMZC,” **TV**, Sayı no: 3557, (25 Mayıs 1335), s. 94-95; **Vakit**, Sayı no: 556, (15 Mayıs 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 487, (15 Mayıs 1335/1919), s. 1.

¹⁹¹ “DHÖMZC”, Sayı no: 3557, s. 111; **İleri**, Sayı no: 487, (15 Mayıs 1335/1919), s. 3.

Nazırı'nın, konunun araştırılması için Heyet-i Tahkikiyeler gönderdiğini, içlerinin rahat olmasını; çünkü, bu işin çözümleneceğini, sorumluların tutuklanıp Divan-ı Harplere verildiğini ve sorumlulardan bazılarının da idam edileceğini söylediğini belirtmiştir.¹⁹²

Trabzon tehciri davası görüşülürken Üçüncü Ordu Eski Kumandanı Vehib Paşa'nın Ermenilerin tehcirinin İttihad ve Terakki kararıyla yapıldığını ve tehcir edilen Ermenilerin terk edilmiş mallarından üçte birinin İttihad ve Terakki'ye alındığını söylediği hatırlatılınca Midhat Şükrü Bey; Vehib Paşa'nın mahkemeye gelerek, bu iddiâsını kanıtlamasını ve İttihad ve Terakki Fırkası'nın sandığına tek bir Ermeni habbesinin dahi girmediğini söyleyerek; bilakis Ermenilere çeşitli yardımlarda bulduklarını sözlerine eklemiştir. Ziya Gökalp Bey de bu iddiânın doğru olmadığını ve aksinin delillerle de kanıtlanması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁹³

Ankara, Kastamonu, Erzincan, Yozgat, Trabzon, Sivas vb. gibi yerlere giden murahhas ve kâtib-i mesullerin, vali ve mutasarrıflara bazı gizli talimatlar verdiklerinin Merkez-i Umumi tarafından bilinip bilinmediği sorulduğunda Midhat Şükrü Bey; Merkez-i Umumi tarafından murahhas ya da kâtib-i mesullerin adı geçen bu yerlere gönderilmediğini, her vilayetin kendi murahhasının ve kâtib-i mesulünün olduğunu, bu nedenle bu yerlere tekrar murahhas ve kâtib-i mesul göndermeye gerek olmadığını söylemiştir. Ziya Gökalp ile Atıf Beyler, bu konu ile ilgili herhangi bir bilgilerinin olmadığını belirtmişlerdir.¹⁹⁴

Talat Bey ise böyle bir haber aldıkları takdirde teşkilâtlarından ihraç etmek suretiyle bu kişileri cezalandırdıklarını söylemiştir. Nitekim Bursa kâtib-i mesulünü müzâyedededen bir ev alması nedeniyle görevini sû-i isti'mâl etmiş gözüyle bakarak, onu teşkilâtlarından "tard" suretiyle ihraç ettiklerini; aynı şekilde Kayseri kâtib-i mesulünün ahlâka aykırı bir iki ahvalinden dolayı cemiyetten ihraç edildiğini belirtmiştir. Cemiyetten tard ettikleri bu kişileri, bütün kulüplere "tehcirde yolsuz muameleleri görülmüş olan bu adamları cemiyetten ihraç ediyoruz" diye sebebini belirterek, duyurduklarını da söylemiştir.¹⁹⁵

¹⁹² "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 37; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2.

¹⁹³ "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3561, (29 Mayıs 1335), s. 120,123; **İleri**, Sayı no: 490, (18 Mayıs 1335/1919), s. 2.

¹⁹⁴ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 54,57; **Sabah**, Sayı no: 10590, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 481, (9 Mayıs 1335/1919), s. 4; **Vakit**, Sayı no: 550, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2.

¹⁹⁵ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 62; **Sabah**, Sayı no: 10590, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 550, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2.

İttihad ve Terakki murahhas ve kâtib-i mesulleri ile ilgili önemli bir iddiâ ise bunların, bazı vali ve mutasarrıflara taktik meselesinde baskı yaparak, emre itaat etmeyen vali ve mutasarrıfların azledilmeleri yolunda olmuştur. Hatta Ankara valisi Mahzar Bey ile Kastamonu valisi Reşid Paşa'nın emre itaat etmedikleri için hemen azledildiklerinin mahkeme başkanı tarafından söylenmesi üzerine Midhat Şükrü Bey; tüm bu iddiâları reddederek söze başlamış ve hiçbir İttihad ve Terakki murahhas ve kâtib-i mesulünün böyle bir şey yapmayacağını ve bu tarz müdahalede bulunanların da hemen görevlerinden alınacağını ifade ederek; Mahzar Bey'i çok iyi tanımadığını ve nasıl azledildiğini de bilmediğini; ancak, Reşid Paşa'yı on beş seneden beri tanıdığını ve azloluuna sebebinin hastalığı olduğunu söylemiştir. Ziya Gökalp de bu iddiâyı kesin bir dille reddetmiştir.¹⁹⁶

Sanıklardan Atf Bey ise bir kanun çıkarılarak Kastamonu valisi Reşid Paşa'nın görevine son verildiğini ve sonrada mebus olarak tayin edildiğini söylemiştir. Mahzar Bey'in de Reşid Paşa gibi emre itaat etmediği için idârî görevinden azledildiğini belirtmiştir. Talat Bey de kesinlikle böyle bir şeyin olmadığını ve Ankara valisi Mahzar Bey'in görevini sû-i isti'mâl ettiği için azledildiğini işittiğini söylemiştir.¹⁹⁷

Mahkeme başkanı, Ziya Gökalp'e Merkez-i Umumi üyesinden Atf Bey'in Ankara'ya giderek, Vali Mahzar Bey'e tehcir işlerinde cemiyetle işbirliği yapmaya daveti konusunda, Merkez-i Umumi'nin herhangi bir haberinin olup olmadığını sormuştur. Ziya Gökalp; Merkez-i Umumi'nin bu konuda bir haberinin olmadığını söyleyince mahkeme başkanı, Ziya Gökalp Bey'i sorusuyla daha fazla sıkıştırarak, Atf Bey'in hangi yetkiyle valiye bu teklifte bulunduğunu sormuştur. Ziya Gökalp de "Bilmiyorum" diye cevap vermiştir.¹⁹⁸

İttihad ve Terakki murahhas ve kâtib-i mesullerinin vilayet ve sancakları dolaşp gerekli telkinlerde bulunarak, ülkenin çeşitli yerlerinde meydana gelen olayların en büyük sebepçisi oldukları söylenince Ziya Gökalp; tüm bunlardan Merkez-i Umumi'nin haberdar olmadığını ifade etmesi üzerine mahkeme başkanı; tam tersi olarak bu durumun Merkez-i Umumice tasvip edildiğinin bir işareti olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Ziya Gökalp, içerisinde Ermeni, Rum, Musevi gibi çeşitli unsurların da yer

¹⁹⁶ "DHÖMZC", Sayı no: 3557, s. 91,110; **Vakit**, Sayı no: 556, (15 Mayıs 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 487, (15 Mayıs 1335/1919), s. 1.

¹⁹⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3557, s. 99,107.

¹⁹⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 54; **Vakit**, Sayı no: 550, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 481, (9 Mayıs 1335/1919), s. 4.

aldığı İttihad ve Terakki kongresinde böyle bir durumda, buna karşı çıkan mutlaka birilerinin bulunacağını söyleyerek; mahkeme başkanının görüşlerine katılmadığını belirtmiştir.¹⁹⁹

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, Atıf Bey'i Ankara vilayetine memur olarak kimin gönderdiğini öğrenmek isteyince Atıf Bey; memur olarak Ankara'ya hiçbir zaman gitmediğini belirterek, 1917 senesinde mebusu olduğu seçim bölgesini dolaşmak için bir kez Ankara'ya gittiğini söylemiştir. Bunun üzerine tehcir işlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti ile işbirliğinde bulunması için Ankara valisi Mahzar Bey'e bir teklifin Atıf Bey tarafından sunulup sunulmadığı sorulmuştur. Atıf Bey, kesinlikle böyle bir teklifte bulunmadığını, mahkeme heyetinin kendisini Ankara vali vekili olarak Ankara'ya giden Burdur mebusu Atıf Bey ile karıştırdığını söylemiştir.²⁰⁰

Sanıklara Teşkilât-ı Mahsusa ile ilgili sorular da yöneltilmiştir. Nitekim Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşu ile ilgili bir irâde-i seniyyenin olup olmadığı Midhat Şükrü Bey'e sorulunca "Harbiye Nazırı bilir, bendeniz bilemem" demiştir. Ziya Gökalp ise Teşkilât-ı Mahsusa'nın Harbiye Nezareti'nde kurulduğunu, ancak kuruluşunun ne şekilde olduğunu bilemediğini söylemiştir.²⁰¹ Talat Bey, Teşkilât-ı Mahsusa ile ilgili olarak fazla bilgisinin olmadığını söyleyerek; sadece Teşkilât-ı Mahsusa'yı Harbiye Nezareti'ne bağlı ve savaş işleriyle meşgul bir "dâire-i askeriye ve resmiye" olarak bildiğini söylemiştir.²⁰²

Atıf Bey; Teşkilât-ı Mahsusa'nın Harbiye Nezareti tarafından kurulmuş, muvakkat bir komisyon olduğunu belirterek, Teşkilât-ı Mahsusa hakkında bir irâde-i seniyyenin olmadığını söylemiştir.²⁰³ Bunun üzerine Atıf Bey'e Teşkilât-ı Mahsusa'nın biri Harbiye Nezareti'ne bağlı, diğeri de İttihad ve Terakki Fırkası'na mensup iki şekilde kurulduğunun Harbiye Nezareti tarafından söylendiği belirtilmiştir. Atıf Bey ise

¹⁹⁹ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 40; **Sabah**, Sayı no: 10588, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2.

²⁰⁰ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 57; **Vakit**, Sayı no: 550, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 481, (9 Mayıs 1335/1919), s. 4.

²⁰¹ "DHÖMZC", Sayı no: 3554, s. 76,80.

²⁰² "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 45. Biri "Harbiye Nezaretine bağlı" ve diğeri de "İttihad ve Terakki'ye mensup" olmak üzere Teşkilât-ı Mahsusa'nın iki şekilde kurulduğunun Harbiye Nezareti tarafından açıklandığı belirtilince Talat Bey, "İttihad ve Terakki'nin katiyen kendi teşkilâtından başka teşkilâtı yoktur" diye cevap verip, sadece Harbiye Nezareti'ne bağlı olan tek bir Teşkilât-ı Mahsusa'nın olduğunu savunmuştur. Bkz: "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 62.

²⁰³ "DHÖMZC", Sayı no: 3554, s. 85; **İleri**, Sayı no: 485, (13 Mayıs 1335/1919), s. 3.

bunun tamamıyla yanlış olduğunu, Teşkilât-ı Mahsusa'nın Harbiye Nezareti'ne bağlı resmi bir daire olduğunu ve “şekl-i hafiyesinin” olmadığını söylemiştir.²⁰⁴

Atıf Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşu, teşkilâtlanması ve faaliyetleri hakkında sıkı bir sorguya çekilmiştir. Nitekim mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa'nın, Teşkilât-ı Mahsusa'nın nasıl kurulduğunu sorması üzerine Atıf Bey; öncelikle kendisinin Teşkilât-ı Mahsusa'da bulunmasını Harbiye Nezareti'nin istediğini söylemiştir. Seferberlik ilân olunca Batı Trakya'da bulunan Süleyman Askerî Bey ile arkadaşlarının Teşkilât-ı Mahsusa'nın temelini oluşturduklarını ve seferberlikte vazifeler çoğalınca bir komisyon halinde toplanıldığını, Süleyman Askerî Bey'in işlerinin çok olmasından dolayı bir adam istemesi üzerine Enver Paşa'nın kendisini memur etmesi sonucunda bu komisyona girdiğini ve böylece Süleyman Askerî Bey, Dr. Nazım Bey, Emniyet-i Umumiye eski müdürü Aziz Bey ile kendisinin de bulunduğu dört kişiden oluşan bir komisyonun kurulduğunu belirtmiştir.²⁰⁵

Atıf Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkezdeki teşkilâtını da açıklamıştır. Buna göre komisyon halinde çalışıldığını, Harbiye Nazırı ile haberleşmelerini yapan ve kararlarını bildiren kişinin Süleyman Askerî Bey olduğunu, onun görevinin sona ermesinden sonra Merkez Kumandanı Halil Bey'in bu görevde bulunduğunu, Halil Bey'den sonra ise Merkez Kumandanı olan Cevad Bey'in aynı görevi yürüttüğünü söylemiştir.²⁰⁶

Atıf Bey'in verdiği ifadeden Teşkilât-ı Mahsusa'nın İstanbul'daki merkez teşkilâtının, yönetici komisyona bağlı olmak üzere subayların idâresinde dört şubesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar;

1. Rumeli Şubesi'nde Arif Bey,
2. Kafkasya Şubesi'nde Yüzbaşı Rıza Bey,
3. Afrika ile Trablusgarp Şubesi'nde Hüseyin Tosun ile Ali Başhamba Beyler,
4. Doğu Vilayetleri Şubesi'nde Dr. Bahaeddin Şakir ve Ruşeni Beyler bulunmaktadır.

Ayrıca Teşkilât-ı Mahsusa'nın 1915 senesi nisan ayında dağıtıldığı ve bu tarihe kadar Harbiye Nezareti, Levazım Şubesi, Nakliyat Şubesi, Müdâfaa-i Milliye, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile bütün daire ve mali kuruluşlar ile haberleştikleri de Atıf Bey'in

²⁰⁴ “DHÖMZC”, Sayı no: 3549, s. 57-58; **Vakit**, Sayı no: 550, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2.

²⁰⁵ “DHÖMZC”, Sayı no: 3543, s. 30; “DHÖMZC”, Sayı no: 3547, s. 48.

²⁰⁶ “DHÖMZC”, Sayı no: 3543, s. 30.

ifadesinde yer almaktadır. Atıf Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'nın görevinin cephelerde, düşman arazisi dahilinde olduğunu ve memleket dahilinde hiçbir görevinin olmadığını söylemiştir.

İttihad ve Terakki Fırkası'nın Teşkilât-ı Mahsusa ile hiçbir özel ilişkisinin olmadığını da belirten Atıf Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'nın Gönüllü Birlikler'in askeri donatım ve elbise ihtiyaçlarını da karşıladığını söylemiştir. Teşkilât-ı Mahsusa'nın masraflarının nereden karşılandığı sorulunca Atıf Bey, bir defasında Müdâfaa-i Milliye'den, ondan sonra da Harbiye Nezareti'nin örtülü ödeneğinden masrafları karşıladıklarını belirtmiştir.²⁰⁷

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, Teşkilât-ı Mahsusa'nın vücuda gelmesine Merkez-i Umumi'nin hizmet ettiğini söyleyince Atıf Bey; bu görüşe karşı çıkarak, “vücuda gelmesine değil, çalıştığı sırada mesaisine bir dereceye kadar yardım etti” demiştir.

Mahkeme heyetinin Atıf Bey'e yönelttiği sorular sonucunda Teşkilât-ı Mahsusa ile ilgili elde ettiğimiz diğer bilgiler ise şunlardır:

- Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri savaşın başlangıcında askerî faaliyete geçmiştir.
- Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri, Merkez-i Umumiye askerî hareketleri ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir.
- Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri Erzurum'un Yusufeli taraflarında ve Lazistan Bölgesi'nde toplanmıştır.
- Bu müfrezelere katılanlara elbise verilmiş olup yalnız mahallinde kurulmuş olan müfrezelerin kıyafetleri hakkında Atıf Bey, bir görüşe sahip değildir.
- Savaş başlamadan önce Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri Rus sınırındaki İslam kavimleriyle birleşerek, ortak çalışmalarda bulunmuştur. Böylece savaş sırasında avantaj sağlayıcı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Ancak Ruslar'ın sınırlarını çok iyi bir şekilde koruması nedeniyle arzu ettikleri kadar insan Rus sınırları içlerine sevk edilememiştir.
- Bu faaliyetlerle ilgili ordu kumandanlığına bilgi verilmiştir.²⁰⁸

Atıf Bey gibi Ziya Gökalp de İttihad ve Terakki'nin Teşkilât-ı Mahsusa ile bir ilgisinin olmadığını ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Harbiye Nezareti'nin idâresi ve kontrolü

²⁰⁷ “DHÖMZC”, Sayı no: 3543, s. 30-31; “DHÖMZC”, Sayı no: 3549, s. 57.

²⁰⁸ “DHÖMZC”, Sayı no: 3557, s. 102-103; **Vakit**, Sayı no: 556, (15 Mayıs 1335/1919), s. 2.

altında kurulmuş resmî bir daire olduğunu ifade ederek; Teşkilât-ı Mahsusa'nın tehcir ve taktile karıştığına dair herhangi bir şey duymadıklarını sözlerine eklemiştir.

Ziya Gökalp, İttihad ve Terakki'nin hükümet işlerine karışma yetkisinin olmadığını, “taktil” ile ilgili geç de olsa bir haber kulaklarına geldiğinde Merkez-i Umumi olarak resmî bir teşebbüste bulunmaya da yetkilerinin olmadığını, sadece şahsî olarak Dahiliye Nazırı'na bu olayların önlenmesi için müracaatta bulduklarını söylemiştir. Neticede bu konuyla ilgili olarak, Dahiliye Nazırı'nın Heyet-i Tahkikiyeler gönderip Divan-ı Harpler kurarak, suçluları da Divan-ı Harpler'e göndererek, takibat yapıldığının kendilerine bildirildiğini söylemiştir.²⁰⁹

Midhat Şükrü ve Talat Beyler de “Teşkilât-ı Mahsusa ile İttihad ve Terakki Fırkası'nın hiçbir münasebetinin olmadığını” söylemişlerdir. Ancak mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa; Merkez-i Umumi üyesi olan Atıf Bey'in Ankara'ya giderek, Vali Mahzar Bey'e tehcir işlerinde cemiyetle işbirliği yapmaya davet ettiğinin söylendiğini belirtince Midhat Şükrü Bey; Atıf Bey'in Teşkilât-ı Mahsusa'da üye olduğu sırada Merkez-i Umumi'de üye olmadığını ve Merkez-i Umumi'deki üyeliğinin Teşkilât-ı Mahsusa'dan alakasını kestikten sonra olduğunu söylemiştir.²¹⁰

Talat Bey ise Teşkilât-ı Mahsusa ile İttihad ve Terakki Fırkası arasında herhangi bir münasebetin olmadığı konusunda ısrar ederek; tehcir zamanında Atıf Bey'in Merkez-i Umumi'de üye olmadığını ve 1917 yılından itibaren Merkez-i Umumiye vekaleten devam ettiğini söyleyerek, Atıf Bey'in Ankara valisi Mahzar Bey ile münasebetinin ne olduğuna dair ve Ankara'ya ne sıfatla ve ne suretle gittiği konusunda hiçbir fikrinin olmadığını belirtmiştir.²¹¹

Ancak Bahaeddin Şakir Bey'in, Dahiliye Nazırı Talat Bey'e çektiği 30 Temmuz 1914 tarihli telgrafın Teşkilât-ı Mahsusa ile İttihad ve Terakki Fırkası arasında bir ilişkinin olduğunu açık bir şekilde gösterdiği iddiâ edilince Midhat Şükrü Bey; bu tarz telgrafların ve yazıların sadece Bahaeddin Şakir Bey'den gelmediğini, örneğin; Hilal-i Ahmer'le de yazıştıklarını ifade ederek; Bahaeddin Şakir Bey telgraf gönderiyor diye,

²⁰⁹ “DHÖMZC”, Sayı no: 3547, s. 39; **Sabah**, Sayı no: 10588, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2.

²¹⁰ “DHÖMZC”, Sayı no: 3549, s. 56; **İleri**, Sayı no: 481, (9 Mayıs 1335/1919), s. 4; **Sabah**, Sayı no: 10590, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2.

²¹¹ “DHÖMZC”, Sayı no: 3549, s. 62; **Vakit**, Sayı no: 550, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10590, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2.

bunun Bahaeddin Şakir Bey ve dolayısıyla Teşkilât-ı Mahsusa ile ilişkilerinin olacağı anlamına gelmediğini söylemiştir.²¹²

Teşkilât-ı Mahsusa'nın İttihad ve Terakki ile ilişkisini gösteren vesikalardan Midhat Şükrü Bey'in Erzurum valisi aracılığıyla Bahaeddin Şakir Bey'e çektiği şifreli telgraf ile Bahaeddin Şakir Bey'in Dahiliye Nazırı Talat Bey'e çektiği telgraf, mahkeme heyeti tarafından delil gösterilerek, bu konuda Ziya Gökalp ve Talat Beyler'in birer açıklama yapması istenmiştir.

Bunun üzerine Ziya Gökalp, savaş zamanı vilayetlerde işe yarayacak adam azalınca hükümetin Teşkilât-ı Mahsusa ile vilayetlerdeki kâtib-i mesullere müracaat ederek, onlardan hizmet talebinde bulunmuş olabileceğini söylemiştir.²¹³ Talat Bey ise İttihad ve Terakki'nin sadece Teşkilât-ı Mahsusa ile değil, diğer müesseselerle de haberleşip yazışmalarda bulunabileceğini belirterek, Dahiliye ya da Harbiye Nazırları'nın kendi fırkasının teşkilât gücünden memleketin yüksek menfaati için yararlanabileceğini savunarak; İttihad ve Terakki Fırkası'nın da mevcudiyetini vatan için addettiğini, memleketin yüksek menfaatleri söz konusu olduğu takdirde buna ilgisiz kalamayacağını söylemiştir. Bu nedenle İttihad ve Terakki Fırkası'nın seferberlik veya savaş başlar başlamaz, bu işlere katılan kimselerin almış oldukları fiilî hizmetlerden dolayı mesul olmaması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca bu telgrafların kesinlikle hükmî bir belge mahiyetine sahip olmadığını söylemiştir.²¹⁴

Merkez-i Umumi üyelerinden Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rusûhi, Atıf, Nail ve Rıza Beyler'in Teşkilât-ı Mahsusa'da âmir sıfatıyla bulunarak, Teşkilât-ı Mahsusa'ya karışmalarının Merkez-i Umumi tarafından karara bağlandığı iddiâ edilmiştir. Bunun üzerine Midhat Şükrü Bey, Dr. Rusûhi Bey'in böyle bir görevde bulunmadığını, nitekim O'nun İstanbul'dan hiç çıkmadığını, Dr. Nazım Bey'in de böyle bir görevinin olduğunu bilmediğini, Atıf ve Nail Beyler'in o sırada Merkez-i Umumi'de üye olmadıklarını, Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in sorgulanması sırasında bazı telgraflarının okunması nedeniyle O'nun hakkında bir şey söyleyemeyeceğini belirtmiştir.²¹⁵

²¹² “DHÖMZC”, Sayı no: 3554, s. 72-73; **İleri**, Sayı no: 485, (13 Mayıs 1335/1919), s. 2.

²¹³ “DHÖMZC”, Sayı no: 3554, s. 80.

²¹⁴ “DHÖMZC”, Sayı no: 3557, s. 109-110; **Vakit**, Sayı no: 556, (15 Mayıs 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 487, (15 Mayıs 1335/1919), s. 3.

²¹⁵ “DHÖMZC”, Sayı no: 3561, s. 119.

Bu iddiâyaya karşılık Ziya Gökalp; Merkez-i Umumi'nin savaş nedeniyle işlerinin azalmasından dolayı isteyen üyelerine vatanî hizmette bulunmaları için izin verdiğini; ancak, izin verdiği bu kişilerin ne suretle askerî hizmetlerde bulunacaklarını önceden kararlaştırmadığını söylemiştir.²¹⁶ Talat Bey ise iddiâyı reddederek, hiç bir şekilde bu kişilerin bir vazifeyi yerine getirmeleri için Merkez-i Umumi'nin kendi adına bir karar alamayacağını söylemiş ve İttihad ve Terakki'ye mensup üyelerden herhangi birinin fırkanın tavsiyesinin dışında bir vazife kabul ettiği takdirde doğrudan doğruya bu hareketten kişinin kendisinin sorumlu olacağını belirtmiştir. Buna göre İttihad ve Terakki'nin devletin herhangi bir dairesiyle (yani Teşkilât-ı Mahsusa ile) işbirliği yaptığının farz edilemeyeceğini sözlerine eklemiştir.²¹⁷

Ayrıca Merkez-i Umumi üyelerinin, yarısından fazlasının Teşkilât-ı Mahsusa işleriyle uğraştığının iddiâ edilmesi üzerine Midhat Şükrü Bey; Merkez-i Umumi üyelerinin 10 kişiden oluştuğunu ve bu 10 üyeden sadece üçünün - Rıza, Bahaeddin Şakir ve Nazım Beyler'in - bu işte bulunduğunu ifade ederek; "...Merkez-i Umumi azâsından bir iki kişinin başka bir yerde bulunmasıyla orada yapılan şeylerden mutlaka Merkez-i Umumi'nin alakadar olması katiyen lazım gelmez. Bâ-husûs üç azâ bulunuyor. Hatta Rıza Bey de bildiğim kadarıyla Teşkilât-ı Mahsusa'ya memur olarak gitmedi. Doğrudan doğruya gitti. Sonra orada Teşkilât-ı Mahsusa'ya memur olarak giden yalnız Bahaeddin Şakir Bey'dir" demiştir.²¹⁸

Mahkeme başkanının, İttihad ve Terakki idârecilerinden bazılarının fikir ve özel kararlarıyla tehcirin, Merkez-i Umumi'de kararlaştırılmış olduğunu ve Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım Beyler'in, Merkez-i Umumi'nin de onayını alıp Harbiye Nezareti üzerine nüfuz ederek, bu tehciri yaptıklarının iddiâ edildiğini söylemesi üzerine Ziya Gökalp Bey; bunun gerçek olmadığını ve Merkez-i Umumi'de bu konuda bir görüşmenin dahi geçmediğini belirtmiştir.

Ayrıca mahkeme başkanı, Mebusan Meclisi'nde "tehcir, taktik, nehb ve garet" meselelerinin neden önemsiz olarak görülmediğini ve İttihad ve Terakki Fırkası Meclisi Umumisi'nin söz konusu mesele ile ilgili olarak neden Mebusan Meclisi'ni ikaz etmediğini sorunca Ziya Gökalp; Merkez-i Umumi'nin mebuslar ile bir alakasının olmadığını, Merkez-i Umumi'de müzakere edilecek olan konuların belli olduğunu

²¹⁶ "DHÖMZC," Sayı no: 3561, s. 123.

²¹⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3561, s. 126.

²¹⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3561, s. 119.

söylemiştir. Bu cevap üzerine mahkeme başkanı, oldukça sinirlenerek; “taktıl” gibi önemli bir meselenin neden müzakere ortamına taşınamayacağını sormuştur. Ziya Gökalp ise ısrarla Merkez-i Umumi’de “taktıl” vb. gibi olayların değil, program maddelerinin müzakere edilebileceği cevabını vermiştir.²¹⁹

Mahkeme başkanı, Said Halim Paşa’nın yalısında Merkez-i Umumi üyelerinin de katılımıyla gerçekleştirilen toplantıda Said Halim Paşa’nın, I. Dünya Savaşı’na katılmanın devletin menfaatine ve siyasetine uygun olmayacağına dair açıklamada bulunmasına karşın Merkez-i Umumi üyelerini savaşa girmeme konusunda ikna edemediğini Mebusan Meclisi’ndeki soruşturmasında söylediği belirtilerek; bu konuda sanıkların düşüncelerini sormuştur.

Midhat Şükrü Bey, savaşa girileceği konusunda herhangi bir haberinin olmadığını ve hatta o tarihte Bulgaristan’a seyahate çıkmak üzereyken Karadeniz’de Yavuz ve Midilli’nin Rus limanlarını bombaladığını haber alınca seyahati ertelediğini söylemiştir. Said Halim Paşa’nın yalısında yaptığı toplantıda, savaşa girmenin ülkeye fayda getirmeyeceğini ve savaşta tarafsız kalmak için elinden gelen her şeyi yapacağını söylediğini; ancak, iddiâ edildiği gibi İttihad ve Terakki’nin de kesinlikle savaş yanlısı olmadığını belirtmiştir.²²⁰

Seferberliğin ilânını gazetelerden öğrendiklerini ifade eden Ziya Gökalp, Merkez-i Umumi’nin savaşın durdurulmasını arzu ettiğini ve savaşın aleyhinde olduğunu belirterek; Said Halim Paşa ile aynı fikirde olduklarını vurgulamıştır.²²¹ Talat Bey ise “Merkez-i Umumi, hayır biz harp isteriz gibi böyle çocukça bir mütâlaada bulunmuş değildir. Çünkü bir kere gayr-i mesul mevkindedir. Doğrudan doğruya mesuliyet, hükümet mevkinde bulunanlara aittir” demiştir.²²²

“Tehcir ve taktıl” olaylarının fâilleri oldukları iddiâ edilen Talat, Enver, Cemal, Dr. Nazım, Bahaeddin Şakir ve Rusûhi Beyler ile arkadaşlarının ülkeden kaçtıkları görüldüğü halde Mebusan Meclisi’nde İttihad ve Terakki’ye mensup mebuslardan hiç birisinin İttihad ve Terakki kabinesinin hareketi ve yaptığı işlerle ilgili bir soru sormaması ya da açıklama istememesi nedeniyle İttihad ve Terakki’nin bunların hareketlerini hoş gördüğü ve tasvip ettiği iddiâ edilmiştir. Bunun üzerine Ziya Gökalp;

²¹⁹ “DHÖMZC”, Sayı no: 3554, s. 81-82.

²²⁰ “DHÖMZC”, Sayı no: 3554, s. 76.

²²¹ “DHÖMZC”, Sayı no: 3554, s. 79-80.

²²² “DHÖMZC”, Sayı no: 3554, s. 90.

İttihad ve Terakki'den istifa edip kongre toplandığında, kendilerinin artık fırka teşkilâtı ile ilgilerinin kalmadığını, liderlerin de zaten firar etmiş olduklarını ve dolayısıyla kendilerinin münferit fertlerden ibaret kaldıklarını söylemiştir.²²³

Talat Bey ise söz konusu kişiler ülkeden kaçtığına Merkez-i Umumi'nin olmadığını, kendisinin de bu kişilerin ülkeden kaçtıklarını duyduğunda bu hareketlerini çok çirkin bulduğunu ve İttihad ve Terakki Fırkası'na mensup mebusların eğer bu konuda bir müsamahaları varsa bunun doğrudan doğruya onların şahıslarıyla ilgili olacağını ifade etmiştir.²²⁴

Mahkeme heyeti, Midhat Şükrü Bey'in resmî işlerinin dışında, hükümet işleriyle de meşgul olduğu konusunda çok sıkı bir yargılama yapmıştır. Midhat Şükrü Bey de partileşene kadar kendi resmî işlerinin haricinde hükümet işleriyle de uğraştıklarını; ancak, İttihad ve Terakki'nin siyasi fırka haline gelmesinden sonra hükümet işleriyle ilgilerinin çok azaldığını açıklamıştır.

Mahkeme başkanı, Midhat Şükrü Bey'in 30 Ağustos 1914 tarihinde Erzurum valisi aracılığıyla Bahaeddin Şakir Bey'e çektiği şifreli telgrafı hatırlatarak, bu telgrafın hükümet işlerine Merkez-i Umumi'nin karıştığını belgelediğini söylemiştir. Midhat Şükrü Bey ise bu telgrafın Merkez-i Umumi'nin hükümet işlerine karıştığını göstermediğini, Osmanlı unsurları arasında iyi ilişkilerin sağlanması için Bahaeddin Şakir Bey'e gönderilmiş bir telgraf olduğunu söylemiştir.

Ayrıca Midhat Şükrü Bey, Ermenilerin isyan hareketlerine rağmen onlara karşı iyi davrandıklarını, seçimlerde de birbirlerinin adaylarını desteklediklerini; ancak, savaş başladıktan sonra vatani korumak için birlikte hareket etmeleri teklifine karşın Ermenilerin tarafsız kalmak istediklerini belirtmeleri üzerine bu şifreli telgrafta da değinildiği gibi Ermenilerin Türklerle müşterek harekette bulunmayacakları anlaşılrsa da Ermenilerin refah ve saadetinin hükümet ve cemiyetçe son derece önemli olduğu vurgulanarak, bu konuda gerekenin yapılmasının Bahaeddin Şakir Bey'e bildirildiğini söylemiştir.²²⁵

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, Midhat Şükrü Bey'i sorularıyla daha da sıkıştırarak; Enver Paşa'nın seferberlik ilânını, vükelanın büyük bir kısmına haber vermeden, Merkez-i Umumi'de kararlaştırdığını söylediğinde Midhat Şükrü Bey; Enver

²²³ "DHÖMZC," Sayı no: 3561, s. 123.

²²⁴ "DHÖMZC," Sayı no: 3561, s. 126; **İleri**, Sayı no: 490, (18 Mayıs 1335/1919), s. 2.

²²⁵ "DHÖMZC", Sayı no: 3554, s. 71-72; **Vakit**, Sayı no: 554, (13 Mayıs 1335/1919), s. 1.

Paşa'nın Merkez-i Umumiye seferberlik ilân edeceğim diye sormaya tenezzül etmeyeceğini ifade ederek; Enver Paşa hakkında şunları söylemiştir: “Efendim, vazifesi gayet muazzam idi. Biz kendisine vazifesi hakkında, muharebe hakkında ne fikir verebiliriz. Erkân-ı Harbiye’si var” Ayrıca Midhat Şükrü Bey, seferberliğin ilânının birden bire olduğunu söyleyerek, Merkez-i Umumi’nin de seferberliğin ilânından sonra haberinin olduğunu belirtmiştir.²²⁶

Ayrıca mahkeme başkanı, Ziya Gökalp Bey’in “Yeni Mecmua”da yazmış olduğu “Turan Nedir” başlıklı makalesinde, Osmanlılığın yerine Turancılığın tercih edilmesi hakkındaki görüşünü mahkeme huzurunda açıklamasını isteyerek; Ziya Gökalp ile birlikte Türkçülük ideolojisini de yargılamaya yönelmiştir.

Ziya Gökalp, Turan kelimesi ile “harsî Turan”ı kastettiğini, yani Osmanlı Türkleri’nin yaptığı harsı, diğer Türkler de kabul ederse “harsî Turan”ın gerçekleşebileceğini söyleyerek; bunun Osmanlı İmparatorluğu için çok faydalı olacağını söylemiştir. Çünkü; Osmanlı topraklarında Osmanlılığın esası olan Türklük ilerleyecek, devlet kuvvetlenecek ve bütün Türkler de bu Osmanlı Türkçesi’ni kabul edecektir. Harsî Turan’dan maksat, Osmanlı Türkçesi’nin yayılıp Osmanlı edebiyatının millî edebiyat olarak kabul edilmesiyle bütün Türkleri, ülkesine kalben bağlı bırakmaktır. Makalede bu şekilde baştan sona kadar “harsî Turan”ın Osmanlılığa faydalı olacağını açıkça ifade ettiğini belirtir.

Bunun üzerine mahkeme başkanı, Osmanlılık adı altında toplanmış bir çok milletten oluşan Osmanlı tebaasının arasındaki ilişkiyi güçlendirmek gerekirken, yalnız içlerinden bir kısmını seçip de onların milliyetini ortaya atmaya çalışmanın Müslüman olmayan unsurların ve hatta belki Müslümanların da kalplerinin kırılmasına yol açacağını söyleyerek; bu gibi makalelerden ne fayda beklediğini Ziya Gökalp’e sorar.

Ziya Gökalp, bütün Osmanlı unsurlarının kendi millî harslarında muhtar olduğunu, her unsurun kendi edebiyatını, harsını ve lisanını neşredebileceğini söylemiştir. Bu durumun ise onları gücendirmeyeceğini, bilakis memnun edeceğini belirterek; diğer milletleri de tanımayacağı için asıl “Türk Milleti yoktur, Türk harsı yoktur, Osmanlı harsı vardır” diyenlerin unsurları gücendireceğini ifade etmiştir. “Osmanlı” tabirinin siyasi bir kelime olduğunu, yani bir devlet adı olduğunu söyleyerek, Osmanlı İmparatorluğu içinde Arap, Türk, Ermeni vb. gibi çeşitli milletlerden

²²⁶ “DHÖMZC”, Sayı no: 3554, s. 77.

unsurların yer aldığını belirtip Osmanlı İmparatorluğu'nun ancak karşılıklı saygı esasına ve Osmanlı ülkesindeki çeşitli unsurların birliğine dayalı olabileceğini vurgulamıştır.

Ziya Gökalp'e göre günümüzdeki asır milliyet asırındır, bir devlet içinde çeşitli milliyetler olabilir ve o milletin ahengine ve birliğine engel olacak şey, milliyet prensibinin inkar edilmesidir. Milliyet yoktur demekle, unsurların kaynaşmaları engellenmiş olacaktır. Çünkü her milletin harsı birbirine lazımdır. Her millet özel bir hars meydana getirmekle sadece kendisi bundan zevk almaz, başka milletler de diğer milletlerin musikisinden, resminden, şiiirinden, edebiyatından ve her türlü güzel sanatından zevk alır. Son olarak Ziya Gökalp, Türk milleti ne kadar muhteremse, diğer milletlerin de o derece muhterem olduğunu belirtir.²²⁷

Yargılama sürerken, tutukluların Malta'ya sürülmesi de başlar ve oldukça sıkı bir yargılamadan geçen Midhat Şükrü ile Ziya Gökalp Beyler, 29 Mayıs 1919 günü Limni Adası'na götürülerek, Mondros'ta dört ay kadar tutuklanırlar ve daha sonra 21 Eylül 1919'da Malta'ya sürülürler. Talat ve Atıf Beyler'in de Malta'ya sürülmeleri nedeniyle, mahkeme heyetince sanıkların yargılamalarına kaldığı yerden sonra devam edilmek üzere davalarının ayrılmasına oybirliği ile karar verilir.²²⁸ Böylece sanıklar, Malta'ya sürüldükleri için yargılama sona ermemiştir.

3.2.2.1.3. Askeri Görevliler

Trabzon havalisinin kumandanı olan Yüzbaşı Rıza Bey, 26 Mart 1919'da "Trabzon tehirci davasında" yargılanmaya başlamıştır. Ancak yargılamanın ilerleyen günlerinde Rıza Bey'in, esasen diğer İttihad ve Terakki erkânıyla birlikte yargılamasına 27 Nisan 1919'dan itibaren de başlanıldığı için Rıza Bey'in "Trabzon tehirci davasındaki" yargılamadan ayrılmak için Divan-ı Harb-i Örfi Başkanlığına takdim ettiği dilekçe ittifakla kabul edilerek; yargılamasının diğer İttihad ve Terakki erkânıyla birlikte yapılmasına karar verilmiştir.²²⁹ Böylece Yüzbaşı Rıza ve Merkez eski Kumandanı Cevad Beyler'in vicahen yargılamalarına başlanılmıştır.

²²⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3554, s. 77-78; **İleri**, Sayı no: 485, (13 Mayıs 1335/1919), s. 3.

²²⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3571, s. 128; **Vakit**, Sayı no: 576, (4 Haziran 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 507, (4 Haziran 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10616, (4 Haziran 1335/1919), s. 1; **Şimşir, a.g.e.**, s. 107-108.

²²⁹ **Sabah**, Sayı no: 10587, (6 Mayıs 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 478, (6 Mayıs 1335/1919), s. 2; **Alemdâr**, Sayı no: 1444, (6 Mayıs 1335/1919), s. 1. 27 Nisan 1919 tarihinden itibaren Rıza Bey ile vicahen yargılanan İttihad ve Terakki erkânı; Said Halim Paşa ile Halil, Ahmed Nesimi, İbrahim, Talat,

Heyet-i Tahkikiye'nin 12 Nisan 1919 tarihli karâr-nâmesinde; Rıza ve Cevad Beyler'in suç ortağı olarak "kıtalde" bulunmaları nedeniyle Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 1. fıkrası ile 170. maddesine göre cinayetle lüzum-ı muhakemesine karar verilmiştir (12 Nisan 1919). Müddeî-i umumi Mustafa Nazmî Bey ise iddiânâmesinde; karâr-nâmeğe de atıfta bulunarak, Rıza ve Cevad Beyler'in "kıtalde" suç ortağı olmaları nedeniyle, ithâm edildiklerini tekrarlamış ve sanıkların haklarında açık yargılamanın yapılmasını talep etmiştir. Böylece Rıza ve Cevad Beyler, tehcir ve taktik meselesinden dolayı aslen suça karışmış olmakla ithâm edilerek yargılanmışlardır.²³⁰

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, Rıza Bey'e İttihad ve Terakki Fırkası ile Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti arasında bir münasebetin olup olmadığını sormuştur. Rıza Bey; İttihad ve Terakki Fırkası'nın Müdâfaa-i Milliye ile hiçbir münasebetinin olmadığını dile getirmiştir.

Ayrıca İttihad ve Terakki Fırkası'nın Ekmekçiler, Bakkallar, Dokumacılar gibi çeşitli şirketlerle bir ilgisinin olup olmadığı sorusuna da Rıza Bey; bu şirketlerin Merkez-i Umumi ile bir ilgisinin olmadığını, şirket işleriyle en fazla Kemal Bey'in ilgilendiğini, bu nedenle Kemal Bey'e sorulmasının daha iyi olacağını söylemiştir. Rıza Bey'e bu şirketlerin gayr-i meşru derecede kâr elde ettiği söylenince Rıza Bey; şirket işleriyle zerre kadar ilgisi olmadığı için bu konuyu bilemeyeceğini ifade etmiştir.²³¹

Cevad Bey'in yargılanması sırasında ise mahkeme başkanının İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gizli teşkilâtının olup olmadığını sorması üzerine Cevad Bey; Meşrutiyet'in ilânı sırasında Erzincan'da bulunduğunu, herkes cemiyete girince kendisinin de 1908 senesinde cemiyete girdiğini belirterek, cemiyet içinde hiç bir vazifesinin olmadığını ve bu nedenle cemiyetin gizli teşkilâtının olup olmadığını da bilmediğini söylemiştir.

Cevad Bey'in yargılanması sırasında dikkatimizi çeken husus ağırlıklı olarak Teşkilât-ı Mahsusa ile ilgili soruların sorulması olmuştur. Nitekim mahkeme başkanı, Cevad Bey'e I. Dünya Savaşı sırasında parti tarafından kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'da bir görevinin olup olmadığını sorması üzerine Cevad Bey; kendisinin Kasım 1914'te

Midhat Şükrü, Ziya Gökalp, Kemal, Şükrü, Cevad ve Atıf Beyler'dir. Bkz: "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 1.

²³⁰ "DHÖMZC", Sayı no: 3540, s. 8-9; **İleri**, Sayı no: 472, (30 Nisan 1335/1919), s. 2-3; **Sabah**, Sayı no: 10580, (29 Nisan 1335/1919), s. 1-2; **Vakit**, Sayı no: 539, (28 Nisan 1335/1919), s. 2.

²³¹ "DHÖMZC", Sayı no: 3547, s. 49; **Sabah**, Sayı no: 10588, (7 Mayıs 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 479, (7 Mayıs 1335/1919), s. 3.

Merkez Kumandanlığı'na tayin olunduğunu ve kendinden önce bu işte çalışan kişilerin, kendisinin yaptığı bu işin Harbiye Nezareti'ne bağlı Teşkilât-ı Mahsusa görevi olduğunu kendisine söylediklerini belirtmiştir.²³²

Mahkeme heyetinin Teşkilât-ı Mahsusa ile ilgili daha fazla bilgi istemesi üzerine Cevad Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'nın ne şekilde kurulduğunu, irâde-i seniyyesinin olup olmadığını bilmediğini, sadece Harbiye Nezareti'nin Teşkilât-ı Mahsusa'yı kurduğunu ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez Kumandanlığı aracılığıyla da vazifesini yerine getirdiğini bildiğini söylemiştir.²³³

Teşkilât-ı Mahsusa'nın ne zaman kurulduğunu da bilmediğini söyleyen Cevad Bey, Süleyman Askerî Bey'den sonra Halil Bey'in en son olarak da kendisinin burada görev yaptığını; kendisine verilen işleri, Harbiye Nezareti ve diğer daireler arasında aracı olmak üzere yerine getirdiğini belirtmiştir. Ayrıca pek çok subayın - Dr. Nazım, Atıf ve Emniyet-i Umumiye eski müdürü Aziz Beyler gibi - teşkilâtın çeşitli şubelerine bakmak üzere görevlendirildiğini de sözlerine eklemiştir.²³⁴

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, biri Harbiye Nezareti'ne, diğeri ise İttihad ve Terakki Fırkası'na mensup olmak üzere iki türlü Teşkilât-ı Mahsusa'dan bahsedildiğini söyleyerek, Rıza Bey'in bu ikisinden hangisinin üyesi olduğunu sorunca Rıza Bey; iki türlü Teşkilât-ı Mahsusa'nın varlığından haberdar olmadığını, seferberliğe kadar Trabzon'da bulunduğunu ve kendisinin ordunun emir ve kumandası altında olduğunu, savaş ilân edilmeden önce bazı kişileri kendisine gönderdiklerini ve onları Kafkasya içlerine sevk ettiğini belirterek; "... Bendeniz burada Harbiye Nezareti'nin, Teşkilât-ı Mahsusa'nın bir ferdi olmuş gibi oldum. Esasen hiçbir yere merbut değilim. Doğrudan doğruya ordunun emir ve kumandasında harp etmiş bir zabitim" demiştir.²³⁵

Nitekim Kafkasya Bölgesi, Orta Asya seferlerinin önemli bir atlama tahtası olduğu için Teşkilât-ı Mahsusa'yı yakından ilgilendirmiştir. Kafkasya seferleri ise eylemlerin kalkış noktası olan Trabzon'dan yönetilmiştir. Kafkasya'ya Rusya içine gidecek kişiler gönderilmiştir. Trabzon havalisinin kumandanı olan Yüzbaşı Rıza Bey, Rusya içlerine yapılan sevkıyatın seferberliğin ilânından önce başladığını, bu sevkıyatın geceleri kayıklarla yapıldığını ve böylece Rusya içlerine oranın durumunu bilen

²³² "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 25-26.

²³³ "DHÖMZC", Sayı no: 3554, s. 70.

²³⁴ "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 26.

²³⁵ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 59; **İleri**, Sayı no: 481, (9 Mayıs 1335/1919), s. 4.

vatansever insanları göndermek suretiyle Osmanlı ordusunun Rusya'ya geçtiği zaman orada yardımcı bir teşkilâtın oluşturulmaya çalışıldığını ve Rusya'daki bu kişiler aracılığıyla oraya silah ve cephane sevk etmeye uğraştıklarını söylemiştir. Ayrıca Rıza Bey, tüm bu çabalardan olumlu sonuçlar aldıklarını, Ruslar'ın o havalideki Müslümanlar'dan asker almak istediklerinde, İslam halkın askere gitmediğini ve Rusların, Müslümanları Türkler aleyhine kullanamadıklarını ifade etmiştir.²³⁶

Biri Harbiye Nezareti'ne, diğeri ise İttihad ve Terakki Fırkası'na mensup olmak üzere iki türlü Teşkilât-ı Mahsusa'nın olduğu söylendiğinde Cevad Bey, sadece Harbiye Nezareti'ne bağlı olan Teşkilât-ı Mahsusa'yı bildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Avrupa'dan geldikten sonra memuriyete tayin edildiğini ve memuriyet süresinin de belli olduğunu belirterek; kendisinin sadece resmi muameleleri gerçekleştiren bir makamının olduğunu ve bu makamın da Harbiye Nezareti'ne bağlı olduğunu açıklamıştır.²³⁷

Cevad Bey, kendisi görevdeyken Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkas hareketına ve Trablus tarafına bakan iki şubesinin bulunduğunu ve her şubenin başına da birer subayın tayin edildiğini belirterek; şubelerin Kafkasya içine bir takım Gönüllü Birlikler'in oluşturulmasına çalıştıklarını söylemiştir.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkezdeki teşkilâtında Cevad Bey'in arkadaşlarından kimlerin bulunduğunu mahkeme başkanının sorması üzerine Cevad Bey; "Paşa hazretleri benim doğrudan doğruya alakam altında değildi. Merkez Kumandanlığı ayrı dairede, bunlar ayrı bir dairede vazife görüyorlardı" şeklinde bir cevap vererek; Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkez teşkilâtındaki işlerin, Cevad Bey'in kendi resmi işlerinin dışında olduğunu ifade etmiştir.

Cevad Bey kendi dairesinin yani Merkez Kumandanlığı'nın Harbiye Nezareti'nde, Teşkilât-ı Mahsusa'nın dairesinin ise Nuruosmaniye tarafında bulunduğunu belirterek; Nuruosmaniye'de Yüzbaşı Arif Bey isminde birinin Makedonya işlerine baktığını, Arif Bey'den başka Yüzbaşı Rıza ve Muhtar Beyler ile Kaymakam Hüsamettin Bey'in de bulunduğunu söylemiştir. Bu kişilerin görevlerinin dairede yapılacak olan kayıt v.b. gibi işleri idâre etmek olduğunu sözlerine eklemiştir.

²³⁶ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**. Cilt 3, s. 353-354; "DHÖMZC", Sayı no: 3557, s. 104-105; **İleri**, Sayı no: 487, (15 Mayıs 1335/1919), s. 2.

²³⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 63; **İleri**, Sayı no: 481, (9 Mayıs 1335/1919), s. 4; **Vakit**, Sayı no: 550, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2.

Cevad Bey kendisinin nadiren Teşkilât-ı Mahsusa'ya gittiğini ve Teşkilât-ı Mahsusa'da çalışan kişiler ile gerek Kafkasya'ya gönderilecek kişiler hakkında, gerekse Gönüllü Birlikler'in sevkıyatı hakkında görüşmelerde bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Harbiye Nezareti'nden, Harekat Şubesi'nden ve karargahtan aldığı emirleri, Teşkilât-ı Mahsusa kalemine bildirdiğini söylemiştir.²³⁸

Mahkeme başkanı, Rıza Bey'in Trabzon valisi Cemal Azmi Bey ile olan ilişkisine de temas ederek, askerlikle ve savaşla ilgili sırların Cemal Azmi Bey gibi bir mülkiye memuruna söylenmesinin ne derece doğru olduğunu sorunca Rıza Bey; kendisinin İstanbul ile uzun uzadıya haberleşmesinin olmadığını, bütün menzil ve ordu teçhizatının Trabzon valisi Cemal Azmi Bey'in elinde olmasından dolayı daha ziyade Trabzon valisi ile işe konusunda haberleşmesinin olduğunu belirtmiştir. Cemal Azmi Bey'in devletin bir valisi olduğuna da değinerek; bütün işlerini Cemal Azmi Bey'den temin ettiklerini, hatta ordu emirlerinin dahi O'nun kanalıyla kendisine verildiğini söylemiştir.²³⁹

Merkez-i Umumi'nin bazı memurlar göndererek tehcir işlerine karıştığı ve gerek Bahaeddin Şakir Bey'in ve gerekse Trabzon kâtib-i mesulü Nail Bey'in bazı livaları dolaşarak gizli emirler verdikleri mahkeme heyetince söylenerek, Rıza Bey'in bu konuda ne bildiği öğrenilmek istenmiştir.

Rıza Bey, kendisinin Merkez-i Umumi işleriyle kesinlikle ilgisinin olmadığını, Bahaeddin Şakir Bey'in şahsı için bir şey söyleyemeyeceğini; ancak, Nail Bey'in emri altında bulunmasına karşın Nail Bey ile arasının iyi olmadığını söylemiştir. Nitekim Nail Bey ile arasındaki ilişkiye de bir açıklık getirerek; Osmanlı İmparatorluğu'nun yapmış olduğu savaşın bir fedakarlık savaşı olduğunu, düşmanın askerî teçhizatının tam olmasına karşın, Osmanlı askerlerinin ellerinde tüfekten başka silahlarının kalmadığını, bu nedenle kendi kuvvetlerinin ancak fevkalade bir kahramanlık ve fedakarlık göstererek düşmanı yenebileceğine işaret ederek, kendisinin Nail Bey'i hangi muntıkaya gönderdiyse aradığı fedakarlığı O'nda bulamadığını sözlerine eklemiştir.²⁴⁰

Mahkeme başkanı, Bahaeddin Şakir Bey ile Trabzon'da "taktik" zamanlarında görüşüp görüşmediğini Rıza Bey'e sorunca Rıza Bey, görüşmediğini dile getirmiştir.

²³⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 26-27.

²³⁹ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 59; "DHÖMZC", Sayı no: 3557, s. 107.

²⁴⁰ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 61; **İleri**, Sayı no: 481, (9 Mayıs 1335/1919), s. 4; **Vakit**, Sayı no: 550, (9 Mayıs 1335/1919), s. 2.

Bunun üzerine Bahaeddin Şakir Bey'in şuraya buraya otomobille giderek, "taktik ve tehcir" işlerine karıştığına dair Rıza Bey'in herhangi bir şey işitip işitmediği öğrenilmek istenmiştir. Rıza Bey, böyle bir şey işitmediğini, taşıtların tamamıyla ordunun elinde olduğunu; Bahaeddin Şakir Bey, şuraya buraya otomobille gidiyorsa, bunu en iyi şekilde ordunun bilebileceğini söylemiştir.²⁴¹

Teşkilât-ı Mahsusa'dan Merkez-i Umumiye çekilmiş şifreli telgraflardan Teşkilât-ı Mahsusa ile Merkez-i Umumi arasında bir ilişkinin olduğu anlaşıldığı söylenince Rıza Bey; Merkez-i Umumi ile Teşkilât-ı Mahsusa arasında herhangi bir ilişkinin olmadığını söyleyerek, bu gibi telgrafların Teşkilât-ı Mahsusa'ya tesadüfen gelen telgraflar olduğunu belirtmiştir. Kendisinin de Merkez-i Umumi ve Teşkilât-ı Mahsusa ile bir ilgisinin olmadığını ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın emri altında yapılmış "tehcir ve kıtal" olaylarıyla da zerre kadar alakasının olmadığını söyleyerek; doğrudan doğruya ordunun kumandası altında vazife gördüğünü açıklamıştır.

Mahkeme başkanı, bu ifadeden Teşkilât-ı Mahsusa kıtalarının "tehcir ve taktik" olaylarına karıştığı sonucunu çıkarması üzerine Rıza Bey, daha önce bilmediğini söylediği halde çelişkili bir ifade de bulunarak, birbirinden farklı iki Teşkilât-ı Mahsusa'dan bahsedip; birincisinin Harbiye Nezareti'nin emri altında kurulmuş olan ve cephelede düşman mıntıkasında iş gören Teşkilât-ı Mahsusa olduğuna değinmiştir. Diğer Teşkilât-ı Mahsusa'nın ise bölgesel olarak çalışan ve çalıştığı yerlerdeki tehcir işini idâre etmede jandarma kuvvetinin yetersiz kalmasından dolayı mahallerinde örgütlenen kuvvetler olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu kuvvetler ile esasen ulvî bir maksat için kurulmuş olan Teşkilât-ı Mahsusa'nın oluşturduğu kuvvetlerin birbirlerinden tamamen ayrı olduğunu açıklamıştır.

Mahkeme başkanı, ikinci olarak bahsedilen Teşkilât-ı Mahsusa'nın idâresinin kimde olduğunu sorunca Rıza Bey; kendisinin bu Teşkilât-ı Mahsusa'da hiç bulunmadığını; ancak, bunların her nerede kurulursa, oranın mülkiye memurlarının teşkilâtın başında olduğunu bildiğini söylemiştir.²⁴²

Rıza Bey'e sorulan bir başka soruda İttihad ve Terakki murahhas ve kâtib-i mesullerinin bazı vali ve mutasarrıflara gizli emirler verdikleri ve bu emirlere uymayan vali ve mutasarrıfların hemen azledildikleri iddiâ edilmiştir. Bunun üzerine Rıza Bey,

²⁴¹ "DHÖMZC", Sayı no: 3549, s. 61-62.

²⁴² "DHÖMZC", Sayı no: 3554, s. 88-89; **İleri**, Sayı no: 485, (13 Mayıs 1335/1919), s. 3.

bu konunun Dahiliye Nezareti'ne ait bir mesele olduğunu ve kendisinin bu konu ile ilgili bir bilgisinin olmadığını söylemiştir.²⁴³

Rıza Bey'e yöneltilen diğer bir soruda Trabzon tehciri davası görüşülürken Üçüncü Ordu Eski Kumandanı Vehib Paşa'nın Ermenilerin tehcirinin İttihad ve Terakki kararıyla yapıldığını ve tehcir edilen Ermenilerin terk edilmiş mallarından üçte birinin İttihad ve Terakki'ye alındığını söylediği hatırlatılınca Rıza Bey; İttihad ve Terakki'nin hiçbir zaman kimsenin malına göz dikmediğini ifade ederek, İttihad ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin sırf memlekete hizmet etmek emeliyle çalıştığını belirtmiştir. Bu nedenle Vehib Paşa'nın hangi düşünceyle bunları söylemişse mahkemeye gelerek, bu iddiâsını kanıtlamasını istemiştir.

Bunun üzerine mahkeme başkanı, "tehcir ve taktıl" olaylarının İttihad ve Terakki'nin manevi şahsına atfedildiğini ispat eden bir delil olarak şu olayın gösterildiğini söylemiştir: "Tehcir ve taktıl" olaylarının fâilleri oldukları iddiâ edilen Talat Paşa, Enver, Cemal, Dr. Nazım, Bahaeddin Şakir ve Rusûhi Beyler ile arkadaşlarının ülkeden kaçtıkları görüldüğü halde Mebusan Meclisi'nde İttihad ve Terakki'ye mensup mebuslardan hiç birisinin bu konu ile ilgili bir soru sormaması ya da açıklama istememesi nedeniyle İttihad ve Terakki'nin bunların hareketlerini hoş gördüğü ve tasvip etmiş olduğu anlaşılmıştır.

Rıza Bey, kendisi mebus olmadığı için bu konu ile ilgili Meclis'te soru soruldu mu ya da müzakere geçti mi bilemeyeceğini; ancak Meclis'in büyük gayretlerle bir araya gelen mebuslardan oluştuğunu ve bu mebusların bu olaylara karşı duyarsız kalabileceğine aklının ermediğini söylemiştir.²⁴⁴

Mahkeme başkanının, İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi üyelerinden bazı kişilerin Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerinin başında bulunarak, kendi başlarına hareket ettiklerinin doğru olup olmadığını sorması üzerine Cevad Bey; Aralık 1914'te Merkez Kumandanlığı'nda göreve başladığını yineleyerek, 1918 senesinin sonunda bu görevden ayrıldığını belirtip, kendisi zamanında böyle bir durumla karşılaşmadığını, kendinden önce Merkez Kumandanı'nın Halil Bey olduğunu, bu durumun Halil Bey'in idâresi zamanında olabileceğini ifade etmiştir.²⁴⁵

²⁴³ "DHÖMZC", Sayı no: 3557, s. 106-107; **Vakit**, Sayı no: 556, (15 Mayıs 1335/1919), s. 2.

²⁴⁴ "DHÖMZC", Sayı no: 3561, s. 125.

²⁴⁵ "DHÖMZC", Sayı no: 3543, s. 28.

Ayrıca Bahaeddin Şakir Bey'in, Dahiliye Nazırı Talat Bey'e çektiği 30 Kasım 1914 tarihli telgrafla ilgili olarak mahkeme heyeti, bu telgrafın Talat Bey'e çekilmesinin Teşkilât-ı Mahsusa ile Talat Bey'in ve dolayısıyla Merkez-i Umumi'nin arasında bir ilişkinin olduğunu açık bir şekilde gösterdiği düşüncesindedir. Cevad Bey ise bu konu hakkında herhangi bir bilgisinin olmadığını söylemiştir. Nitekim Cevad Bey'in avukatı Hulusi Bey de söz alarak, telgrafın 30 Kasım 1914 tarihli olduğunu; ancak, Cevad Bey'in 28 Aralık 1914 tarihinde göreve başladığını söyleyerek, telgrafın tarihinin Cevad Bey'in memuriyeti zamanına isabet etmediğini belirtmiştir.²⁴⁶

Ancak yargılamalar devam ederken, içinde Rıza ve Cevad Beyler'in de bulunduğu 67 İttihadçı'nın, 28 Mayıs Çarşamba günü saat iki buçukta İngiliz Kumandanlığı tarafından görevlendirilen bir binbaşya teslim edilerek, Malta'ya sürülmesi üzerine Rıza ve Cevad Beyler'in yargılamalarına kaldığı yerden sonra devam edilmek üzere davalarının ayrılmasına oybirliği ile karar verilmiştir.²⁴⁷ Böylece Rıza ve Cevad Beyler'in yargılanmaları, Malta'ya sürüldükleri için yarıda kalmıştır.

3.2.2.2. Yargılanması Tamamlanıp Ceza Alanlar

3.2.2.2.1. Hükümet Üyeleri

Divan-ı Harb-i Örfi'nin 3 Haziran 1919 tarihindeki oturumundan itibaren eski şeyhülislam Musa Kazım Efendi ile Posta ve Telgraf ve Telefon eski nazırı Hüseyin Haşim Bey'in vicahen yargılamalarına başlanılmıştır.

Heyet-i Tahkikiye'nin hazırlamış olduğu 26 Mayıs 1919 tarihli karârname, "tehcir ve taktik" suçlarının İttihad ve Terakki kâtib-i mesulleri ve murahhasları aracılığıyla işlendiği iddiâ edilip, Teşkilât-ı Mahsusa'nın da fırka üyelerince oluşturulduğu belirtilmiştir. Hükümeti oluşturan kişilerin de İttihad ve Terakki Fırkası'nın ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın yaptıklarını desteklemeleri ve ortaya çıkan suçlara ortak olmaları nedeniyle yargılanmalarına karar verilmiştir.

Mahkeme heyeti, Malta'ya sürülmeleri dolayısıyla yargılamaları tamamlanmayan İttihadçıların ardından, elinde kalan sanıklara bir takım suçlar isnat ederek, yargılamaya devam etmeye çalışmıştır. Nitekim müdde-i umumi muavini Feridun Bey, 22 Mayıs 1919 tarihli iddiânâmesinde, yargılamaların başından beri

²⁴⁶ "DHÖMZC", Sayı no: 3554, s. 70-71.

²⁴⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3571, s. 128; **Vakit**, Sayı no: 576, (4 Haziran 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 507, (4 Haziran 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10616, (4 Haziran 1335/1919), s. 1.

“tehcir ve taktil” konularının baş sıraya oturduğunu bilmektedir. Ancak şimdi yargılanacak olan sanıkların, “tehcir ve taktil” konularıyla doğrudan alakalarının olmadığını da iyi bir şekilde bilmektedir. Bu nedenle müdde-i umumi muavini Feridun Bey, yargılanacak olan sanıklara İttihad ve Terakki hükümetlerinin bütün icraatının sorumluluğunu yüklemiştir. Böylece Musa Kazım Efendi ile Hüseyin Haşim Bey, İttihad ve Terakki hükümetlerinin tüm karar ve uygulamalarından dolayı ve hükümetin yasal güçlerinin üzerinde bir kuvvet oluşturarak, hükümetin şeklini değiştirme suçlarıyla suçlu bulunmuşlardır.²⁴⁸

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa'nın, Musa Kazım Efendi'ye vükela olmadan önce İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olup olmadığını sorması üzerine Musa Kazım Efendi, bu konuda uzun bir açıklama yapmıştır. Kendisinin cemiyete Meşrutiyet'in ilânından sonra katıldığını ve cemiyetin ilmiye şubesinde Manastırlı İsmail Hoca ve Mustafa Asım Efendi gibi kişilerle vazifede bulunduğunu belirterek; burada Meşrutiyet'in faydalarından ve şer'-i şerîfe (İslam şeriatına) uygunluğundan bahsedip memleketin ilerlemesinin ancak Meşrutiyet'in tatbiki ile olacağını düşündükleri için bu konuda telkinlerde bulduklarını söylemiştir.

Musa Kazım Efendi, Meşrutî idâre ile ilgili ilginç açıklamalarda da bulunarak şöyle demiştir: “... Bütün kuvvetimizle uğraştık. Meşrutiyet meşrudur, şeriatımız emir etmiştir. Meşrutiyet usul-i meşveret demektir, diye anlattık durduk. Avrupa'nın Meşrutiyeti'ni aynen tatbik etmesinler diye uğraştık. Kitaplar, risaleler, makaleler neşrettik. Maksadımız; şer'-i şerîf dairesinde memleketimizde bir usul-i meşveretin kurulması idi.”

Musa Kazım Efendi'nin siyasi fırkalarla ilgili farklı görüşü de dikkatimizi çekmektedir. Kendisi fırkaların aleyhinde olduğunu ve İslam'da fırkanın olmayacağı tezini savunurken, “İslam bir fırkadır. Çünkü Kuran-ı Kerim Müslümanların kardeş olduğunu beyan ediyor. Fırkalardan ise husumet doğar, bu nedenle fırka olmaz, diye ben çok bağırdım. Sonra bana, bir yerde Meşrutiyet oldu mu mutlaka fırkalar olacaktır; dediler. Ben de böyle Meşrutiyet'e aklım ermedi ve ermiyor, dedim ve ondan sonra doğrusu o kadar çalışmadım” diyerek açıklamada bulunmuştur. Ayrıca memuriyeti

²⁴⁸ Ata, **a.g.e.**, s. 175-177; “DHÖMZC”, Sayı no: 3571, s. 129-131. Mahkeme başkanı, Ferik Mustafa Nazım Paşa'dır. Üyeler ise Mirliva Zeki ve Mustafa Paşalar ile Miralay Receb Ferdi Bey ve azâ mülazımı Mirliva Emin Paşa'dır.

sırasında vazifesinde kusur etmediğini, ilmî ve dinî meselelerle meşgul olduğunu vurgulayarak, başka hiçbir şeye kesinlikle karışmadığını belirtmiştir.²⁴⁹

1913 senesi İttihad ve Terakki Kongresi'nde Meclis-i Vükela'ya dahil olacak kişilerin Meclis-i Umumi tabîi üyelerinden olmaları kararlaştırıldığı için iddiâ makamı İttihad ve Terakki Meclis-i Umumisiyle Merkez-i Umumi üyeleri hakkında ileri sürülen iddiâların vükela için de geçerli olduğunu Hüseyin Haşim Bey'e hatırlatmıştır. Bunun üzerine Hüseyin Haşim Bey, fırka teşkilâtıyla ilgilenmediğini ve nazır olduktan sonra Meclis-i Umumi toplantılarının üçüne katılabildiğini; katıldığı toplantılarda da hiçbir kararın alınmadığını söyleyerek, aslında bu meclisin ertesi sene yapılacak olan kongreye program hazırlamakla sorumlu olduğunu belirtmiştir.²⁵⁰

Mahkeme başkanı, Meclis-i Umumi'de ekseriyetle alınan bir karara tüm üyelerin uyma zorunluluğunun söylendiğini belirtince Musa Kazım Efendi, bunun doğru olmadığını; eğer verilen karar üyenin kendi fikrine muhalif ise o üyenin istifa edip Meclis'e bir daha gitmeyebileceğini söylemiştir. Bunu üzerine mahkeme başkanı, Meclis-i Umumiye atfolunan suçta, müzakeresinde bulunmayanların dahi ekseriyetle verilen karara uyması zorunluluğundan dolayı üyelerin tamamının bu kararda sorumlu olduğunun iddiâ edildiğini söylemiştir. Bu iddiâyı Musa Kazım Efendi şiddetle karşı çıkarak, dünyada dahi öyle bir kanunun olmadığını söylemiştir.

Eski sadrazamlardan Said Halim Paşa'nın Merkez-i Umumi üyeleriyle Meclis-i Vükela üyelerini yalısına davet ederek, savaşın zararlarından bahsedip savaşta tarafsız kalmanın Osmanlı İmparatorluğu için daha iyi olacağını söylemesine karşın Merkez-i Umumi üyelerini tüm çabalarına rağmen ikna edemeyince savaşı kabule mecbur kaldığının iddiâ edildiği söylenince Musa Kazım Efendi; bunun doğru olmadığını ve hatta saçma olduğunu ifade etmiştir.²⁵¹

Ayan Meclisi'ndeki toplantıda şer'î mahkemelerin (mehâkim-i şer'iyenin) Adliye Nezareti'ne nakli görüşüldüğü sırada Musa Kazım Efendi'ye yöneltilen "şer'î mahkemelerin makam-ı meşihattan ayrılması haysiyete de halel getirmez mi?" tarzındaki soruya Musa Kazım Efendi'nin kendi görüşünü sormamalarını ve bunu İttihad ve Terakki Fırkası kabul ettiği için şer'î mahkemelerin Adliye Nezareti'ne

²⁴⁹ "DHÖMZC", Sayı no: 3571, s. 133-134.

²⁵⁰ "DHÖMZC", Sayı no: 3571, s. 138; **Sabah**, Sayı no: 10616, (4 Haziran 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 507, (4 Haziran 1335/1919), s. 3.

²⁵¹ "DHÖMZC", Sayı no: 3571, s. 134-135; **Sabah**, Sayı no: 10616, (4 Haziran 1335/1919), s. 2.

nakledildiğini söylediği hatırlatılarak, Musa Kazım Efendi'den bu konuda bir açıklama istenmiştir.

Musa Kazım Efendi, bu konunun içinde büyük bir dert olduğunu, hatta Hayri Efendi'ye de şer'î mahkemelerin Adliye'ye nakli meselesinin teklif edildiğini ve Hayri Efendi'nin bunu kabul etmediği için istifasını duyduğunu söylemiştir. Musa Kazım Efendi, eğer bu teklifi kendisine de sunarlarsa kesinlikle kabul etmeyeceğini söylemesine karşın aradan dört ay geçtikten sonra aynı teklifi kendisine getirdiklerini söylemiştir. Nitekim Musa Kazım Efendi, bu teklif üzerine “Ben bunu yapamam, siz de yapamazsınız... Bu altı yüz senelik bir ananedir (gelenektir). Bunu kaldırmak sekiz kişinin işi değildir. Millet isterse ona kim ne diyebilir? Siz de bir şey diyemezsiniz; biz de bir şey diyemeyiz. Bu sırf millete ait bir haktır. Yolu da malum. Evvela kongreyi çağırırız. Onlar programa koyarlar. O maddeyi, Meclis-i Mebusan'a teklif edersiniz. Meclis-i Mebusan da kabul ederse o zaman kimsenin bir diyeceği kalmaz. Ben de o zaman ya istifa ederim veyahut kalırım. Kongre ve Meclis-i Mebusan'ın kararı olmadan ben bu işi yapamam” dediğini söylemiştir.²⁵²

Ayrıca Musa Kazım Efendi, şer'î mahkemelerin Adliye Nezareti'ne nakil ettirilmesindeki amacın tüm mahkemeler bir çatı altında toplanmadığı sürece yabancı imtiyazlarının kaldırılamayacağından dolayı olduğunu kendisine söylendiğini belirterek, kendisinin bu konuda kongre ve Mebusan Meclisi'nin kararının alınmasında ısrar ettiğini vurgulayarak, sorunun kongre ve Mebusan Meclisi'nde görüşüldükten sonra çözüme kavuşturulduğunu ve şer'î mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlandığını söylemiştir.

Şer'î mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlanmasına karşı olmasına rağmen kongre ve Mebusan Meclisi'nde bu konunun karara bağlanması üzerine Musa Kazım Efendi, istifa etmemesinin nedenini de şöyle açıklamıştır: “... Ben o zaman bir çok işlerle meşguldum. Mesela, medaris ve Darü'l-hikmetü'l-İslamiye teşkilâtı ile uğraşıyordum... Evkafı da bir genel müdürlük şeklinde, meşihata bağlamak istiyordum. Çünkü evkaf için de bir takım kıl u kal (dedikodu) başladı. Evkafı da dağıtacaklarmış diye bir takım sözler deveran ediyordu... Ben çekilirim şu işler de kalır. Bari şu işleri olsun yapayım dedim” demiştir.²⁵³

²⁵² “DHÖMZC”, Sayı no: 3571, s. 135-136.

²⁵³ “DHÖMZC”, Sayı no: 3571, s. 136.

Yargılama sırasında Musa Kazım Efendi, İttihad ve Terakki'nin idâresi ve tehcir ile ilgili görüşlerini açıklayarak şöyle demiştir: “Ben İttihad ve Terakki, memlekette hizmet etmiş fikrindeydim. Evet bazı şeyler işitiyordum. Mesela Anadolu'daki kıtalleri resmen değil, fakat gayr-i resmi olarak işittik. Fakat yalnız Müslümanlar kıtal yapıyor diye işitmiyorduk. Ermeniler Müslümanları katlediyorlar; orduyu, ordunun menzillerini tehdit ediyorlar, orduyu iki ateş altında bırakıyorlar. Eşyayı nehb ve garet ediyorlar. Müslüman köylerini yakıyorlar diye işitiyorduk ve buna müteakip de tehcirin başladığını işitiyorduk. İşte Müslümanları ve orduyu kurtarmak için bu tehciri yapıyorlarmış. Yoksa durup dururken Ermeni tebaasına zulüm edilmiş, değildir.”²⁵⁴

Ayrıca Musa Kazım Efendi, İttihad ve Terakki'ye isnat edilen “tehcir ve ihtikâr” suçlarına kesinlikle ihtimal vermediğini söyleyerek; tüm bu olayların I. Dünya Savaşı'nın doğal ve zorunlu bir sonucu olduğuna temas etmiştir. Şeyhülislamlık makamının bu gibi işlerle ilgisinin olmadığını da belirterek; Meclis'te fena bir şeyin yapılacağını hissettiği anda orayı derhal terk edeceğini söyleyip, “fakat öyle bir şey hiç görmedim... Bunun aksini ispat ederlerse cezasına razıyım” demiştir.²⁵⁵

Bunun üzerine mahkeme üyesinden Mirliya Mustafa Paşa; Şam, Musul, Bağdat ve diğer vilayetlerde bir çok ailenin sürüldüğü, asıldığı ve çeşitli şekillerde cezalandırıldığıyla ilgili Musa Kazım Efendi'nin ne düşündüğünü öğrenmek istemiştir.

Musa Kazım Efendi ise tüm bu olaylara razı olmayıp itiraz ettiğini ifade ederek; savaş koşulları içinde ordunun ve memleketin selameti için “tehcirin” zaruri olduğunun söylendiğini belirtip şu açıklamayı yapmıştır: “Şeriatımız da mesuliyet-i ferdiyeyi nazar-ı itibare alır. Başka mesuliyet kabul etmez. Binaenaleyh Kanun-i Esasi de diyor ki: Her nazır kendisine ait muamelattan mesuldür, devletin siyaset-i umumiyesinden müştereken mesuldür... Binaenaleyh Dahiliye Nezareti'ne ait olan işten elbette Şeyhülislam mesul değildir... Nitekim meşihata ait olan işlerden diğer nazır katiyen mesul olmaz.” Böylece Musa Kazım Efendi, bu olaylardan kendisinin sorumlu olmadığını belirterek, eğer görevinde bir kusur etmişse cezasına razı olacağını tekrar söylemiştir.²⁵⁶

²⁵⁴ “DHÖMZC,” **TV**, Sayı no: 3573, (12 Haziran 1335), s. 146-147.

²⁵⁵ “DHÖMZC,” Sayı no: 3573, s. 147-148.

²⁵⁶ “DHÖMZC,” Sayı no: 3573, s. 148; **İleri**, Sayı no: 509, (6 Haziran 1335/1919), s. 3. Kanun-i Esasi'nin bu maddesi (30. maddesi) için bkz: Gözübüyük ve Kili, **a.g.e.**, s. 77.

Divan-ı Harp'te yapılan açık yargılama sonucunda Trabzon, Yozgad ve Boğazlıyan'daki tehcir uygulamasında İttihad ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin bilgisiyle "taktıl, nehb ve garet, nefy ve tağrîb ve cerâim-i sairenin" yapıldığının anlaşıldığı mahkeme heyetince açıklanmıştır. Bu gibi suçlardan dolayı şâibeli olan Merkez-i Umumi ve Meclis-i Umumi üyeleriyle işbirliği yapmayı gerektiren vükelalığı ne sebeple kabul ettiği Hüseyin Haşim Bey'e sorulmuştur. Hüseyin Haşim Bey de cevaben kendisinin "kıtalın" ne şekilde ve kimler tarafından yapıldığını bilmediğini, Doğu vilayetlerinden gelen Müslüman arkadaşlarından bu "kıtale" Ermenilerin sebebiyet verdiğini kendisine söylediklerini; ancak, bunun aksini iddiâ edenlerin de olduğunu belirterek, o sıralarda ne Merkez-i Umumi ve ne de Meclis-i Umumi ile münasebetinin olmadığını ve Divan-ı Muhasebat İkinci Başkanlığı görevini ifa ettiğini söylemiştir.²⁵⁷

Mahkeme heyeti tarafından 1916 yılındaki İttihad ve Terakki Kongresi'nde İstanbul murahhas-ı mesulü Kemal Bey'in iâşe hakkında okuduğu raporun içeriğinde hükümet ve şehremânetine ait iâşe işinin, bu işte sorumlu olmayan İttihad ve Terakki murahhasları ve İstanbul Merkezi tarafından yerine getirilmiş olduğunun açıkça anlaşıldığı belirtilmiştir. Ayrıca iâşe işlerinde temettü adıyla Mecelle'nin hükmüne aykırı olarak fahiş bedeller alınmış ve hükümetten alınan izinle ticarete ayrılan hemen hemen bütün nakil vasıtalarının, Heyet-i Ticariye'ye tahsis edilmesi suretiyle yapılan ihtikâr sonucunda bütün ahalinin varını yoğunu elinden alarak, toplanan milyonlarca paranın sınırlı sayıdaki kişiler ile bazı cemiyet ve şirketlere sermaye olarak verilmesi sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun ve halkın zarara uğradığı açıklanmıştır.

Bunun üzerine mahkeme başkanı, Hüseyin Haşim Bey'e bu tarz olayların olmasına meydan veren kabineye neden dahil olduğunu sorunca Hüseyin Haşim Bey; isteğinin dışında Posta ve Telgraf Nezareti'ne getirildiğini söyleyerek, kabineye girdikten sonra özellikle bu iâşe meselesiyle meşgul olduğunu ve bir İâşe Nezareti'nin kurulmasını istediğini belirtmiştir. İâşede yapılan fenalık ve ihtikârdan bir veya iki kişinin veyahut iki-üç şirketin sorumlu olmadığını, alınan tedbirlerin yetersizliğinden dolayı bu durumdan bir takım kişilerin istifade ettiğini söylemiştir. Ayrıca ihtikârın

²⁵⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3573, s. 144.

önlenmesinin ancak bütün işlemlerinin tek bir merkezden yürütülmesi ile mümkün olacağını ifade etmiştir.²⁵⁸

Musa Kazım Efendi ise 1916 yılındaki İttihad ve Terakki Kongresi'nde bulunmadığını ve işlemlerinden de anlamadığını söylemiştir. İstanbul Merkezince işlemlerine memur edilen, daha sonra memuriyeti Meclis-i Umumi ve kongrede kabul olunan murahhas Kemal Bey'in kurmuş olduğu Heyet-i Ticariye ile diğer bazı şirketler ve cemiyetler aracılığıyla ticari işleri tekeline alarak, halkın varını ve yoğunu ellerinden alıp topladığı milyonlarca lirayı gizlemek için yedi, sekiz yüz bin lira ayırarak kongrenin kararıyla güya hayır işlerine vakfetmiş olduğu rivayet edilmiş denildikten sonra Musa Kazım Efendi'ye cemiyetin dinî işlerine bakan şubesini idâre etmesinden dolayı ihtikârla halkın servetinin mahvedilmesi sonucu yapılan vakfın caiz olup olmadığı sorulmuştur.

Musa Kazım Efendi, o vakıf muamelesini Kemal Bey'in kendisinin yaptığını ve bunu, Kemal Bey'in şeyhülislamlık makamına müracaat ederek yapmadığını belirterek; vakıfnameyi ne düzenlediğini ve ne de düzenlettirdiğini, hatta hiç görmediğini vurgulamıştır.²⁵⁹

Musa Kazım Efendi'ye İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bazı memurlarının Osmanlı gelenek ve göreneklerine uymayarak açık ve gizli olarak suç işledikleri, rüşvet ve yolsuzluklarda buldukları söylendiği halde bu gibi şahısları bünyesinde barındıran cemiyete üyeliğini neden devam ettirdiği sorulmuştur. Bunun üzerine Musa Kazım Efendi, Müslümanlar içinde dahi kâtil, cani, hırsız, dinsiz vb. gibi her çeşit insanın var olabileceğini söyleyerek, bu insanların var olması nedeniyle cemiyetten çıkmanın gerekmediğini belirtmiştir.

Musa Kazım Efendi'ye göre İttihad ve Terakki, hürriyete susamış insanların umudu olarak ortaya çıkmış siyasi bir cemiyettir. Adalet ve eşitlik vaat ederek milleti kurtarmak istemiştir. Bu nedenle milletin büyük bir kısmı İttihad ve Terakki'ye üye olmuş ya da sempati duymuştur. Bu kadar çok üyesi bulunan bir cemiyette kötülük yapan insanların olması da doğaldır. Ancak her insanın kötülüğü kendisine aittir. Ayrıca İttihad ve Terakki'nin ülkenin içinde bulunduğu savaşlar nedeniyle tam olarak

²⁵⁸ “DHÖMZC”, Sayı no: 3573, s. 145-146.

²⁵⁹ “DHÖMZC,” **TV**, Sayı no: 3575, (15 Haziran 1335), s. 150-151; **Sabah**, Sayı no: 10622, (10 Haziran 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 513, (10 Haziran 1335/1919), s. 4.

uygulayamadığı bir programı vardır. Dolayısıyla bu cemiyete üyelik sorusu sadece kendisine değil, devleti idâre eden tüm insanlara sorulmalıdır.²⁶⁰

Mahkeme başkanı, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin manevi şahsına atfolunan 5 suçtan bahsederek, cemiyeti temsil eden Meclis-i Umumi ve Merkez-i Umumi üyelerinin bu suçlardan dolayı ithâm edildiklerini belirtmiştir. Bu 5 suçu maddeler halinde belirtecek olursak;

1. Divan-ı Harp'teki yargılamalar sonucunda "Trabzon, Boğazlıyan ve Yozgad cinayetlerinin", İttihad ve Terakki ileri gelenleri tarafından düzenlenip gerçekleştirildiği ve söz konusu cinayetlerin işlenmesinde, haberi olanlar bulunduğu halde cinayetlerin işlenmesine engel olmadıkları ve cezalandırma yollarına başvurulmadığı anlaşılmıştır.

2. Eski Sadrazam Said Halim Paşa, savaşın başlangıcında yalısına Merkez-i Umumi üyelerini davet ederek, savaşın zararlarından bahsedip tarafsız kalınması için uğraştığı halde Merkez-i Umumi üyelerini ikna edemediğinden savaşa girmeye mecbur kaldığını beyan etmiştir. Ayrıca İttihad ve Terakki murahhaslarından Rıza Bey, Trabzon'da oluşturulan çetelerden savaşın ilânını beklemeksizin, Rusya içlerine gönderdiği kişiler aracılığıyla saldırılarda bulunduğunu itiraf etmiştir. Savaşın Meclis-i Vükela'ca karar verilmeksizin ilân ettirilmesi üzerine o zaman Maliye Nazırı olan Cavid Bey, Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa ile Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Oskan ve Ticaret Nazırı Süleyman Elbistani Efendiler'in istifaları delaletiyle savaşın Meclis-i Vükela'nın kararıyla ilân edilmeyip İttihad ve Terakki tarafından savaşa girilmiş olduğu anlaşılmıştır.

3. Eski Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önerilerine uymaması sonucunda oluşan anlaşmazlık üzerine Harbiye Nezareti'nden istifaya mecbur edilmesi sorgulama sırasındaki ifadesinden anlaşılmıştır.

4. 1916 senesi kongresinde İstanbul murahhas-ı mesulü Kemal Bey'in hazırlayarak kongreye kabul ettirdiği iaşe raporunda açıkça belirtildiği gibi hükümetin iaşe görevine, doğrudan doğruya cemiyetin el koymasıyla Esnaf Cemiyetleri ve şirketleri vasıtasıyla ahalinin zorunlu olarak giderilmesi gereken ihtiyaçlarını tekeline alarak ve elde edilen geliri sınırlı sayıdaki kişilere ve birkaç esnaf kuruluşuna intikal ettirmesi yüzünden Osmanlı halkının ya malul kalmalarına ya da vefatlarına neden olunmuştur.

²⁶⁰ "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3593, (9 Temmuz 1335), s. 179; **Sabah**, Sayı no: 10637, (25 Haziran 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 528, (25 Haziran 1335/1919), s. 2.

5. Eski Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin şer'î mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlanması görüşüldüğü sırada Ayan Meclisi'nde sorulan bir soruya cevap olarak "Benim reyimi sual etmeyiniz. Bunu fırka böyle istiyor, böyle olacak" demiş olması fırkanın devlet işlerine müdahalesini göstermiştir.

Mahkeme heyeti, bu sayılan 5 maddeden dolayı İttihad ve Terakki'nin, Osmanlı Hükümeti'nin kanunî şeklini (şekl-i kanunisini) oluşturan üç kuvvetin üzerinde dördüncü bir tehdit kuvveti oluşturduğu kanısına varmıştır.²⁶¹

Buna karşılık Hüseyin Haşim Bey, kendisinin kabineye girmesinden sonra tehcir, taktik ve ihtikâr olaylarının yaşanmamasından dolayı bu olayların meydana gelişinden haberdar olmadığını söylemiştir. Musa Kazım Efendi ise Meclis-i Umumi'nin bu gibi kararlar aldığından haberinin olmadığını söylemiş ve Meclis-i Umumi'nin önemli üyelerinin (azâ-yi mühimmesinin), hükümet erkânından olduğunu belirterek; hükümetin kendi aleyhine bir takım kararlar vermesinin mümkün olamayacağını ifade etmiştir.²⁶²

Yargılamanın sonlarına doğru Musa Kazım Efendi ile Hüseyin Haşim Bey'in vekili Ali Haydar Bey, aşağıda maddeler halinde sıraladığımız unsurlara göre müvekkillerinin savunmalarını yapmıştır:

1. İttihad ve Terakki, gerek Kanun-i Esasi'deki ve gerekse cemiyetler nizamnamesindeki açık hükümlere uygun olarak kurulan, kamu yararına hizmet ettiği Şura-yı Devletçe ve hükümetçe de resmen tasdik edilen bir cemiyettir. Bu nedenle bu cemiyete dahil olmak bir suç unsuru değildir.

2. Meclis-i Umumi teşkilâtını içeren sonraki nizamnamelerde Şura-yı Devlet'in kararına da uyarak İttihad ve Terakki'nin kuruluşu kanunen onaylanmıştır.

3. Her uygar ülkede olduğu gibi bizim ülkemizde de siyasi bir fırkanın olması meşrutiyet idâresinin bir gereğidir.

4. Müvekkillerin, Meclis-i Umumi'de üyelikleri yok denecek kadar zayıftır ve kararların alınmasında söz sahibi olmayıp kararlar üzerinde etkileri de yoktur.

5. Meclis-i Umumi'nin nizamname-i mahsusı gereğince uğraşı alanına girecek hiçbir suç unsuru içeren maddesi yoktur.

6. Müvekkillerin suçlu olduklarını gösteren herhangi bir delil olmayıp suçları da ispat edilememiştir.

²⁶¹ "DHÖMZC", Sayı no: 3604, s. 218-219.

²⁶² "DHÖMZC", Sayı no: 3593, s. 180-181; **Sabah**, Sayı no: 10637, (25 Haziran 1335/1919), s. 2.

7. O halde müvekkillerin, suçları kanunen ve hükmen tespit edilemeyen kişiler ile işbirliği yapmaları suç teşkil etmeyecektir.

8. Bir suça dahil veya ortak olmak için kanunen gerekli olan “kasıt” ve “müsebbit fiil” durumlarının olmaması nedeniyle müvekkiller için iddiâ olunan cinayet fiillerine (efal-i cinaiyyeye) katıldıklarına dair hüküm verilemeyecektir.

9. Müvekkillerin özel halleri ve görev makamları, onların suç işlemeyeceklerine kefildir.

10. Müvekkillerin karârâmâmede geçen 55. maddenin son fıkrasında bahsedilen mesele ile bir ilgilerinin olup olmadığı araştırılmalıdır.

11. Eğer memuriyetlerinden dolayı itirazı gerektiren bir durumları varsa bunun tetkiki de Divan-ı Âli'ye aittir.

12. Zaten iddiâ makamınca da beraatları istendiği için her iki müvekkilin de beraatları gerekir.²⁶³

Vekil Ali Haydar Bey, Musa Kazım Efendi ile Hüseyin Haşim Bey'in beraatlarını istemekle beraber mahkemeye bir uyarıda da bulunmuştur. Buna göre; bu meselede verilecek hükmün sadece müvekkillerini ve kendisini değil; ilk önce İstanbul'u, ikinci derecede Osmanlı ülkesini, üçüncü derecede İslam Dünyası'nı ve dördüncü derecede ise Avrupa Hukuk Otoriteleri'ni ilgilendirdiğini belirtmiştir. Avrupalıların sürekli olarak Türklerin “ihkak-ı hakk” kabiliyetinden mahrum olduğu yönünde eleştiride bulduklarını söyleyerek, mahkeme heyetinin kararlarını geçerli sebeplere dayandırmalarını; aksi takdirde Avrupa Hukuk Otoriteleri'nin bu kararı hukuk doktrini açısından teker teker tetkik edeceklerini ve eğer olumsuz bir sonuç ortaya çıkacak olursa aleyhlerinde verilecek hükmün çok tahripkar olacağı uyarısında bulunmuştur.²⁶⁴

Mahkeme heyeti, 5 Temmuz 1919 tarihinde Musa Kazım Efendi ile Hüseyin Haşim Bey hakkında kararını vermiştir. Buna göre; Musa Kazım Efendi'nin aslen olmasa bile söz konusu cinayetlerde ikinci derecede suçlu (fer'an zî-medhal) olduğu belirtilerek, Mülkiye Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 2. fıkrası ve 55. maddesinin son

²⁶³ “DHÖMZC,” TV, Sayı no: 3595, (12 Temmuz 1335), s. 202. Dava vekili Ali Haydar Bey'e göre cerâimde kasıt gerekir. Eğer kasıt olmazsa bir kimseye suçlu denilemez. Bu nedenle Musa Kazım ve Haşim Beyler'in, gizli bir teşkilât olduğunu bilerek Meclis-i Umumiye girdikleri ispat edilmedikçe suç işlediklerinin söylenemeyeceğini belirtmiştir. Bkz: “DHÖMZC”, Sayı no: 3595, s. 200.

²⁶⁴ “DHÖMZC”, Sayı no: 3595, s. 202-203. “İhkak-ı hakk”, bir hakkı usulü dairesinde yerine getirme, bir hakkı mürâfaa ve muhakeme neticesinde ispat ve izhar etme anlamındadır. Bkz: Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat** (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1998), s. 416.

fıkrasına göre on beş sene kürek cezasına çarptırılmıştır. Hüseyin Haşim Bey'in ise Berlin'de bulunduğu sırada isteği dışında nazırlığa atandığı, İstanbul'a dönüşünde itiraz etmesine karşın nazırlığının sürdürüldüğü, nazırlığı döneminde Meclis-i Umumi toplantılarına üç kez katıldığı ve bu toplantılarda da görüşmelere karışmayıp sadece dinlemekle yetindiği belirtilerek, vicahen beraatine karar verilmiştir. Mahkeme heyetinin, Musa Kazım Efendi ile ilgili almış olduğu karar, padişah irâdesiyle 13 Temmuz 1919 tarihinde “nefy-i muvakkat” (geçici sürgün) cezasına çevrilmiştir.²⁶⁵

3.2.2.2.2. Ayan Meclisi Reisi

Divan-ı Harb-i Örfi'nin, 3 Haziran 1919 tarihindeki oturumundan itibaren Ayan eski reisi Rifat Bey'in vicahen yargılamasına başlanılmıştır. Heyet-i Tahkikiye'nin 26 Mayıs 1919 tarihli karârnameinde, “tehcir ve taktil” suçlarının İttihad ve Terakki kâtib-i mesulleri ve murahhasları aracılığıyla işlendiği iddiâ edilip, Teşkilât-ı Mahsusa'nın da fırka üyelerince oluşturulduğu belirtilmiştir. Hükümeti oluşturan kişilerin de İttihad ve Terakki Fırkası'nın ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın yaptıklarını desteklemeleri ve ortaya çıkan suçlara ortak olmaları nedeniyle yargılanmalarına karar verilmiştir.

Mahkeme heyeti, Malta'ya sürülmeleri dolayısıyla yargılamaları tamamlanmayan İttihadçıların ardından, elinde kalan sanıklara bir takım suçlar isnat ederek, yargılamaya devam etmeye çalışmıştır. Nitekim müdde-i umumi muavini Feridun Bey, 22 Mayıs 1919 tarihli iddiânâmesinde, yargılamaların başından beri “tehcir ve taktil” konularının baş sıraya oturduğunu bilmektedir. Ancak şimdi yargılanacak olan sanıkların, “tehcir ve taktil” konularıyla doğrudan alakalarının olmadığını da iyi bir şekilde bilmektedir. Bu nedenle müdde-i umumi muavini Feridun Bey, yargılanacak olan sanıklara İttihad ve Terakki hükümetlerinin bütün icraatının sorumluluğunu yüklemiştir. Böylece Rifat Bey, İttihad ve Terakki hükümetlerinin tüm karar ve uygulamalarından dolayı ve hükümetin yasal güçlerinin üzerinde bir kuvvet oluşturarak, hükümetin şeklini değiştirme suçlarıyla suçlu bulunmuştur.²⁶⁶

Rifat Bey'in yargılanması sırasında mahkeme başkanı; şer'î mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlanması müzakere edildiğinde Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin, İttihad ve Terakki Fırkası istediği için şer'î mahkemelerin Adliye

²⁶⁵ “DHÖMZC”, Sayı no: 3604, s. 219; **TV**, Sayı no: 3597, (14 Temmuz 1335), s. 2; **İleri**, Sayı no: 546, (15 Temmuz 1335/1919), s. 1.

²⁶⁶ Ata, **a.g.e.**, s. 175-177; “DHÖMZC”, Sayı no: 3571, s. 129-131.

Nezaretine bağlandığını, bu nedenle kendi fikrini sormamalarını söylediği, Rifat Bey'e hatırlatılıp bu tablodan fırkanın hükümete baskısının anlaşıldığını ve bu duruma neden karşı çıkmadığını sormuştur.

Rifat Bey de Ayan'ın nizamname-i dahilisine göre Ayan reisinin hiçbir zaman müzakereye karışamayacağını ve görüşünü de bildiremeyeceğini açıklayarak; Ayan Meclisi'ne usulü dairesinde bir kanunun geldiğini, yani hükümetin doğrudan Ayan Meclisi'ne kanun teklifinde bulunmadığını, önce hükümetin Mebusan Meclisi'ne kanun teklifini gönderdiğini, daha sonra Mebusan Meclisi'nin bunu müzakere sonucunda kabul ederek, Ayan Meclisi'ne gönderdiğini söylemiştir. Ayrıca Rifat Bey, hükümetin bu kanunu Mebusan Meclisi'ne fırkanın zoruyla mı yoksa kendiliğinden mi teklif ettiğini bilmediğini ifade etmiştir.²⁶⁷

Daha önce açıkladığımız gibi mahkeme başkanı, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin manevi şahsına atfolunan 5 suçtan bahsedip cemiyeti temsil eden Meclis-i Umumi ve Merkez-i Umumi üyelerinin bu suçlardan dolayı ithâm edildiklerini belirtmiştir. Ayrıca bu 5 madde ile İttihad ve Terakki Meclis-i Umumisi ve Merkez-i Umumisi üyelerinin hükümet işlerine müdahale ettiği ve hükümetin kanunî şeklini değiştirmeye çalıştığı da iddiâ edilmiştir.

Rifat Bey, bu iddiâlara karşılık olarak Merkez-i Umumi, Meclis-i Umumi ve kabinede bulunmadığı için bu konuda bir şey söyleyemeyeceğini belirtmiştir.²⁶⁸ Mahkeme heyeti, 5 Temmuz 1919 tarihinde Ayan eski reisi Rifat Bey ile ilgili kararını vermiştir. Buna göre, Rifat Bey'in İttihad ve Terakki'ye mensubiyeti anlaşılamadığından ve İttihad ve Terakki'nin manevi şahsına atfolunan suçlara katılmadığı anlaşıldığından vicahen beraatine karar verilmiştir.²⁶⁹

3.2.2.2.3. İttihad ve Terakki Yöneticileri

Divan-ı Harb-i Örfi'nin 21 Haziran 1919 tarihinde yapılan oturumundan itibaren Bursa kâtib-i mesulü Dr. Ahmet Midhat, Eskişehir kâtib-i mesulü Besîm Zühdfî, Manisa İttihad ve Terakki kâtib-i mesulü Avnî, Edirne İttihad ve Terakki Cemiyeti müfettişi Abdülğani, Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtib-i mesulü Selahaddin ile İttihad ve Terakki

²⁶⁷ “DHÖMZC”, Sayı no: 3571, s. 137; **Sabah**, Sayı no: 10616, (4 Haziran 1335/1919), s. 2.

²⁶⁸ “DHÖMZC”, Sayı no: 3593, s. 180-181; **Vakit**, Sayı no: 597, (25 Haziran 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10637, (25 Haziran 1335/1919), s. 2. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin manevi şahsına atfolunan 5 suç için bkz: s. 88-89.

²⁶⁹ “DHÖMZC”, Sayı no: 3604, s. 219.

Cemiyeti Mirgün şubesi kâtib vekili Hüseyin Cevdet Beyler'in vicahen yargılamalarına başlanılmıştır.

Müddeî-i umumi muavinlerinden Feridun Bey hazırladığı iddiânâmede; İttihad ve Terakki'nin, vilayet ve sancaklardaki temsilcileri olan kâtib-i mesulleri, buralara gönderilen özel görevli memurlar olarak nitelemiş ve bunların, İttihad ve Terakki hükümetinden aldıkları emirleri yerine getirmekle görevli olduklarını, dolayısıyla da devlet işlerine karıştıklarını belirterek, kâtib-i mesullerin de yargılanmalarını talep etmiştir. Böylece Dr. Ahmet Midhat, Besîm Zühdî, Avnî, Abdülgani, Selahaddin ve Hüseyin Cevdet Beyler; “tehcir, taktil, ülkenin güvenliğini bozma ve hükümetin şeklini değiştirme” suçlarından dolayı yargılanmışlardır.²⁷⁰

Yargılama sırasında Bursa kâtib-i mesulü Dr. Ahmet Midhat Bey, tehcir zamanında Bursa'da olmadığını, Bolu'da kâtib-i mesul olduğunu ve Bolu'da tehcir yapılmadığını söyleyerek; kendinden önce Müfettiş İbrahim Bey'in Bursa'da görev yaptığını belirtip İbrahim Bey'in emval-i metrukeden (terk edilmiş mallardan) mebalîğ aldığı için yapılan tahkikat sonucunda teşkilâtta çıkarıldığını ifade etmiştir.

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, Dr. Ahmet Midhat Bey'e Bursa'da yapılan tehcirde bazı yolsuzlukların olduğunu duyup duymadığını sorunca Dr. Ahmet Midhat Bey; bu konuda sadece halkın ağzında bazı söylentilerin olduğunu ve hükümet tarafından gönderilen Heyet-i Tahkikiye'nin yolsuzluk konusunda yaptığı tahkikatını sonradan duyduğunu söylemiştir.²⁷¹

Bursa'da Ermenilere ait terk edilmiş malların Emlak-ı emîriye memurlarının denetimi altında idâre edildiğini ve korunduğunu söyleyen Dr. Ahmet Midhat Bey; bu konu ile bir ilgisinin olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Bursa'da tehcir olunan Ermenilere ait binaların tahribatından bahsedilmesi üzerine Dr. Ahmet Midhat Bey; muhacirlerin de iskan edildiğini söyleyerek; eğer tahribat olmuşsa bu tahribatı muhacirlerin yapmış olabileceğine temas edip muhacirlerle Muhacirin Müdüriyeti, vali ve sorumlu memurların ilgilendiklerini ve tahribat yapan muhacirlerin, muhacirin idâresi tarafından cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir.

²⁷⁰ “DHÖMZC,” **TV**, Sayı no: 3586, (28 Haziran 1335), s. 163-164; **Vakit**, Sayı no: 594, (22 Haziran 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10634, (22 Haziran 1335/1919), s. 2.

²⁷¹ “DHÖMZC,” **TV**, Sayı no: 3589, (5 Temmuz 1335), s. 172; **Sabah**, Sayı no: 10636, (24 Haziran 1335/1919), s. 3; **İleri**, Sayı no: 527, (24 Haziran 1335/1919), s. 4.

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa'nın ısrarla Bolu'da tehcirin olup olmadığını sorması üzerine Dr. Ahmet Midhat Bey, Bolu'da tehcir olmadığını; ancak, hükümetin emriyle birkaç hanenin civar nahiye ve kazalara gönderildiğini, bu sırada herhangi bir yolsuzluğun da yaşanmadığını söylemiştir.

İttihad ve Terakki şubesinde bulunan murahhas ve kâtib-i mesullerin “taktil, nehb ve garet” vb. gibi fenalıkları zamanında üstlerine bildirip bu olayların oluşmasına engel olsalardı, bu fenalıkların bu kadar genişlemeyeceğinin söylendiği belirtilerek, böyle yapmadıklarından dolayı söz konusu bu facialarda murahhas ve kâtib-i mesullerin fer'an zî-medhal olduklarının iddiâ edildiği Dr. Ahmet Midhat Bey'e söylenmiştir.

Dr. Ahmet Midhat Bey ise bu iddiâyaya karşılık olarak kendisinin kâtib-i mesul olduğunu, görevi gereği bu işlerle bir ilgisinin olamayacağını ve şahsen böyle suçlara hiçbir zaman karışmadığını belirterek; tehcir sırasında terk edilmiş mallarda sû-i isti'mâller olmuşsa bu konudan sorumlu olan memur ve murahhasların cezalandırılmaları gerektiğini söylemiştir.²⁷²

Eskişehir kâtib-i mesulü Besîm Zühdî Bey'in yargılanması sırasında, Eskişehir'de kâtib-i mesul olmadan önce Afyon Karahisar'da kâtib-i mesullük görevini yaptığını, burada hükümetin tehcir yapılması için aldığı emir sonucunda tehcirin uygulandığını söylemiştir.

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa'nın tehcir sırasında pek çok yolsuzluk yapıldığının iddiâ edildiğini söylemesi üzerine Besîm Zühdî Bey; Afyon Karahisar'da bulunması nedeniyle burada böyle bir yolsuzlukla karşılaşmadığını belirterek, Afyon Karahisar'daki herkesin halinden memnun olduğu açıklamasında bulunmuştur.

Eskişehir'de tehcirin yapılıp yapılmadığı sorulduğunda ise Besîm Zühdî Bey, Eskişehir'de tehcirin yapıldığını; ancak, bu konuda herhangi bir bilgisinin olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Eskişehir'deki Emval-i Metruke Komisyonu'ndan önce, bir çok kanunsuz işlemlerin yapılmış olduğu söylenince Besîm Zühdî Bey; tüm bunların kendisinin Eskişehir kâtib-i mesulü olmadan önce meydana gelmiş olduğunu belirtmiştir.²⁷³

²⁷² “DHÖMZC,” **TV**, Sayı no: 3596, (13 Temmuz 1335), s. 212-213; **İleri**, Sayı no: 625, (7 Teşrin-i evvel 1335/1919), s. 4.

²⁷³ “DHÖMZC,” Sayı no: 3589, s. 171; **Sabah**, Sayı no: 10636, (24 Haziran 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 527, (24 Haziran 1335/1919), s. 4.

Mahkeme başkanı, tehcire tabi tutulan Ermenilerden bazılarının mağazalarının kapandığının, bazılarının evdeki eşyasının satıldığının ve bazılarının da evlerinin işgal edildiğinin iddiâ edildiğini söyleyince Besîm Zühdf Bey, bu tarz olayların her yerde olduğunu belirterek; her ne kadar Eskişehir'deki tehcir uygulamasıyla ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadığını daha önce söylemesine karşın Eskişehir'deki bir komisyon-ı mahsusun aldığı emir üzerine gelen muhacirleri, tehcir olunan Ermenilerin evlerine yerleştirildiğini duyduğunu ifade etmiştir.

Bunun üzerine mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, Besîm Zühdf Bey'e yapılan bu işin doğru olup olmadığını sorarak, sanığı sıkıştırmaya çalışmıştır. Besîm Zühdf Bey de tehcir uygulamasının hükümete ait bir vazife olduğunu ve kendisinin bu işle meşgul olmadığını belirtip yapılan işleri uygun görmediğini de sözlerine eklemiştir.

Mahkeme başkanı, tehcir uygulamasında yapılan işleri uygun görmediğini gösteren bir raporla ya da şifahi bir ifade ile Besîm Zühdf Bey'in bir üst makamı olan Merkez-i Umumiye ya da vilayete "vazife-i resmiye olarak değil, ancak vazife-i vataniye gereği" müracaat etmesi gerektiği hatırlatmasında bulununca Zühdf Bey; kendisinin murahas-ı mesul olduğunu ve murahas-ı mesulün vazifesinin tehcir uygulamasına karışacak kadar yüksek olmadığını belirterek; bu gibi işlerle Mebusan ve Ayan'dan oluşan "Kuvve-i Teşri'ye'nin" uğraşması gerektiğini söylemiştir.

Mahkeme heyeti, İttihad ve Terakki'den bazı erkânın teşebbüs ettikleri tehcir dolayısıyla meydana gelen "taktil, nehb ve garette", eğer şubeler yardım etmemiş olsa idi, bu derece ağır sonuçların elde edilemeyeceğinin iddiâ edildiğini söyleyerek; bu nedenle şube murahası ve kâtib-i mesulü olmaları nedeniyle Besîm Zühdf Bey'in ve diğer sanıkların fer'an zî-medhal olarak kabul edildiğini belirtmiştir.

Besîm Zühdf Bey, şubelerin yardımını alan ya da şubeler tarafından teşvik edilerek yapılan "taktil" vb. gibi olayların, kendi bölgesinde yaşanmadığı için bu olaylarla bir ilgisinin olmadığını söylemiştir.²⁷⁴

Bunun üzerine mahkeme başkanı, Besîm Zühdf Bey ve diğer murahas ve kâtib-i mesullerin tehcir uygulaması nedeniyle duydukları ya da gördükleri fenalıkları bir üst makama şikayet etmiş olsalardı, bu fenalıkların boyutunun bu kadar çok genişlemeyeceğini ısrarla tekrarlamıştır. Besîm Zühdf Bey ise kendisinin kâtib-i mesul olması nedeniyle memleketin umur-ı idâresinden (idârî işlerinden) sorumlu

²⁷⁴ "DHÖMZC", Sayı no: 3596, s. 209-210; **Vakit**, Sayı no: 601, (29 Haziran 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 532, (29 Haziran 1335/1919), s. 4; **Sabah**, Sayı no: 10641, (29 Haziran 1335/1919), s. 2.

olmayacağını yinelemiştir. Tehcir Kanunu’nu da İttihad ve Terakki’nin değil, hükümetin yaptığını söylemiştir. Bunun üzerine mahkeme başkanı, “Tehcir Kanunu’ndan” dolayı kimseyi sorumlu tutmadıklarını, “Tehcir yapıyoruz diye taktik yapıldığını ve tehcir edilenlerin mallarının yağma ve çapul edildiğini”, bu nedenle kâtib-i mesul ve murahhasların da sorumlu tutulduğunu söylemiştir. Besîm Zühdfî Bey ise “taktik, yağma ve çapul” gibi olaylar karşısında kalmadığını söyleyerek;²⁷⁵ bu işlerle ilgisinin olmadığını yinelemiştir.

Mahkeme başkanı, Edirne’de tehcirin yapılıp yapılmadığını sorarak, Edirne İttihad ve Terakki Cemiyeti müfettişi Abdülğani Bey’in yargılamasına başlamıştır. Abdülğani Bey, Edirne’de Ermeni tehcirinin yapıldığını ifade ederek, olayın nasıl cereyan ettiğini de anlatmıştır.

Buna göre; bir grup Ermeninin kendisine gelip “Bizden bir kısmını gönderdiler, diğerlerini de gönderecekler” diyerek, kendisinden yardım istediğini söylemiştir. Bunun üzerine Bulgar istilası zamanında kendilerinden iyilik gördüğü için Ermenilere yardım elini uzatıp onlarla birlikte vilayete giderek, Ermenilerin komitecilikle ilgilerinin olmadıklarını ve suçsuz olduklarını söyleyerek; tehcir yapılmamalarını validen rica ettiğini söylemiştir. Vali de cevaben “Bunlar için ben de müteessirim. Fakat aldığım emr-i umumi katidir. Şimdi çalışıyorum, elbet bir şey yaparım” demiştir. Abdülğani Bey’in ifadesine göre, tüm bu girişimlerinin sonucunda bu Ermeniler tehcir edilmemiştir.²⁷⁶

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, Abdülğani Bey’e Edirne’deki İttihad ve Terakki şubesinin tehcir olunan Ermenilere herhangi bir yardımının olup olmadığını sorunca Abdülğani Bey; İttihad ve Terakki şubesinin yardım için herhangi bir girişiminin olmadığını; çünkü, Tehcir Kanunu’nun hükümetin bir kanunu olduğunu, vilayetin valisinin polis ve jandarmasıyla birlikte bu kanunu uyguladığını söyleyerek, İttihad ve Terakki’nin hükümetin kanununa karşı muhalefet edemeyeceğini belirtmiştir.

Ayrıca Abdülğani Bey, kendisinin valiye İttihad ve Terakki murahhası sıfatıyla değil, Ermenilerin gerçekten de namuslu olduklarını bildiği için bir fert sıfatıyla gittiğini söyleyerek; İttihad ve Terakki’nin hiçbir zaman valinin işine karışamayacağını; ancak,

²⁷⁵ “DHÖMZC”, Sayı no: 3596, s. 210.

²⁷⁶ “DHÖMZC”, Sayı no: 3589, s. 168; **Sabah**, Sayı no: 10636, (24 Haziran 1335/1919), s. 2.

yanlış yapılan bir uygulama gördüğünde valiye rica yoluyla görüşlerini söyleyebileceğini belirtmiştir.²⁷⁷

Abdülğani Bey, yargılama sırasında Edirne'den tehcir olunan Ermenilerin çoğunun Tekfurdağı'na gönderildiğini söylemiştir. Bunun üzerine mahkeme başkanı, Abdülğani Bey'e Edirne'de yapılan tehcir sırasında herhangi bir haksızlığın olup olmadığını sorunca Abdülğani Bey; kendisinin Edirne'de tehcir işiyle meşgul olmadığı için kimin haklı ve kimin haksız olduğunu bilemeyeceğini; aynı şekilde giden Ermenilerin içinde ne dereceye kadar komitecilik yapacak ve askerî hareketi önleyecek insanların mevcut olup olmadığını da bilemeyeceği için bu konuda herhangi bir fikir ileri süremeyeceğini söylemiştir.

Bunun üzerine mahkeme üyelerinden Mirliya Zeki Paşa, Ermenilerin namusuna inandığını söyleyen Abdülğani Bey'e “erbab-ı namustan olan eşhasın tehcirine teşebbüs olunması haksız bir muameledir” açıklamasını yaparak; İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin hükümetin bu gayrı kanunî ve haksız uygulamasını herhangi bir şekilde reddetmesi gerekip gerekmediğini sormuştur.

Abdülğani Bey, bu soruya karşılık olarak, Edirne'de yapılan tehcirin umumi (genel) olmadığını ve Edirne'nin diğer vilayetlerden ayrı tutulmasını vurgulayarak söze başlamıştır. Tehcir Kanunu'nu hükümetin yaptığını, Edirne'deki İttihad ve Terakki Heyet-i Merkeziyeleri'nin Edirne'nin seçim işleriyle ve ufak tefek umur-ı âdiyyeleriyle meşgul olduğunu, merkezi hükümet tarafından yapılan kanunları eleştirecek düzeyde olmadığını, yapılan kanunların eleştirisinin Mebusan Meclisi'ne ait olduğunu belirterek; bu eleştirilerin, cemiyetin yerel teşkilâtları tarafından yapılması halinde ülkede anarşinin doğacağına dikkati çekmiştir.²⁷⁸

Mahkeme başkanı, Edirne'den tehcir edilen bazı Ermenilerin öldürüldüğünün ve terk edilen mallarının da yağma ve çapul edildiğinin iddiâ edildiğini söyleyince Abdülğani Bey; bu iddiânın doğru olmadığını belirtip “hiç kimseye tokat bile vurulmadı” diyerek, Ermenilerin terk edilen mallarının kurulan bir komisyon tarafından ilgili memurların denetiminde kayıtlandırıldığını, satılan malların ise namlarına kayıt edilerek hazineye yatırıldığını, geri dönenlerin bu meblağları aldıklarını açık bir şekilde dile getirmiştir. Satılan malların, sadece komisyonda görevli olan memurlar tarafından

²⁷⁷ “DHÖMZC”, Sayı no: 3589, s. 168-169; **İleri**, Sayı no: 527, (24 Haziran 1335/1919), s. 4.

²⁷⁸ “DHÖMZC”, Sayı no: 3589, s. 169-170; **Sabah**, Sayı no: 10636, (24 Haziran 1335/1919), s. 2.

alındığı eleştirisine Abdülgani Bey; bu malların herkes tarafından satın alındığını, hatta satın alanların arasında Ermenilerin bile bulunduğunu ifade etmiştir.

Abdülgani Bey'in devletin çeşitli dairelerinde "fevkalade nüfuz sahibi" olduğu iddiâsı üzerine Abdülgani Bey; bu iddiâyı edenlerin mahkeme huzuruna çıkarak ifade vermelerini isteyerek, bu iddiânın doğru olmadığını söylemiştir.²⁷⁹ Ayrıca mahkemenin 28 Haziran 1919 tarihli oturumunda, Edirne Ermenileri²⁸⁰ tarafından mahkemeye gönderilen bir telgraf okunmuştur. Telgrafın içeriğinden şunlar anlaşılmaktadır:

- Söylenilenlerin aksine Edirne Ermenilerinin tehciri sırasında Abdülgani Bey'in pek çok tesiri olmuştur.
- Tehcir edilenlerin malları Abdülgani Bey'in yandaşlarına satılmıştır.
- Abdülgani Bey'in mahkemedeki ifadelerinin yalan olduğu belirtilmiştir.
- Durumun tespiti için âdil bir heyetin Edirne'ye gönderilerek inceleme yapması istenmiştir.

Telgrafın okunmasından sonra mahkeme heyetinin, Abdülgani Bey'den açıklama yapmasını istemesi üzerine Abdülgani Bey şöyle demiştir: "Bu, millî bir garazkârlıktır. Herkes istediği gibi söyleyebilir; ancak herkes söylediğini ispata mecburdur. Bu yüzden benim ne gibi müdahalede bulunduğumu ve ne vechle tesir ve nüfuz icra ettiğimi gelip mahkeme-i âliyelerinde ispat etmeleri lazım gelir. Ve her vakit söylüyorum. Katiyen ne tehcir ile alakam vardır, ne de bugün birisine icra-yı nüfuz etmişimdir. Onların yazmış oldukları telgraf esasen benim hakkımda değildir, milletim hakkındadır. Çünkü beni dolayısıyla milletimi mahkum etmek isterler."²⁸¹

Mahkeme heyeti, âdeta Ermenilerden yana bir tavır alarak Abdülgani Bey'in tehcirdeki rolünü öğrenmek isteyip yargılamaya devam etmiştir. Abdülgani Bey de tehcir sırasında Edirne'de bulunmak suç teşkil ediyorsa bütün Edirne halkının suçlu sayılması gerektiğini vurgulayarak; hükümetin tahkikatı sonucu sabit olmuş bir suç varsa cezasını çekmeye hazır olduğunu söylemiştir.²⁸²

²⁷⁹ "DHÖMZC", Sayı no: 3589, s. 170; **Sabah**, Sayı no: 10636, (24 Haziran 1335/1919), s. 2.

²⁸⁰ Telgrafi gönderen Edirne Ermenilerinin isimleri şunlardır: "Leon Meramteciyan, Karabet Yazıcıyan, Armenak Gürciyan, Altuniyan, Alkesan Sarfiyan, Hayk Gürciyan, Nağadur Boğarciyan, Tatyos Kuralyan, Pozanit Temigalyan, Dikran İsmiryan, Kirkor Çakriyan, Artin Ohanyan, Artin Terziyan, Şenurik Avadikyan, Haçık Kazaryan." Bkz: "DHÖMZC", Sayı no: 3596, s. 205.

²⁸¹ **Vakit**, Sayı no: 601, (29 Haziran 1335/1919), s. 2; "DHÖMZC", Sayı no: 3596, s. 205; **Sabah**, Sayı no: 10641, (29 Haziran 1335/1919), s. 2.

²⁸² "DHÖMZC", Sayı no: 3596, s. 206.

Yargılama sırasında mahkeme başkanı, sanıklardan Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtib-i mesulü Selahaddin Bey'e, Teceddüd Fırkası'na ne zaman katıldığını sorunca Selahaddin Bey; ilk olarak İaşe Nezareti'nin Tahniye Müdüriyeti'nde görev yaptığını ve Celâl Muhtar Bey'in zamanında buradan istifa ettikten sonra Teceddüd Fırkası Heyet-i İdâresi'ndeki arkadaşlarından Hayri Bey'in Beyoğlu kâtib-i mesullüğünü kendisine teklifi üzerine bu görevi kabul ettiğini; ancak o anda ne Teceddüd Fırkası'na ve ne de başka fırkaya mensup olmadığını söylemiştir.

1916 senesi kongresinde iaşe konusunda Kemal Bey tarafından okunan raporun içeriğine göre iaşeyi bir sene üç ay kadar İstanbul Merkezi'nin idâre ettiğinin anlaşıldığına temas edilerek, Selahaddin Bey'in bu konudaki görüşleri öğrenilmek istenmiştir. Selahaddin Bey, normal zamanlarda dahi buğday mahsulünün memleketin ihtiyacına yetmediğini, bunun üzerine Marsilya, Romanya ve diğer yabancı ülkelerden ithalat yapıldığını; ancak, savaş ilân edilince bu ülkelerden yapılan ithalat yollarının kapanmasının ahalinin ekmek ihtiyacını arttırdığını ve dolayısıyla ekmek fiyatının yükseldiğini söylemiştir.²⁸³

Normal zamanlarda 60, 70, 90 kuruşa kadar satılan bir çuval unun, seferberliğin ilânından kısa bir süre sonra 300, 400 kuruşa kadar çıktığını belirten Selahaddin Bey, Anadolu'da buğday fiyatı sabit kaldığı halde İstanbul'un un fiyatının arttığını söylemiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nin Kemal Bey'i bu işe memur ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Kemal Bey'in bu görevi, İttihad ve Terakki murahhası sıfatıyla kabul etmediğini ve bir "Heyet-i Mahsusa-i Ticariye" vücuda getirerek, bir sene üç ay bu işle meşgul olduğunu; sonuçta ticari mahiyetteki bu işten bir temettü elde ettiğini ve kongrede bu temettünün vakfedilerek, "umur-ı hayriyede" (hayırlı işlerde) kullanılmasının kararlaştırıldığını söylemiştir.

Kemal Bey'in raporunda şehremâneti ve hükümetin iaşe işini iyi bir şekilde yerine getirememesinden dolayı İstanbul Merkezince iaşeye vaz'-ı yedde (el konulmaya) mecbur kalındığının belirtildiği söylenince Selahaddin Bey; İstanbul Merkezi tarafından iaşe işine el konulduğunu bilmediğini, ahalinin ihtiyaçlarının günden güne artması üzerine buna bir çare bulmak için müzakere yapıldığını ve bunun üzerine Kemal Bey'in bu işle vazifelendirildiğini söylemiştir.²⁸⁴

²⁸³ "DHÖMZC", Sayı no: 3589, s. 166; **Sabah**, Sayı no: 10636, (24 Haziran 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 527, (24 Haziran 1335/1919), s. 4.

²⁸⁴ "DHÖMZC", Sayı no: 3589, s. 166.

İttihad ve Terakki Cemiyeti Mirgün şubesi kâtib vekili Hüseyin Cevdet Bey'in yargılamasına geçilmiştir. 1915 tarihinden sonra Mirgün İttihad ve Terakki Cemiyeti kâtibi Ferid Bey, İstanbul'a gideceği günlerde veya kendisinin bulunmadığı zamanlarda kendisine vekalet etmesi için Hüseyin Cevdet Bey'e teklifte bulunmuş ve O da bu teklifi kabul etmiştir. Hüseyin Cevdet Bey bu görevi "gayri resmî ve fahri" olarak yerine getirdiğini söyleyerek, yargılanmaktan kurtulmak istemiştir.²⁸⁵

Bunun üzerine mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, diğer üyeler dururken İttihad ve Terakki Cemiyeti Mirgün Şubesi'nin üyesi olmadığını söyleyen Hüseyin Cevdet Bey'in vekillik yapmasının anlamını sormuştur. Hüseyin Cevdet Bey de "Onu kâtibeye sorunuz. Bunu bana tevdi etti. Ben bulunmadığım zaman sen bulun, dedi" diyerek, bu sorunun Mirgün İttihad ve Terakki Cemiyeti kâtibi Ferid Bey'e yöneltilmesini söylemiştir.

Ayrıca I. Dünya Savaşı zamanında Hüseyin Cevdet Bey, Mirgün Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti reisliğine tayin olunduğunu da açıklamıştır. Mahkeme başkanının Hüseyin Cevdet Bey'e Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ile İttihad ve Terakki arasında herhangi bir ilişkinin olup olmadığını sorması üzerine Hüseyin Cevdet Bey; Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ile İttihad ve Terakki arasında hiçbir ilişkinin olmadığını söyleyerek, Müdâfaa-i Milliye'nin "millî bir cemiyet" olduğunu, İttihad ve Terakki'nin ise bir "fırka-i siyasiye" olduğunu açıklamıştır.

Mahkeme başkanı, Hüseyin Cevdet Bey'e İstanbul'da tehcirin yapılıp yapılmadığını sorunca Hüseyin Cevdet Bey; İstanbul'da tehcirin yapılmadığını; ancak, Büyükdere'de bir "nakl-i hane meselesinin" yaşandığını söylemiştir.

Ayrıca Hüseyin Cevdet Bey'in iaşe işlerinde epeyce müdahalesinin olduğu söylenince Hüseyin Cevdet Bey; Dahiliye Nezareti'nin Kemal Bey'e İstanbul'un iaşesi görevini verdiğini, Kemal Bey'in de yapılan tevziatın düzenini korumak ve kontrol etmek üzere kendisine bir görev verdiğini ve bu görevi de bir vatan hizmeti olduğu için kabul ettiğini beyan etmiştir. Mirgün ve civarındaki ekmek tevziatında yaşanan yolsuzlukla ilgili olarak Hüseyin Cevdet Bey, bu tür yolsuzlukların olabileceğini, kendisine iletilmesi halinde ise tevzi memurlarına gerekli emirlerin verilerek, ekmeklerin esas sahiplerine ulaştırıldığını anlatmıştır.²⁸⁶

²⁸⁵ "DHÖMZC", Sayı no: 3589, s. 174.

²⁸⁶ "DHÖMZC", Sayı no: 3589, s. 174; "DHÖMZC", Sayı no: 3596, s. 207-208; **İleri**, Sayı no: 527, (24 Haziran 1335/1919), s. 4; **Vakit**, Sayı no: 601, (29 Haziran 1335/1919), s. 2.

Manisa İttihad ve Terakki kâtib-i mesulü Avnî Bey'in yargılanması sırasında Avnî Bey, Manisa'da tehcirin yapılmadığını söyleyerek, tehcir yapılmadığı için terk edilmiş malların da olmadığını ve herhangi bir komisyonun da kurulmadığını belirtmiştir.²⁸⁷

Tehcir yapılan yerlerde İttihad ve Terakki erkânından bazılarının tehcir işlerine karışarak, "taktil, nehb ve garete" neden oldukları ile ilgili herhangi bir bilgisinin olup olmadığı sorulduğunda Avnî Bey; bu konuda herhangi bir bilgisinin olmadığını ve böyle bir şeyi daha önce duymadığını söylemiştir.²⁸⁸

Mahkeme heyeti, 8 Ocak 1920 tarihinde Dr. Ahmet Midhat, Besîm Zühdî, Avnî, Abdülgani, Selahaddin ve Hüseyin Cevdet Beyler ile ilgili kararını vermiştir. Nitekim Dr. Ahmet Midhat Bey ile ilgili şu karar alınmıştır: Tehcir dışı bırakılan Ermenileri tehcire tabi tutan Dr. Ahmet Midhat Bey, bu duruma itiraz eden Bolu mutasarrıf vekili Ali İlmî Bey'in görevden alınması için girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca mebus seçimlerinde de etkili olmuş ve İttihad ve Terakki kulübüne Gemlik'ten toplanan îâne ile maddî destekte bulunmuştur. Bütün bu nedenlerden dolayı Dr. Ahmet Midhat Bey'in İttihad ve Terakki'nin işlediği "taktil ve nehb-i emval" gibi suçlara fer'an zî-medhal olduğu kararına varılmış ve Ceza Kanunu'nun 170. maddesine ve 45. maddesinin 2. fıkrasına göre ilk tutukluluk halinden itibaren on sene kürek cezasına çarptırılmıştır.

Besîm Zühdî Bey'in "şekl-i hükümeti tağyir cürmü" ve "emniyet-i dahiliyeyi ihlâl efaliyle" suçlu bulunmasına karşın "taktil ve nehb-i emval fiillerinden" fer'an zî-medhal olduğu açıklık kazanmadığından bu suçlardan beraatine karar verilmiştir. Nitekim Besîm Zühdî Bey'in Rafael Şirpeniyan Efendi'nin halılarını gasp maksadıyla değil de daha çok bir alış-veriş amacıyla alıp daha sonra sahibine îâne ettiği tahkikat sonucunda anlaşılmıştır. Böylece Besîm Zühdî Bey'in tutukluluğunun devamını gerektiren başka nedenler olmadığı takdirde tahliyesine karar verilmiştir.²⁸⁹

Abdülgani Bey ile ilgili ise şu karar alınmıştır: Edirne vilayetinin 27 ve 31 Temmuz 1919 tarihli tezkeresine ilave olunan tahkik evrakından anlaşıldığı üzere Abdülgani Bey'in, müfettişlik sıfatı nedeniyle Kırkkilise ve Demirköy mebus seçimleri sırasında hükümet memurlarının ve hatta vilayet makamının üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Ayrıca Müdâfaa-i Milliye'den kendi adına akçe alıp îâne toplamıştır.

²⁸⁷ "DHÖMZC", Sayı no: 3589, s. 175; **Sabah**, Sayı no: 10636, (24 Haziran 1335/1919), s. 3.

²⁸⁸ "DHÖMZC", Sayı no: 3596, s. 214.

²⁸⁹ "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3772, (10 Şubat 1336), s. 4-6.

Edirne müstantiği tarafından kayıt edilmiş olan Artin ve Ohannes Artunyan, Aleksan Sarafiyanyan, Hayk Gürciyan ve Leon Marakçıyan'ın ifadelerinden Abdülgani Bey'in bir hayli Ermeni'nin öldürülmesiyle sonuçlanan tehcirde baş etken olduğu anlaşılmıştır. Abdülgani Bey'in tehcir sırasında Kabakuşaklı Silahlı Çetelerle gezdiği ve Ermenilerin, Polis Karakolu'ndan sevkleri sırasında paralarını aldığı ve Kazazyan Biraderlerin 100.000 liralık kazmir ve manifatura mağazasını kendi uşağı Hayrullah'a 1000 lira karşılığında ve diğer mensuplarına da daha düşük fiyatla emval-i metruke verdirttiği belirtilmiştir.

Edirne'de yapılan tehcirin bir gece zarfında sadece bir kafiye içerdiğini Abdülgani Bey'in yargılama sırasında belirtmesine karşın aslında üç kafilenin tehcir edildiğinin anlaşılmasıyla Abdülgani Bey'in doğru söylemediği ortaya çıkmıştır. Burada anlatılanlardan anlaşılmaktadır ki; Abdülgani Bey, hükümet üzerinde fevke'l-kanun (kanun üstü) bir güce sahiptir.

Bursa kâtib-i mesulü Dr. Ahmet Midhat Bey ile aynı şekilde suçlanmış olan ve dolayısıyla aynı cezaya çarptırılması gerekirken Abdülgani Bey'in hakkındaki cezanın (yukarıda sayılan nedenlerden dolayı olsa gerek) Edirne tehciri davasının sonuçlanmasına kadar ertelenmesine karar verilmiştir.

Selahaddin Bey'in "takit ve nehb-i emval fiillerinden" fer'an zî-medhal olduğu açıklık kazanmadığından bu suçlardan beraatine karar verilmiştir. Ayrıca Selahaddin Bey'in "ihtikâr" yapıp yapmadığı da netlik kazanmadığından beraatine karar verilmesine karşın Tahniye müdürü olduğu sırada Levazım Başkanı İsmail Hakkı ve Merkez-i Umumi üyesinden İlaş eski nazırı Kemal Beyler'in sû-i isti'mâllerine katılarak bir takım olaylara neden olduğu belirtilerek, bu konuda inceleme yapılması için müdde-i umumiliğe müzekkere yazılmasına karar verilmiştir. Ancak bu durum, Selahaddin Bey'in tutuklanmasını gerektirecek bir konu olmadığı için tahliyesine ittifakla karar verilmiştir.²⁹⁰

Hüseyin Cevdet Bey'in Büyükdere tehcirinden dolayı sanık olup daire-i istintaktaki (sorgulama dairesindeki) tahkikatı yapılmakta olduğundan tutuklanmasına henüz kanunî bir lüzum görülmemiş olup tutukluluk halini gerektiren başka bir neden olmadığı için tahliyesine karar verilmiştir.²⁹¹

²⁹⁰ "DHÖMZC", Sayı no: 3772, s. 5-6.

²⁹¹ "DHÖMZC", Sayı no: 3772, s. 5.

Avnî Bey'in "şekl-i hükümeti tağyir cürmü" ve "emniyet-i dahiliyeyi ihlâl efaliyle" suçlu bulunmasına karşın "taktil ve nehb-i emval fiillerinden" fer'an zî-medhal olduğu açıklık kazanmadığı için bu suçlardan beraatine karar verilmiştir. Ayrıca Avnî Bey, iç borç tahvillerinin kaydı sırasında kurulmuş olan komisyonun huzuruna getirilen Manisalı Hacı Hasan ve İsmail ile Saruhan Karyeli Mehmed'i darb ederek, bunları usul dışı tutuklayıp iç borç tahvilleri de taahhüt ettirmiştir. Bu nedenle Avnî Bey'in "darb ve tahkir ve hilaf-ı usul tevkif-i eşhas fiillerinin fâili" olduğu için de Mülkiye Ceza Kanunu'nun 203. maddesine göre ilk tutukluluk hali olan 17 Şubat 1919 tarihinden itibaren 9 ay süreyle hapsine karar verilmesine karşın mahkumiyet süresini tamamladığı için tahliyesine karar verilmiştir.²⁹²

4. TEHCİR YAPILAN İLLERE GÖRE AÇILAN DAVALAR

4.1. YOZGAD TEHCİRİ DAVASI

4.1.1. Heyet-i Tahkikiye Karâr-nâmesinin Okunması ve Müddeî-i Umuminin İddiâsı

Meclis-i Vükela'nın 14 Aralık 1918'te tehcir sırasında suç işleyenlerin Divan-ı Harp'te yargılanmasına karar vermesi üzerine 16 Aralık 1918'de İstanbul'da ilk Divan-ı Harp'in kurulduğundan daha önce bahsetmiştik. Mütareke Dönemi'nin en etkili kuruluşlarından olan bu Divan-ı Harb-i Örfi, ilk yargılamasına ise 5 Şubat 1919 tarihinden itibaren Yozgad ve Boğazlıyan'daki Ermenilerin tehciri ve taktilinden dolayı sanık olan Boğazlıyan kaymakamı ve Yozgad mutasarrıf vekili Kemal Bey ile Yozgad Jandarma kumandanı Tefvik ve Yozgad Evkaf memuru Feyyaz Ali Beyler'in yargılamasıyla başlamıştır.²⁹³

Basının da dikkatle izlediği bu yargılamaya Adliye Nezareti'ndeki Cinayet Mahkemesi salonunda 5 Şubat 1919 Çarşamba günü saat on bire çeyrek kala başlanılmıştır. Mahkeme salonu localarının halk ile dolu olduğu bu tarihî yargılamada Kemal, Tefvik ve Feyyaz Ali Beyler'in mahkeme salonuna getirilmesinden sonra başkanlığını emekli Ferik Mahmud Hayret Paşa'nın yaptığı mahkeme heyeti de salonda yerini almıştır. Mahkemede Kemal Bey'in vekilliğini Selahaddin ve Mustafa Halid

²⁹² "DHÖMZC", Sayı no: 3772, s. 5-6.

²⁹³ Nejdî Bilgi, "Sicil Kaydı Işığında Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Hayatı". **Tarih İncelemeleri Dergisi** (Sayı 5. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1990), s. 231.

Beyler, Tevfik Bey'in vekilliğini Hasan Hami Bey, Feyyaz Ali Bey'in vekilliğini ise Saadeddin Ferid ve Hasan Hayri Beyler yapmışlardır.

Sanıkların kimlik tespitinin yapılması üzerine Kemal Bey; Beyrutlu ve 35 yaşında olduğunu, tutuklandığı sırada Konya Ziraat müfettişliği görevinde bulunduğunu söylemiştir. Tevfik Bey de İstanbullu ve 44 yaşında olduğunu ve tutuklandığı sırada Çorum Jandarma kumandanı olduğunu ifade etmiştir. Feyyaz Ali Bey ise Yozgadlı ve 36 yaşında olduğunu ve Yozgad Evkaf memurluğu görevinde bulunduğunu söylemiştir.²⁹⁴

Mahkeme başkanı Mahmud Hayret Paşa, sanıkların Ermenilerin tehciri sırasında “katl-i nüfus, nehb ve gasb-i emval” gibi suç ve cinayetlerle müttahim oldukları için Divan-ı Harp Heyet-i Tahkikiyesince yargılanmalarına karar verilmiş olduğunu açıklayarak, Heyet-i Tahkikiye karâr-nâmesinin okunacağını söylemiştir. Karâr-nâmede Kemal ve Tevfik Beyler'in ortaklaşa düzenledikleri çeteler vasıtasıyla 1915 senesinde Yozgad'dan tehcir edilen Ermenileri, Keller karyesinde katlettikleri; ayrıca, Ermenilerin mal ve eşyasını gasp ve garet ederek, para ve mücevherlerini çalmaya cüret ettiklerini ve Feyyaz Ali Bey'in dahi bu cinayet ve suçların işlenmesinde müşterek olduğu belirtilmiştir.²⁹⁵

Karâr-nâmenin okunması sona erdikten sonra Müdde-i umumi Sami Bey, sanıkların “lüzum-ı muhakemesi” hakkındaki iddiânâmesini okumuştur. İddiânâmede mahkeme heyetinin bakmış olduğu bu davanın siyasî önemine değinilerek; memleketin menfaatini kendi şahsî menfaatleri uğrunda harcayanların ortaya çıkarılarak; milletin masumiyetine sürülen kanlı lekenin adalet ile silineceği vurgulanmıştır.

Ermeniler de dahil diğer gayri Müslimlerin isyanlarının temelinde dış güçlerin telkinlerinin yattığı söylenerek; Ermeni örgütlerinin Osmanlı memleketinde bağımsızlık için mücadele etmeleri ve I. Dünya Savaşı sırasında da çeşitli Osmanlı vilayetlerinde isyan edip ordunun hareketine engel olmaları nedeniyle hükümetin tehcir kararını aldığı belirtilmiştir. Tehcirin siyasî bir tedbir olduğu ve bir şahsı memleketinden, ailesinden, çoluk ve çocuğundan ayırarak, hükümetin uygun gördüğü bir yere gönderilmesi anlamına geldiği söylenerek; bunun etkili bir manevi ceza olan “nefy ve tagyîr” ile aynı anlama geldiği belirtilmiştir.

²⁹⁴ **Vakit**, Sayı no: 464, (6 Şubat 1335/1919), s. 1; **Sabah**, Sayı no: 10498, (6 Şubat 1335/1919), s. 1; **Yenigün**, Sayı no: 154, (6 Şubat 1335/1919), s. 1. Mahkeme heyetinin tam listesi için bkz: s. 37.

²⁹⁵ **Sabah**, Sayı no: 10498, (6 Şubat 1335/1919), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 464, (6 Şubat 1335/1919), s. 1

Tehcir edilen Ermenilerin sevkıyatlarının düzenli yapılmadığı, bazılarının tecavüze ve zulme uğradığı, mallarının gaspedildiği ve tüm bunlara memurların kayıtsız kalması sonucu feci sonuçların doğduğu iddiâ edilmiştir. Bunun üzerine eski hükümetin (İttihad ve Terakki hükümetinin) taşralara müfettişler göndererek yaptırdığı tahkikat sonucunda kıtal dışındaki sadece terk edilmiş mallarla ilgili sû-i isti'mâllerde suçlu görülenlerin Divan-ı Harplere gönderildiği açıklanmıştır.

Son olarak Müdde-i umumi Sami Bey, Yozgad tehcir ve taktilden suçlu olan diğer kişilerin de Divan-ı Harp'te yargılanmaları için gerekli girişimlerde bulunduğunu söyleyip Kemal, Tefik ve Feyyaz Ali Beyleri, Boğazlıyan ve Yozgad tehciri sırasında Ermenileri öldürmek, mallarını gaspetmek, ırz ve namuslarına saldırmakla ithâm ederek, "lüzum-ı muhakemelerini" istemiştir.²⁹⁶

4.1.2. Müdde-i Şahsî Vekilinin İthâmâtı

Müdde-i umumi Sami Bey'in iddiâsından sonra mahkemede müdde-i şahsî sıfatıyla hazır bulunan dava vekillerinden Leon Remzi Efendi'nin tehcir ve taktil olaylarına dair ithâmı dinlenmiştir.²⁹⁷

Leon Remzi; Kemal Bey'in cinayetleri, sırf memuriyet elde etmek için işlediğini, Yozgad eski mutasarrıflarından Cemal Bey'in ise Ermenilerin tehciri için vilayetten gelen emre, Yozgad Ermenilerinin siyaset ile meşgul olmadıklarını söyleyerek redd cevabı verdiğini; bunun üzerine Ankara vali vekili Atıf Bey'in mutasarrıf Cemal Bey'i azlettirerek, Ankara İttihad ve Terakki murahhas-ı mesulü Necati Bey'in Ermenilerin hepsinin öldürülmesini sağlamak için Ankara'dan Yozgad'a gönderildiğini, Boğazlıyan'da kaymakam olan Kemal Bey'in Necati Bey ile görüşmesi sonucunda Yozgad'daki Ermenileri öldüreceğine söz vermesi üzerine bunun rapor halinde şifre ile Merkez-i Umumi'ye gönderildiğini ve merkezden Ankara valisi Atıf Bey'e, Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in derhal Yozgad mutasarrıflığı vekaletine tayin edilmesinin emir olunduğunu belirtmiştir.

Ayrıca Kemal Bey'in Boğazlıyan'da Ermenilerin çoğunu öldürdüğünü; Yozgad'a gelince Yozgad Ermenilerinin boyunlarına urgan bağlayarak ve arabalar ile Keller karyesine getirip oradaki çeteler tarafından kuşuna dizilerek öldürülmelerine dair emir verdiğini, tehcir ve taktil edilen Ermenilerin mallarını ve değerli eşyasını gasp ve

²⁹⁶ **Sabah**, Sayı no: 10498, (6 Şubat 1335/1919), s. 1-2.

²⁹⁷ **Âtıf**, Sayı no: 389, (6 Şubat 1335/1919), s. 2.

taksim için geceleyin sokağa çıkma yasağı uyguladığını, Yozgad'dan tehcir edilerek Keller karyesi civarında öldürülen Ermenilerin sayısının yaklaşık olarak 2700 olduğunu söyleyerek, suçlu olarak mahkemede bu üç kişinin değil, belki de 650-700 kişinin yargılanması gerektiği iddiâsını ileri sürmüştür.

Leon Remzi; Kemal Bey ile arkadaşlarının cezalandırılmaları suretiyle milletin üzerindeki kanlı lekenin temizlenmesini ve ayrıca Yozgad'da öldürülen akrabalarından 115 kişi adına müttehimlerden bir buçuk milyon lira nakdî tazminat istemiştir.²⁹⁸

Leon Remzi'den sonra söz alan sanık vekillerinden Saadeddin Ferid Bey, Leon Remzi'nin müdde-i şahsî olarak mahkemede bulunmasına, öldürüldüğünü iddiâ ettiği akrabalarının varisi ya da vekili olduğunu kanıtlayan bir belgesi olmadığı gerekçesiyle itiraz etmiştir. Ancak Saadeddin Ferid Bey'in bu itirazı reddedilmiştir. Bunun üzerine Müdde-i umumi Sami Bey'in mütâlaası sorulmuştur. Sami Bey, Leon Remzi'nin "müştekî" sıfatıyla mahkemede bulunmasında bir sakıncanın olmayacağını söylemiştir. Nitekim bu mütâlaa mahkeme heyetince de kabul edilmiştir.²⁹⁹

4.1.3. Sanıkların Yargılanması

Sanıkların yargılanmasına geçilmeden önce mahkemenin yargılamaya yetkili olup olmadığı tartışması yaşanmıştır. Mahkeme başkanı Mahmud Hayret Paşa, Kemal Bey'den tehciri nasıl gerçekleştirdiğine dair açıklama yapmasını istediğinde Kemal Bey, tehcir ve taktil için kurulan Divan-ı Harpler'in yetkilerinin sınırı hakkında Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bir kararı okuyarak, bu mahkemenin kendisini yargılamaya yetkili olmadığını ve bu nedenle kendisinin yargılanmak üzere Yozgad'a gönderilmesini istemiştir. Nitekim Kemal Bey'in vekilleri de bu görüşe katılmışlardır.

Bunun üzerine mahkeme heyeti müzakere odasına çekilerek, bu konuyu görüşmüştür. Tekrar mahkeme salonunda toplandıklarında vekillerden Hayri Bey, sanıklara isnat edilen suçun 1915 yılında yapılan tehcirle Ermenilerin Boğazlıyan'da Keller karyesinde öldürülmeleri olduğunu, örfi idâre ilân olmayan yerlerdeki suçların bakılma yerinin Adliye Mahkemeleri'ne ait olduğunu vurgulayarak, Yozgad'da örfi idâre ilân olmadığı için sanıkların yargılamalarının Adliye Mahkemeleri'nde yapılması

²⁹⁸ **Sabah**, Sayı no: 10498, (6 Şubat 1335/1919), s. 2.

²⁹⁹ **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2644, (6 Şubat 1335/1919), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 464, (6 Şubat 1335/1919), s. 1.

gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine mahkeme heyeti tekrar müzakere odasına çekilerek, konuyu görüşür ve mahkemenin yargılamaya yetkili olduğuna karar verir.³⁰⁰

Mahkeme heyetinin kararına karşın sanık vekilleri, Kemal Bey'in tehcir ve taktik meselesinden dolayı daha önce Yozgad İstinaf Mahkemesi'nde yargılanarak beraat ettiği için tekrar yargılanmasının kanuna aykırı olduğunu söylemiştir. Müdde-i umumi ise Kemal Bey'in o zaman tehcir ve taktik meselesinden dolayı yargılanmadığını söyleyerek, buna itiraz etmiştir. Buna karşılık Kemal Bey, Yozgad İstinaf Mahkemesi'nde tehcir ve taktik meselesinden dolayı gayr-ı mevkuf (tutuksuz) olarak yargıldığını belirtince Mahmud Hayret Paşa; "hiçbir canı gayr-i mevkuf olarak muhakeme edilemez. Binaenaleyh katl maddesinden dolayı muhakeme edilmediniz" demiştir.

Bunun üzerine vekillerden Halid Bey, Kemal Bey'in Mülkiye Kanunlarına bağlı olarak yargıldığını ve buna göre müstantiğin isterse tevkif edebileceğini söylemiştir. Ayrıca Kemal Bey'in önceki yargılaması hakkında bilgi edinmek için Yozgad'dan ilâm suretinin getirilmesi gerektiğini söyleyince mahkeme heyeti, ilâm suretinin Yozgad'dan telgrafla istenmesine karar vermiştir.³⁰¹

Yozgad'dan gelen telgrafta Kemal Bey'in "nehb ve garet" meselesinden dolayı yargıldığı ve "tehcir ve taktik" maddesinden dolayı hakkında yargılama yapıldığı dair bir kayıt mevcut olmadığı anlaşıldığından sanıkların yargılamasına başlanılmıştır.

Yargılama sırasında Kemal Bey, tehcirin nasıl yapıldığıyla ilgili olarak açıklamada bulunarak; tehcirin hükümetin verdiği emre göre yapıldığını, sevkıyatı jandarma kumandanının yürüttüğünü ve sevk edilen Ermenilerin mal ve paralarının koruma altına alındığını, Ermenilerin erkek-kadın-çocuk birlikte Kayseri yoluyla Deyr-i Zor'a sevk edildiğini söyleyerek, kıtal yapmayı gerektiren herhangi bir emir almadığını ifade etmiştir. Tefik Bey ise tehcir sırasında biri Kayseri yoluyla Sivas'a ve diğeri de Halep'e giden iki kafiyle bulunduğunu söylemiştir. Kemal Bey zamanında Kumkuyu'daki Ermeni çetelerinin üzerine ve oradan da Çat balkanlarında isyan eden çetelerin üzerine yürüdüğünü belirtmiştir. Feyyaz Ali Bey ise yargılanması sırasında, görevi nedeniyle sevk edilenlerle herhangi bir ilgisinin olmadığını söylemiştir.³⁰²

³⁰⁰ **Sabah**, Sayı no: 10498, (6 Şubat 1335/1919), s. 2.

³⁰¹ **Sabah**, Sayı no: 10498, (6 Şubat 1335/1919), s. 2; **Âfi**, Sayı no: 389, (6 Şubat 1335/1919), s. 2.

³⁰² **Vakit**, Sayı no: 467, (9 Şubat 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10501, (9 Şubat 1335/1919), s. 1-2.

Ayrıca yargılama sırasında mahkeme başkanı, Kemal Bey'in Heyet-i Tahkikiye'de verdiği ifade ile mahkeme heyeti huzurunda verdiği ifadesinin çelişkili olduğunu, Kemal Bey'in önce tehcirle ilgili evrakı imha ettiğini ve Ankara İttihad ve Terakki murahhası Behçet Bey ile tehcirle ilgili görüşüğünü söylediği halde mahkeme heyeti huzurunda yalnızca askerî hareketla ilgili bazı evrakı imha ettiğini ve Behçet Bey'i de tanımadığını söylediği hatırlatılınca Kemal Bey; mahkemede verdiği ifadenin doğru olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Tevfik Bey'in Heyet-i Tahkikiye'de Halep'e yapılan sevkıyattan haber aldığını söylemesine karşın şimdi tam tersini söylediği belirtilince Tevfik Bey; o sırada eşkıya takibinde olduğunu söylemiştir.

Müddeî-i şahsî vekili Leon Remzi de söz alarak; Kemal Bey'in bir, Tevfik Bey'in ise üç kişi olmak üzere toplam dört kişiyi Keller karyesinde öldürdüklerini, müvekkilinin parmağının kesilmesi suretiyle yüzüğünün zorla alındığını ve Kemal Bey tarafından bu yüzüğün ailesine hediye edildiğini iddiâ etmesi üzerine Müddeî-i umumi Sami Bey, öldürülen kişilerin isimlerini sorduğunda Leon Remzi; birinin isminin Ateşoğlu Mike olduğunu, ancak diğerlerinin isimlerini iyice öğrendikten sonra mahkeme huzurunda açıklayacağını söylemiştir.

Bunun üzerine Kemal Bey; “Bunlar tamamıyla iftiradır, ben ne Keller karyesine gittim ve ne de bu adamları tanımam ve ne de parmağındaki yüzüğü almak için kolunu kesiniz dedim ve zannetmemki bir memur ne kadar âdî olursa olsun; böyle bir şeyi irtikâb etsin. Ben Keller karyesine gitmediğimi her zaman ispat ederim” demiştir.³⁰³

Duruşmanın ilerleyen günlerinde sanıklardan Tevfik Bey'in mahkeme heyetine sunduğu dilekçesinde; kendisinin İttihad ve Terakki Cemiyeti ile herhangi bir ilgisinin olmadığını ve kendisine isnat edilen Kumkuyu vakası hakkında Yozgad'daki dosyaların getirtilerek, incelenmesini istemiştir. Kemal Bey ile olan ilişkilerine de temas eden Tevfik Bey; Kemal Bey ile aralarında resmî muamelelerden dolayı öncesinde bir husumetin var olması nedeniyle Kemal Bey ile işbirliği yapmasının mümkün olamayacağını ve hatta Kemal Bey'in Yozgad'a mutasarrıf vekili olarak geldiği zaman kendisini Divan-ı Harp'e göndermeye teşebbüs ettiğini iddiâ etmiştir.

Müddeî-i umumi Sami Bey, Tevfik Bey'in dilekçesi üzerine İttihad ve Terakki üyesi olup olmamasının mahkemeyi ilgilendirmedikçe ve tehcir ile taktik meselesine

³⁰³ **Sabah**, Sayı no: 10503, (11 Şubat 1335/1919), s. 1.

karışmış olan herkesin Divan-ı Harp huzurunda yargılanacağı hatırlatmasında bulunmuştur.

Yargılama sırasında sanıklardan Feyyaz Ali Bey, Yozgad tehciri sırasında Ermeni piskoposunun parmağındaki yüzüğü, piskoposun parmağını kesmek suretiyle aldığı yolundaki iddiâlara karşılık, bu yüzüğü Emval-i Metruke Komisyonu'ndan müzâyede ile satın aldığını söylemiştir.³⁰⁴

4.1.4. Şahitlerin İfadeleri

4.1.4.1. Artin veled-i Agob'un İfadesi

17 yaşında ve mektep talebesi olduğunu, Kemal, Tevfik ve Feyyaz Ali Beyleri tanıdığını söyleyen Artin veled-i Agob (Agob oğlu Artin) ismindeki bir Ermeni genci, duruşmada şahit olarak dinlenmiştir. Şahit ifadesinde; Kemal Bey'in kurban bayramı namazından sonra Yozgad'a geldiğini ve Yozgad'da bulunan 2500 hane Ermeniden 1500 hanesinin toplanarak, kumandan refakatinde Sivas'a sevk edildiğini, sevk edilenlerin üzerlerinde bulunan mal, altın ve elmasların da zorla ellerinden alındığını belirterek; bazı Ermenilerin de "kesilerek" öldürüldüğünü, kendisinin ise kaçarak öldürülmekten kurtulduğunu söylemiştir.

Müddeî-i umumi Sami Bey, şahit Artin'in Heyet-i Tahkikiye'deki ifadesi ile duruşmadaki ifadesinin çeliştiğini belirterek; yaşını önce 12, şimdi ise 17 olduğunu, Tevfik Bey'i önce görmediğini, daha sonra ise gördüğünü, ilk ifadesinde annesinin öldürüldüğünü, duruşmada ise tehcir sırasında "kesildiğini" ve kendisinin de "kesileceğini" anlayarak kaçtığını söylediği ve ayrıca ilk ifadesinde yaralanarak kaçtığını söylediği halde yaralı bir insanın nasıl kaçacağını sorunca Artin; "Allah tarafından o sırada kendisine bir kuvvet geldiğini ve yaranın acısını duymadığını" söylemiştir.

Bunun üzerine söz, Kemal Bey'e verilmiştir. Kemal Bey de şahitin tüm söylediklerinin yalan olduğunu belirterek; kendisinin kurban bayramında Yozgad'da bulunmadığını, şahit Artin'in 150 lirasını kendisinin aldığını söylemesine karşın bunun da tamamen yalan olduğunu, yine şahitin kendisini ilk önce Keller'de gördüğünü söylemesine karşın şimdi ise Sırçalı Tekkesi'nde ayran içerken gördüğünü söyleyerek

³⁰⁴ **Vakit**, Sayı no: 485, (27 Şubat 1335/1919), s. 1.

tüm ifadesinin yalandan ibaret olduğunu söylemiştir. Buna karşılık şahit Artin, söylediği her şeyin doğru olduğunu belirtmiştir.³⁰⁵

4.1.4.2. Matmazel Ojeni Barbaryan'ın İfadesi

Şahitlerden Matmazel Ojeni Barbaryan ifadesinde; ramazan sıralarında Ermenilerin silahlarının toplanıp Ermeni erkeklerinin yakalanarak, hapishaneye tıkıldığını, iki gün sonra da kadınların gideceğini duyurduklarını ve öküz arabalarına konularak, Elekçiler karyesine götürüldüklerini ve Osman Paşa Tekkesi'nde Feyyaz Ali Bey ve Polis Numan Efendi ile diğer arkadaşlarının kadınların üzerlerini arayarak, bütün paralarını aldıklarını, Keller'e geldiklerinde ise Kemal Bey'in öldürme emrini verdiğini, kendisinin başından yaralandığını, üç gün süreyle ölümler arasında kaldıktan sonra yakalandığını ve öldürülmek için Müslüman olmayı tercih ettiğini söylemiştir.

Bunun üzerine müdde-i umumi, şahitin başındaki yaranın doktor muayenesi ile tetkik ettirilmesini istemiştir.³⁰⁶ Nitekim şahit Ojeni'nin doktorlar tarafından yapılan muayene sonucunu içeren rapor mahkeme salonunda okunduğunda, Ojeni'nin başındaki yaranın bir sene önce meydana geldiğinin ortaya çıkmasıyla tehcir sırasında yaralanmadığı anlaşılmıştır.³⁰⁷

4.1.4.3. İstefan veled-i Ohannes'in İfadesi

Şahitlerden İstefan veled-i Ohannes (Ohannes oğlu İstefan) ifadesinde; sevkıyat sırasında Yozgad'da bulunduğunu, mutasarrıf Cemal Bey zamanında yapılan sevkıyatta herhangi bir olay çıkmadığını, Keller'e sevkıyat başlamadan üç gün önce tellâl vasıtasıyla Ermenilerin İslam olmadığı takdirde tehcir edileceklerinin duyurulduğunu, Elekçiler'de iken bütün paralarının alındığını, Keller'e geldiğinde ise Ermenilerin öldürülmeye başlandığını söyleyerek; kendisinin Keller'den Ankara'ya kaçtığını ve Rum ismi kullanarak, Ankara'da oturduğunu, her üç sanığın da Keller'de Ermenileri öldürdüğünü söylemiştir.

Bunun üzerine müdde-i umumi, önceki ifadesinde binlerce Ermeninin öldürüldüğünü gözüyle gördüğünü söyleyen İstefan'a, gözünün önünde ölenlerin kimler

³⁰⁵ **Sabah**, Sayı no: 10504, (12 Şubat 1335/1919), s. 1; **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2650, (12 Şubat 1335/1919), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 470, (12 Şubat 1335/1919), s. 2.

³⁰⁶ **Sabah**, Sayı no: 10505, (13 Şubat 1335/1919), s. 1; **Yenigün**, Sayı no: 161, (13 Şubat 1335/1919), s.1.

³⁰⁷ **Yenigün**, Sayı no: 164, (16 Şubat 1335/1919), s. 2.

olduğunu sorunca İstefan; o anki heyecan içinde kimlerin öldürüldüğünü bilemeyeceğini söyleyerek, birbirine zıt ifadelerde bulunmuştur. Ayrıca sanıklardan Kemal Bey de söz alarak, İstefan'a kendisini ne vaziyette gördüğünü sorunca İstefan; canının telaşında iken kimin ne vaziyette olduğunu bilemeyeceğini ifade etmiştir. Kemal Bey ise kendi vaziyetini tarif de edemediği için şahitin tamamen yalan söylediğini belirtmiştir. Müdde-i umumi de İstefan'ın eski ve yeni ifadeleri arasında çelişki olduğu uyarısında bulununca İstefan yeni ifadesinin doğru olduğunu söylemiştir.³⁰⁸

4.1.4.4. Hristaki Andryadis'in İfadesi

Anadolu Demiryolu Kumpanyası memurlarından Hristaki Andryadis ifadesinde 6 Ağustos 1915 cumartesi günü sabahleyin gelen emirle Mutasarrıf Cemal Bey'in Ermenileri sürmeye başladığını ve iki kafilenin Sivas'a, bir kafilenin ise Kayseri'ye gönderildiğini; ancak, tam o sırada İttihad ve Terakki murahhası Necati Bey'in verdiği sözlü emir ile Ermenilerin imha edilmesinin istenmesi üzerine Cemal Bey'in buna razı olmaması nedeniyle azledildiğini ve yerine Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in getirildiğini söylemiştir.

Hristaki Andryadis ifadesine devam ederek, Kemal Bey'e "insan kasabı" ünvanı verildiğini, Kemal Bey'in gelir gelmez icraatına başladığını ve bunun sonucunda Ermenilerin öldürüldüğünün işitildiğini, Feyyaz Ali Bey'in İttihad ve Terakki kulübünde oturup Ermenilerin eşyalarını teslim almakla memur olduğunu, ayrıca Feyyaz Ali Bey'in halı, kilim ve mücevheri gasp ettiğini, Tevfik Bey'in ise sevkıyatı idâre ettiğini duyduğunu söylemiştir. Ayrıca Hristaki Andryadis kendisiyle ilgili ilginç bir açıklama yaparak, kendisinin öncesinde Müslümanlık ve hükümet aleyhinde söz söylediği için Kemal Bey tarafından Kayseri Divan-ı Harbi'ne sevk edilip daha sonra da beraat ettiğini açıklamıştır.³⁰⁹

4.1.4.5. Yozgad Eski Mebusu Şakir Bey'in İfadesi

Şahitlerden Yozgad eski mebusu Şakir Bey ifadesinde; seçim bölgesine giderken Ermeniler hakkında tehcir emrinin verildiğini işittiğini, Cemal Bey'in Yozgad

³⁰⁸ **Vakit**, Sayı no: 474, (16 Şubat 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10508, (16 Şubat 1335/1919), s. 1.

³⁰⁹ **Yenigün**, Sayı no: 167, (19 Şubat 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10511, (19 Şubat 1335/1919), s. 1-2; **İleri**, Sayı no: 402, (19 Şubat 1335/1919), s. 4; **Vakit**, Sayı no: 477, (19 Şubat 1335/1919), s. 2.

mutasarrıfı olduğu sırada bir-iki kafileyi aileleriyle birlikte sevk ettiğini, daha sonra eli silah tutabilecek kimselerin sevkleri hakkında emir geldiğini ve o sırada da Cemal Bey'in görevinden alındığını ve yerine vekaleten getirilen Kemal Bey'in tehciri ikmal ettiğini söylemiştir.

Şakir Bey ifadesine devam ederek, Kemal Bey'in Yozgad'a geldiği sırada Boğazlıyan'da zaten tehcir olayını idâre ettiğini ve bir çok kişilerin de “kesildiklerini” işittiğini, Kemal Bey'in Yozgad'a gelmesinden sonra da Yozgad'dan sevk olunanların “kesildiklerini” söylenti halinde haber aldıklarını ve vatandaşların kendisine gelerek, şikayetlerde bulduklarını, bu üzücü olay karşısında daha fazla tepkisiz kalamayarak, Ankara'da vali Atıf Bey'e bu olayı anlattığını ve sonra İstanbul'a gelerek, ilgili makamlara bu fâciayı söylediğini belirtmiştir.

Ayrıca Şakir Bey, “tehcir” emriyle beraber “taktil” için merkezden bir emrin verilip verilmediğini bilemeyeceğini, zaten böyle bir emrin de açıktan açığa verilemeyeceğini, taktil olayları ile ilgili olarak kendisinin şahit olamayacağını; çünkü, Kemal Bey'i sadece bir kez gördüğünü ve herhangi bir münasebette bulunmadığını, sevk edilenlerin tamamen “kesildiklerini” işittiğini, katli gerçekleştirenlerin kimler olduklarını bilmediğini; ancak, Kemal ve Tefvik Beyler'in isteselerdi, bu fâcianın önüne geçebileceklerini söylemiştir.

Bunun üzerine vekillerden Halid Bey; Şakir Bey'in Kemal ve Tefvik Beyler'in bu fâcianın isterlerse önüne geçebilecekleri tezine karşılık, “Halbuki böyle ufak memurlar acaba buna muktedirmidirler” diye yanıt vermiştir. Sanıklardan Kemal Bey de söz alarak, Şakir Bey'in ifadesinin gizli bir düşmanlık taşıdığını ve gerçeğe aykırı olduğunu şu şekilde açıklamıştır: “Zira akrabalarından Hüsnü Bey'i bazı sû-i isti'mâlâtından dolayı Divan-ı Harp'e sevk etmişim. Sevk edilmemesini rica etmişti. Ancak ben bunu kabul etmedim.”³¹⁰

4.1.4.6. Boğazlıyan Müftüsü Abdullah Efendi'nin İfadesi

Boğazlıyan müftüsü Abdullah Efendi, mahkemeye gelemediği için istinâbe yoluyla yani mahallinden gönderdiği ifadesi mahkeme salonunda okunmuştur. Abdullah Efendi'nin Kemal Bey'in aleyhindeki ifadesinde; Ermenilerin tehcirinden beri Boğazlıyan'da müftü olduğunu, o sırada Boğazlıyan kaymakamının Kemal Bey

³¹⁰ **Sabah**, Sayı no: 10504, (12 Şubat 1335/1919), s. 1-2; **Vakit**, Sayı no: 470, (12 Şubat 1335/1919), s. 2; **Tasvir-i Efkâr**, Sayı no: 2650, (12 Şubat 1335/1919), s. 2.

olduğunu, tehcirin 1915'in Temmuz ayında başladığını, köylülerden bir kısmının jandarma diye silahlandırılarak, Ermenilerin sevkine başlandığını; ancak, nereye sevk edildiklerinin bilinmediğini, öldürüldüklerinin anlaşılması üzerine kendisinin buna çok üzüldüğünü; hatta Kemal Bey'in "Siz hükümetten merhametlimisiniz?" diye, kendisine söylendiğini belirtmiştir.

Ermenileri öldürme girişiminde mahallî ahalinin bulunmadığını, jandarma diye silahlandırılanların bu girişimde bulunduğunu ve hatta jandarmalardan bir kısmının, Ermeni mallarını da gasp ettiğini duyduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Kemal Bey'e söz verildiğinde Ermenilerin öldürülmediğinin altını çizerek, Boğazlıyan müftüsünün ifadesini şiddetle reddetmiştir.³¹¹

4.1.4.7. Yozgad Eski Mutasarrıfı Cemal Bey'in İfadesi

Mahkeme heyetince duruşmada dinlenmesi gerekli görülen şahitlerden, duruşmanın yapıldığı sırada İstanbul'da bulunmayan Yozgad eski mutasarrıfı Cemal Bey'in mahkemeye celbi için İzmir'e bir telgraf çekilmesine karar verilmiş ve Cemal Bey'in İstanbul'a gelmesi üzerine 5 Mart 1919 tarihinde dinlenmesine başlanılmıştır.³¹²

Yozgad eski mutasarrıfı Cemal Bey, sanıkları tanıdığını ifade ettikten sonra kendisinin önce Tokat mutasarrıflığında bulunduğunu, daha sonra Yozgad mutasarrıflığına getirildiğini söyleyerek; Yozgad'a geldiği sırada Sivas ve Tokat'ta tehcirin başladığını, 31 Temmuz 1915'de tehcir emrinin geldiğini ve emrin, Ermenilerin ileri gelenlerinden başlanarak, tehcir edilmesi yönünde olduğunu, tehcir uygulaması sırasında birinci kafilenin Sivas yoluyla, ikincisinin ise Kayseri yoluyla sevk edildiğini ve sevk edilenlerin teslim evrakının da geldiğini söylemiştir.

Ayrıca Cemal Bey, tehcir edilenlerin mal, para ve mücevherlerini muhafaza etmesi için liva muhasebecisinin başkanlığında bir komisyonun kurulduğunu; ancak, vilayetten gelen bir telgraf ile kendisine işten el çektirildiğini ve kendisinin görevine son verilmesinden sonra işe, "tehcirden" başka "kıtalın" de karıştığını ve böylece kendisinden sonra olayların şiddetlendiğini söylemiştir.

Mahkeme başkanı, Cemal Bey'e Yozgad mutasarrıfı olduğu sırada Boğazlıyan'da tehcirin olup olmadığını sorunca Cemal Bey; Boğazlıyan'da askerî

³¹¹ **Sabah**, Sayı no: 10511, (19 Şubat 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 402, (19 Şubat 1335/1919), s. 4.

³¹² **Vakit**, Sayı no: 485, (27 Şubat 1335/1919), s. 1; **Alemdâr**, Sayı no: 1385, (5 Mart 1335/1919), s. 2; **Bilgi, a.g.e.**, s. 121.

güçlerin tehcir uygulamasıyla ilgilendiğini; ancak burada bazı olayların yaşandığını, bunu Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'e sorması üzerine herhangi bir olayın yaşanmadığını kendisine söylediğini ve bundan sonraki olayları da gözüyle görmediğini; ancak, Ermenilerin kasabadan çıkarılırken "kesilerek" öldürüldüklerinin herkes tarafından söylendiğini açıklamıştır.

Ayrıca mahkeme başkanının, Cemal Bey'in İttihad ve Terakki murahhası Necati Bey ile ilgili ne bildiğini öğrenmek istemesi üzerine Cemal Bey; Necati Bey'in Azerbaycan taraflarında şebenderlikte bulunduğu sırada, Ermenilerin İslam ahaliyi öldürmeleri nedeniyle burada da aynı muameleyi, Ermenilere yapmak gerektiğini söyleyip "Merkez-i Umumi'nin fikri de budur" diyerek ısrar ettiğini belirtmiştir. Böylece Cemal Bey konuşmasını, mutasarrıflığı zamanında sevkıyatta hiçbir fenalığın yaşanmadığından emin olduğunu ilave ederek, sona erdirmiştir.³¹³

4.1.4.8. Mülkiye Müfettişi Nedim Bey'in İfadesi

Mahkeme heyetince duruşmada dinlenmesi gerekli görülen şahitlerden, duruşmanın yapıldığı sırada İstanbul'da bulunmayan Mülkiye müfettişi Nedim Bey'in mahkemeye celbi için İzmir'e bir telgraf çekilmesine karar verilmiş ve Nedim Bey'in İstanbul'a gelmesi üzerine 5 Mart 1919 tarihinde dinlenmesine başlanılmıştır.³¹⁴

Tehcir ve taktik uygulamalarını görmediğini ve bildiklerinin sadece duyularına dayandığını söyleyen Nedim Bey; tehirden sekiz ay önce Dahiliye Nezareti Heyet-i Teftişiyesi tarafından Kemal Bey ile Boğazlıyan memurlarından bir kaçının emval-i metrukede sû-i isti'mâlâtını tetkike memur olduğunu ve Kemal Bey'in sû-i isti'mâlâtının delillerle kanıtlanmasından sonra hakkında "lüzum-ı muhakeme" kararı verildiğini, Kemal Bey'in Ceza Mahkemesi'ndeki yargılaması sonucunda beraat ettiğini söylemiştir.

Ayrıca Ermenilerden yüz kişinin sevk edildikten sonra isyan etmeleri üzerine jandarmalar tarafından üzerlerine silahla saldırıldığını ve bazı Ermenilerin yaralandığını ve bazılarının da öldüğünü duyduğunu, ayrıca diğer sevk edilen Ermenilerin bir kısmının da çeteler tarafından öldürüldüklerini, fakat bu çetelerin kimlerden

³¹³ **Vakit**, Sayı no: 492, (6 Mart 1335/1919), s. 1-2; **Sabah**, Sayı no: 10526, (6 Mart 1335/1919), s. 1.

³¹⁴ **Vakit**, Sayı no: 485, (27 Şubat 1335/1919), s. 1; **Alemdâr**, Sayı no: 1385, (5 Mart 1335/1919), s. 2; **Bilgi, a.g.e.**, s. 121.

oluştuklarını bilmediğini ve Kemal Bey'in Boğazlıyan'da nüfuz sahibi muktedir bir kaymakam olduğunu, duyumlarına dayanarak söylemiştir.³¹⁵

4.1.5. Duruşmaya Ara Verilmesi ve Yeni Divan-ı Harb-i Örfi'nin Kurulması

Tevfik Paşa hükümetinin Ermeni tehciri meselesini bir sonuca bağlayamaması ve Divan-ı Harb-i Örfi'nin, Yozgad tehciri davasındaki sanıkların yargılamasını süratle sona erdirememesi üzerine hükümete karşı eleştiriler artmıştır.³¹⁶

Ayrıca İngilizler, eski mebuslardan Feyzi ve Zülfü Beyler ile Mazlum Bey ismindeki bir subayı ve Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'yı hapisaneden alıp Malta'ya götürerek, söz konusu kişileri kendileri yargılamaya karar vermiştir. Böyle bir karar almalarının temelinde Feyzi ve Zülfü Beyler'in yargılanmalarının gecikmiş olması ve Mazlum Bey'e verilen cezanın az olması yolundaki şikayetleri yatmaktadır. Nuri Paşa'ya gelince, O'nun neden yargılanacağı açıktı; çünkü, Enver Paşa'nın kardeşi ve Kafkas İslam Ordusu'nun kumandanıydı.

Aynı zamanda İtilaf Devletleri temsilcileri tarafından Evkaf Nazırı ve Dahiliye Nazırı vekili İzzet Bey aracılığıyla Tevfik Paşa hükümetine; tespit ettikleri 36 kişinin bir hafta içinde hapsedilmesini isteyen ve aksi takdirde kendilerinin harekete geçeceklerini belirten bir liste verilmiştir.³¹⁷

Bu sıcak gelişmeler üzerine hükümetin padişaha sunduğu mazbatada; İngilizlerin Feyzi, Zülfü ve Mazlum Beyler ile Nuri Paşa'ya yaptıkları gibi sanıkları kendilerinin tutuklayıp yargılayacakları, bunun anayasa hukukuna zarar vereceğini ve barış konferansında da devletin koşullarını daha da ağırlaştıracağı belirtilmiştir. Ayrıca İtilaf Devletleri temsilcilerinin verdiği 36 kişiyi içeren listede, eski nazırların da bulunması nedeniyle hükümet bunların da yargılanmalarında Divan-ı Harb-i Örfi'nin yetkili olması için bir karârname hazırlamıştır. Buna göre, savaşa yol açanların, barış tekliflerine karşın savaşa devam edenlerin, tehcir suçlularının, memlekete, can ve mal özgürlüğüne karşı suç işleyenlerin, vurgunculuk yapanların ve görevi kötüye kullananların, hangi mevki ve sıfatta olursa olsun kovuşturmaları, yargılamaları ve cezalarının tayini Divan-ı Harb-i Örfilere aittir. Hükümet yargılamayı hızlandırmak için

³¹⁵ **Vakit**, Sayı no: 492, (6 Mart 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 417, (6 Mart 1335/1919), s. 4.

³¹⁶ **Bilgi, a.g.e.**, s. 124-125.

³¹⁷ **Bayar, a.g.e.**, Cilt 5, s. 61.

Divan-ı Harb-i Örfiler’de müddeî-i umumiler dışındaki üyelerin askerlerden oluşturulması kararını da almıştır.³¹⁸

Ancak padişah, sadarete yazdığı bir yazı ile karârnameyi reddederek; “üç buçuk aydan beri yapılması gereken bir işin gecikmesi yüzünden devletinin tehlikeye düşürüldüğünü” belirtip hükümeti, ağır hareket ettiği gerekçesiyle eleştirmiştir. Böylece Vahdettin, kabineyi istifaya sürükleyerek; hükümeti, damadı Ayan üyesinden Damat Ferit Paşa’nın kurmasına izin vermiştir.³¹⁹

4 Mart 1919’da kurulan Damat Ferit Paşa hükümeti, Divan-ı Harb-i Örfi’nin yavaş işlediğini öne sürerek, yeni bir Divan-ı Harb-i Örfi kurma yoluna gitmiştir. Böylece başkanlığını Mahmud Hayret Paşa’nın yaptığı 16 Aralık’ta İstanbul’da kurulan ve Yozgad tehciri davasına bakan Divan-ı Harp dağıtılarak; burada görülen davalar için yeni merkez, 8 Mart 1919 tarihli “Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi Hakkındaki Karârname” ile yeni Divan-ı Harb-i Örfi’ye verilmiştir.

Yeni Divan-ı Harb-i Örfi’nin başkanlığında, erkân-ı harp mirlivalarından Ali Fevzi Paşa yer almaktadır. Ancak Ali Fevzi Paşa’nın sağlık sorunları nedeniyle 19 Mart 1919 tarihinde görevinden istifa etmesi üzerine yerine İmalat-ı Harbiye eski müdürü erkân-ı harbiye feriklerinden emekli Mustafa Nazım Paşa tayin olmuştur.

Mahkeme heyeti üyeleri arasında Mirliya Ali Nazım, Mustafa ve Zeki Paşalar ile Miralay Receb Ferdi Bey, müddeî-i umumilikte Ticaret ve Bahriye Mahkemesi başkanı Yusuf Ziya Bey ve birinci yardımcılığına Adliye Nezareti umur-ı hukukiye müdür yardımcısı Haralambos Efendi ve ikinci yardımcılıklarına, müddeî-i umumi yardımcılarında Kudretullah ve dava vekillerinden İbrahim Reşad Bey ile müstantikliğine Halep eski mebusu Artin Boşgezenyan ve Beyoğlu müstantığı üyesinden Nazif ve Misak Magaryan ve Ticaret İkinci Mahkeme üyesinden Dimitraki Efendiler ile İzmir İstinaf müddeî-i umumisi Cevad ve Emniyet-i umumiye seyr ü sefer müdürü Hüsnü Beyler yer almaktadır.³²⁰ Nitekim Yozgad tehciri davasını karar aşamasına getiren bu yeni mahkeme olacaktır.

³¹⁸ Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, s. 174-175. Mazbata ve karârnamenin orijinali için bkz: Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 189-193.

³¹⁹ Bayar, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 62. Vahdettin’in Tevfik Paşa’ya gönderdiği yazının orijinali için bkz: Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 193-194.

³²⁰ Bkz: s. 38.

4.1.6. Sanıkların Yargılanmasına Devam Edilmesi

Yozgad tehcirine ait evrakın yeni Divan-ı Harb-i Örfi heyeti tarafından incelenmesinin sona ermesiyle 24 Mart 1919'da yargılamaya yeniden başlanmıştır. Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, ilk olarak Kemal Bey'e tehcir sırasında doğrudan ya da dolaylı olarak ne suretle emir aldığını sormuştur. Kemal Bey de kendisine sorulan sorulara cevap vererek; tehcir sırasında Boğazlıyan'da kaymakam olduğunu, "Ermenileri tehcir ediniz" diye bir emir alması üzerine bunu Jandarma kumandanı Hülusî Bey'e tebliğ ettiğini, emri Yozgad mutasarrıfının verdiği, merkez kazadakileri jandarma kumandanının, dışındakilerin ise Nahiye müdürü vasıtasıyla sevk edildiklerini belirtmiştir.

Tehcir uygulamasının Ermenilerin sevki şeklinde gerçekleştiğini söyleyen Kemal Bey, Katolik ve Protestanlar ile asker ailelerinin sevk edilmemesi hakkında bir emrin verildiğini ve tehcir kabilelerinin kaç kişiden oluştuğunu bilmediğini, tehcir sırasında yaşanan bazı yolsuzluklarda fâillerinin hemen Divan-ı Harp'e sevk edildiğini söylemiştir.³²¹

Mahkeme heyeti tarafından Kemal Bey'e bazı Ermenilerin arabasız ve rezil bir şekilde neden tehcir edildiği sorulunca Kemal Bey; elindeki nakliye vasıtalarının yeterli olmadığını, sadece bazı Ermenilerin değil, Müslüman mültecilerin de aynı durum karşısında kaldığını belirtmiştir. Kemal Bey, sözlerine ilave olarak hiçbir fenalığın yaşanmadığını söyleyince mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa; "bu kadar şahitlerin söyledikleri, hatta Mutasarrıf Cemal Bey'in hakkınızdaki söyledikleri yalan mıdır?" diye sormuştur. Bunun üzerine Kemal Bey, şahitlerin söylediklerinin doğru olmadığını, Mutasarrıf Cemal Bey'in ise gördüğünü değil, duyduğunu anlattığını söyleyerek; bir mazbata meselesinden dolayı Cemal Bey ile arasının açık olduğunu da ifadesine eklemiştir.³²²

Yargılama sırasında sanıklardan Tevfik Bey, tehcir hakkında hükümetin bir emir verdiğini ve kendisinin de emri yazılı olarak aldığını söyleyerek; biri Sivas'a diğeri de Halep'e olmak üzere iki kabile sevk edildiğini, kafilenin kesretine göre jandarma

³²¹ **Alemdâr**, Sayı no: 1403, (24 Mart 1335/1919), s. 2; Sayı no: 1404, (25 Mart 1335/1919), s. 1; Sayı no: 1406, (27 Mart 1335/1919), s. 1; **Sabah**, Sayı no: 10545, (25 Mart 1335/1919), s. 1.

³²² **Alemdâr**, Sayı no: 1407, (28 Mart 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10548, (28 Mart 1335/1919), s.1.

görevlendirdiğini, kafilelerin her türlü istirahatlarını sağladığını ve Kemal Bey zamanında yapılan tehcirde bulunmadığını belirtmiştir.³²³

Ayrıca Tevfik Bey'in lağvedilen Divan-ı Harp'e verdiği ve mutasarrıflığa hitaben yazdığı 'Ermeni çetelerinin tenkîlinden' bahsedilen raporu, mahkeme salonunda okunmuştur. Raporun okunmasından sonra mahkeme başkanı, Tevfik Bey'e "Size Ermenilerin kökünü kazımak için emir verildi mi? Verdiğiniz raporda bundan bahsediyorsunuz" diye sorarak, açıklama yapmasını istemiştir. Bunun üzerine Tevfik Bey, bu raporun Ermenilerin kökünü kazımak için değil, eşkıyalık edenlerin tenkîli için olduğunu söyleyerek; bu eşkıyaların sayılarının 300, 800 kadar olduğunu ve vilayet Ermenilerinden oluştuğunu; ayrıca, bunların 1914 senesinden beri eşkıyalıklarına devam ettiklerini söylemiştir.³²⁴

Yargılama sırasında sanıklardan Feyyaz Ali Bey, İttihad ve Terakki'ye mensup olmadığını, evkaf memurluğundan başka bir görevinin bulunmadığını ve parmağındaki yüzüğü, 2600 kuruşa açık arttırmadan aldığını söylemiştir. Nitekim Emval-i Metruke Komisyonu başkanı Vehbi Bey şahit olarak dinlendiğinde, yüzüğün asıl sahibi olan Ermeni piskoposunun, yüzüğü komisyona teslim etmesi üzerine sahibinin rızasıyla Feyyaz Ali Bey tarafından satın alındığını söylemiştir.³²⁵ Bunun üzerine mahkeme başkanı, memurların Emval-i Metruke'den hiçbir şey almamaları yönündeki Dahiliye Nezareti'nin tamimi gereğince Feyyaz Ali Bey'in yüzük satın almasıyla aksi surette hareket etmiş olduğu hatırlatmasında bulununca Feyyaz Ali Bey; böyle bir tamimden haberinin olmadığını açıklamıştır.³²⁶

4.1.7. Şahitlerin İfadeleri

Duruşmada şahit olarak İngiliz tebaasından olan Miralay Mehmed Bey dinlenmiştir. Miralay Mehmed Bey, balta ve bıçak ile Ermenilerin "kesildiğini" bizzat gördüğünü; ancak, o sırada sanıkların orada olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Kemal Bey, Miralay Mehmed Bey'in ifadesine karşı bazı itirazlarda bulunmuştur.

³²³ **Alemdâr**, Sayı no: 1404, (25 Mart 1335/1919), s. 1-2; **Sabah**, Sayı no: 10545, (25 Mart 1335/1919), s. 1.

³²⁴ **Sabah**, Sayı no: 10548, (28 Mart 1335/1919), s. 1; **Alemdâr**, Sayı no: 1407, (28 Mart 1335/1919), s.2.

³²⁵ **Alemdâr**, Sayı no: 1404, (25 Mart 1335/1919), s. 2; Sayı no: 1409, (30 Mart 1335/1919), s. 1; **Sabah**, Sayı no: 10545, (25 Mart 1335/1919), s. 1; Sayı no: 10548, (28 Mart 1335/1919), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 516, (30 Mart 1335/1919), s. 1.

³²⁶ **Alemdâr**, Sayı no: 1406, (27 Mart 1335/1919), s. 1.

Tehcirin şubatta yapıldığını söylemesinin de hatalı olduğunu belirterek, Miralay Mehmed Bey'in söylediklerinin doğru olmadığını vurgulamıştır.

Miralay Mehmed Bey'den sonra savunma şahiti olarak Üsküdar mutasarrıfı Mehmed Ali Bey dinlenmiştir. Tehcirden bir buçuk sene sonra İstinaf Mahkemesi başkanı olarak Yozgad'a gittiğini ve Feyyaz Ali Bey'in tehcir meselesiyle ilgisinin olduğuna dair herhangi bir şey işitmediğini ve Feyyaz Ali Bey'in İttihad ve Terakki'ye de mensup olmadığını, namuslu bir insan olduğunu söylemiştir. Kemal Bey ile ilgili olarak "Kemal Bey'in hükümetten almış olduğu emir mucibince tehciri yaptığını işittim. Fakat ne yolda yapmış olduğunu bilemem" demiştir. Mehmed Ali Bey, Keller denilen mevkide tehcir edilenlerden pek azının "imha" edildiğini işittiğini; fakat, bunda memur ve ahalinin bir etkisinin olamayacağını, ayrıca bunun hükümetin emri ile değil, bir takım gizli eller vasıtasıyla yapılmış olabileceğini de söylemiştir.³²⁷

Savunma şahiti olarak dinlenenlerden biri de tüccardan Bahri Efendi'dir. Kıtıl ile ilgili gözüyle birşey görmediğini; ancak, sevk olunan Ermeni kabilelerinin yolda "kesildiklerini" işittiğini ve bu kabilelerin bazen özel memurlar ve bazen jandarma kuvvetleriyle sevk olunduğunu, Feyyaz Ali Bey'in ise tehcir ile hiçbir ilgisinin olmadığını açıklayarak; yüzük meselesinin tehcirden sonra ortaya çıktığını ve Ermenilerin mücevherleri satılırken 2600 kuruşa Feyyaz Ali Bey'in yüzüğü müzâyede ile satın aldığını belirtmiştir.³²⁸

4.1.8. Kemal ve Tefrik Beyler ile Müdâfaa Vekillerinin Savunmaları

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa'nın, Divan-ı Harp'in tahkikatının sona erdiğini söylemesi üzerine mahkeme heyeti, yarım saat müzakere salonunda durumu müzakere ettikten sonra bir karara varmıştır. Buna göre; Kemal ve Tefrik Beyler'in aleyhlerindeki iddiâların haksızlığını kanıtlayacak evrakın getirilmesini mahkemeden istemelerine karşın mahkeme heyeti, evrakın gelmesiyle ortaya çıkacak sonucun ne olacağı anlaşılmış olduğundan, yani evrakın gelmesinin farklı bir sonuç yaratmayacağı düşüncesiyle, evrakın getirilmesine gerek görülmeyip tahkikattaki sözlerinin birbirini tutması nedeniyle Feyyaz Bey'in bu mahkemeden "tefrik ve ihracı" ile yargılamasının sonra yapılmasına karar verilmiştir.

³²⁷ **Alemdâr**, Sayı no: 1407, (28 Mart 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10548, (28 Mart 1335/1919), s.1.

³²⁸ **Sabah**, Sayı no: 10552, (1 Nisan 1335/1919), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 518, (1 Nisan 1335/1919), s. 2.

Müddeî-i umumi yardımcılarından Haralambos Efendi ise Yozgad ve Boğazlıyan'daki tehcir, taktik, yağma ve garetin, Kemal ve Tevfik Beyler tarafından düzenlenerek yapıldığı gerekçesiyle her ikisinin de Mülkiye Ceza Kanunnamesi'nin 56. maddesine göre "idamını" talep etmiştir. Bunun üzerine vekillerden Selahaddin ve Hami Beyler, savunmalarını hazırlamak üzere kendilerine en az iki gün süre verilmesini istemişlerdir. Mahkeme heyeti de savunmalarını hakkıyla yapamadıklarını söylememeleri için yargılamayı 2 Nisan Çarşamba günü saat 10:00'a uzatmıştır.³²⁹

Yozgad tehcirinin son yargılamasının 2 Nisan Çarşamba günü yapılması kararlaştırılmasına karşın sanıklardan Kemal Bey'in rahatsız olduğunun, Askerî Tevkifhane hekimi tarafından bildirilmesi üzerine Kemal Bey'in beş gün kadar istirahatı uygun görüldüğünden yargılamanın ertelendiği açıklanmıştır.³³⁰ Beş günlük istirahat süresi dolduğunda Kemal Bey'in iyileşmemesi üzerine tekrar muayenesi yapılarak, 48 saat bir istirahat raporu daha verilmiştir.³³¹

7 Nisan 1919 tarihine gelindiğinde ise "Yozgad tehciri davasının" son duruşması yapılmıştır. İlk olarak Kemal Bey'in müdâfaa vekillerinden Selahaddin Bey savunmasını yapmıştır. Selahaddin Bey savunmasında; Ermeniler ile Türkler arasındaki münasebet hakkında uzun bir giriş yaptıktan sonra Meşrutiyet'in ilânı ve o zamanki münasebetimizi, savaşa katılmamızı ve savaşta görülen lüzum üzerine yapılan tehcirden bahsetmiştir. Değil Türklerin, yabancıların dahi verdikleri raporlardan anlaşılacağı üzere Ermenilerin, Müslümanları öldürmek ve ordunun geri çekileceği yolları kesmek maksadıyla hareket etmeleri nedeniyle o zamanki hükümetin tehcire gerek gördüğünü; ancak, hükümetin bu uygulaması yüzünden Kemal Bey'i cezalandırmanın doğru olmayacağını belirtmiştir.

Müddeî-i umumi yardımcısının 56. maddenin uygulanmasını istemesine karşın 56. maddenin içeriğinden anlaşılacağı üzere sanıklara bir "cürm-i siyasî" isnat edildiğini; ancak, bunun bir "cürm-i siyasî" olamayacağı nedeniyle Kemal Bey'in 56. madde ile kastedilen suçlarla herhangi bir ilgisinin olmadığını belirtmiştir. Böylece Selahaddin Bey, 56. maddede "gasb ve garet, tahrîb-i memleket ve katl-i nüfuz" gibi

³²⁹ **Vakit**, Sayı no: 518, (1 Nisan 1335/1919), s. 2; **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2692, (1 Nisan 1335/1919), s. 1; **Alemdâr**, Sayı no: 1411, (1 Nisan 1335/1919), s. 2.

³³⁰ **Sabah**, Sayı no: 10554, (3 Nisan 1335/1919), s. 1; **Alemdâr**, Sayı no: 1413, (3 Nisan 1335/1919), s. 2.

³³¹ **Sabah**, Sayı no: 10557, (6 Nisan 1335/1919), s. 1.

suçların sıralandığını; ancak Kemal Bey'in hiçbir zaman bu maddenin ruhunda var olan suçları işlemediğini açıklamıştır.

Gerek Kemal ve gerekse Tefvik Beyler'in asla ferden kıtale katılmadıklarını, bu nedenle 56. madde ile ilgilerinin olmadığını, ayrıca 56. maddenin 55., 57. ve 58. maddelerce sınırlarının çizildiğini ve söz konusu maddelerden anlaşılacağı üzere fer'an bir işe zî-medhal olana (ikinci dereceden suça karışana) bu maddelerin uygulanamayacağı, zaten sanıkların da fer'an zî-medhal olduklarını, hatta İslam ahalisine karşı Ermenilerin yaptığı kıtalin dahi aynı anlama gelmesi nedeniyle onlara dahi bu maddelerin uygulanamayacağını söylemiştir.

Selahaddin Bey'den sonra Tefvik Bey'in müdâfaa vekili Hami Bey savunmasını yapmıştır. Hami Bey savunmasında; müvekkilinin çete halinde eşkıyalık yapan Ermenileri tenkîl etmekle bir suç işlemediğini; çünkü, müvekkilinin sadece görevini yerine getirdiğini söyleyerek, beraatini istemiştir.³³²

Kemal Bey kendi savunmasını okuduğunda, mahkeme salonundakileri çok fazla etkilemiştir. Hatta İttihadçıların önde gelen isimlerinden olan Halil Bey, hâtıralarında Kemal Bey'in kendisi için bir müdâfaanâme yazması için yalvardığını ve Kemal Bey'e yazdığı müdâfaanâmenin mahkemede sanık tarafından okunmasından sonra Kemal Bey'in kendisinin boynuna sarılarak; "Allah razı olsun! Müdâfaamı yaptım. Milletime duyurdum. Tarihe naklettim. Artık asılsam da gam yemem. Divan-ı Harp reisini de ağlattım" dediğini yazmıştır.³³³

Kemal Bey savunmasında, Ermenilerin gerek mutlakiyet devrinde ve gerekse ondan sonra, her ne pahasına olursa olsun istiklâl maksadıyla işledikleri cinayetleri anlatarak, bu safhalar tetkik olunmadıkça verilen hükmün "vicdan-ı İslamiyet ve insaniyeti tenvir" edemeyeceğini söylemiştir. Ermeni komitelerinin bağımsız bir Ermenistan kurmak için ilk önce Avrupa'da, daha sonra Türkiye'de faal bir şekilde çalıştıklarını ve devletin gaili zamanlarından istifade ederek zalimce olaylara neden olduklarının herkesçe bilindiğini açıklamıştır. Vicdanına kesinlikle kan lekesi sürmediğini de ifade eden Kemal Bey, Ermenilerin öldürülmesi için halkı teşvik

³³² **Alemdâr**, Sayı no: 1417, (8 Nisan 1335/1919), s. 1; **Sabah**, Sayı no: 10559, (8 Nisan 1335/1919), s. 1-2.

³³³ "Halil Menteşe'nin Hâtıraları," (Yay.Haz:Yılmaz Öztuna) **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı 8, (Eylül 1973), s. 21.

edenleri ve mallarına saldıranları, Kayseri Divan-ı Harb-i Örfisi'ne göndererek, süratle cezalandırdıklarını söylemiştir.

Kemal Bey, aleyhinde şahitlik yapanların ifadelerinin yalan olduğunu söyledikten sonra 56. maddenin uygulanması yolundaki müdde-i umumi yardımcısının isteğinin de geçerli olmaması gerektiğini ve 56. maddenin birinci fıkrasında halkın birbiri aleyhine silahlandırılarak “mukateleye” sevkinin söz konusu olduğunu; oysaki mahkemede böyle bir suç işlediğine dair hiçbir müzakerenin geçmediğini ve zaten bunun da doğru olmadığını belirtmiştir.

56. maddenin ikinci fıkrasında ise “gasb ve garet, tahrib-i memleket ve katli nüfuz” fiillerinin yer aldığını ve bunun da kendisine uygulanmasının mümkün olmayacağını; çünkü, şimdiye kadar yapılan yargılamada bu suçları işlediğinin kanıtlanmadığını söyleyerek, kendisinin de bu suçları işleyenleri mahkemeye sevk ettiğini açıklamıştır.

Kemal Bey, devletine karşı fesat ve ihtilâl düzenlemediğini uzun uzadıya anlatarak, 56. maddenin kendisine uygulanmasının hukuk kurallarına ve kanunun amacına tamamıyla aykırı olduğunu ifade etmiştir.

Sanıklardan Tevfik Bey ise savunmasında, memuriyet hayatının gayet temiz olduğunu açıkladıktan sonra son memuriyeti olan Yozgad Jandarma taburu kumandanlığı görevinde bulunduğu sırada, ne yazık ki Ermeni tehciri meselesinin yaşandığını; ancak, tehcir meselesiyle kesinlikle ilgisinin olmadığını söylemiştir. Aleyhinde konuşan şahitlerin aksine kendisine isnat edilen suçların hiçbirinde zerre kadar ilgisinin olmadığını açıklamıştır. Böylece müdâfaa vekilleri; Kemal ve Tevfik Beyler'in, Kemal ve Tevfik Beyler de kendilerinin suçsuz olduklarını savunmuşlardır.

Mahkeme başkanı Mustafa Nazım Paşa, Kemal ve Tevfik Beyler'e seslenerek; “Emin olun! Divan, hükmünü hiçbir hiss-i hariciye kapılmaksızın sırf kanaat-ı vicdaniyesine istinat ederek verecektir” demiştir. Kararın açıklanması ise başka bir güne ertelenerek, yargılamaya son verilmiştir.³³⁴

4.1.9. Mahkeme Heyetinin Kararı

Yozgad tehcirinin Divan-ı Harb-i Örfi'de gerçekleştirilen yargılaması bilindiği üzere Tevfik Paşa kabinesi zamanında başlamış ve mahkeme başlangıçta Mahmud

³³⁴ **Vakit**, Sayı no: 525, (8 Nisan 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10559, (8 Nisan 1335/1919), s. 2; **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2698, (8 Nisan 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 450, (8 Nisan 1335/1919), s.2-3.

Hayret Paşa'nın başkanlığında toplanmıştır. Ancak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın iktidara gelmesi üzerine Divan-ı Harb-i Örfi'nin lağvedilerek yenisinin kurulmasıyla yargılamaya, Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığında yeni Divan-ı Harb-i Örfi'de devam edilmiştir.

Ebuzziyazade'nin de belirttiği gibi şimdi bütün memleket, büyük bir endişe ve merak ile mahkemedden çıkacak hükmü beklemektedir. Mustafa Nazım Paşa ve arkadaşları şimdiye kadar memlekette adlî ve örfî hiçbir mahkeme heyetinin bulunmadığı kadar narin bir mevkiye bulunmaktadırlar. Çünkü bu mahkemenin vereceği hüküm, alelâde bir hüküm değil, tarihte uzun akisler bırakacak olan bir takım olaylar hakkında, yine tarihin sayfalarına geçecek mahiyette bir hüküm olacaktır.³³⁵

Nitekim mahkeme heyeti, 8 Nisan 1919 tarihinde Kemal ve Tevfik Beyler ile ilgili kararını vermiştir. Buna göre kararda; Kemal ve Tevfik Beyler ile müdâfaa vekillerinin savunmalarının bâtl olduğuna işaret edilip müdde-i umumi yardımcısının 56. maddenin uygulanması yolundaki isteği de uygun bulunmayarak; Kemal ve Tevfik Beyler'in Mülkiye Ceza Kanunu'nun 45. maddesine göre suçlu olduklarına karar verildikten sonra sanıkların ayrı ayrı cezalandırılmaları uygun görülmüştür.

Kemal Bey'in Yozgad sancağında en büyük mülkiye memuru olduğu halde taktîl, nehb ve garet gibi olayları düzenlemesi ve sorumsuz kişileri, tehcir kafilelerini sevk etmekle memur olanlara âmir tayin etmesi nedenleriyle "fâil-i aslî" olarak kabul edilmiştir. Tevfik Bey'in ise "fer'an zî-medhal" olduğuna kanaat getirilerek, işlenen suçta ortak olduğu kabul edilmiştir.

Buna göre Kemal Bey'in Askeri Ceza Kanunu'nun 171. maddesi ve Mülkiye Ceza Kanunu'nun 170. ve 171. maddelerine göre idamına, ikinci derece suçlu kabul edilen Tevfik Bey'in ise Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin ikinci fıkrasına göre on beş yıl geçici kürek cezasıyla cezalandırılmalarına oybirliğiyle karar verilmiştir.³³⁶

Mahkeme heyetinin kararından sonra Sadrazam Damat Ferit Paşa, Vahdettin'i ziyaret ederek kararı bildirmiştir. Ayrıca kararın yerine getirilmesi için padişahın onayını almaya çalışmıştır. Ancak Vahdettin, kararı onaylamak için şeyhülislamın da fetvasını istemiştir. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Kemal Bey için istenilenin

³³⁵ Ebuzziyazade, "Divan-ı Harbin Hükmüne İntizar Ederken..." , **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2699, (9 Nisan 1335/1919), s. 1.

³³⁶ **BOA, DUİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-1-12; "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3617, (7 Ağustos 1335) , s. 1-2; **Alemdâr**, Sayı no: 1423, (14 Nisan 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10565, (14 Nisan 1335/1919), s. 1.

“fetva” değil, “kazaya” ait olduğunu, kendisinin ise kazaya yetkili olmadığını söylemesine karşın padişahın ısrarı üzerine bir fetva vermiştir. Gerek Vahdettin’in kararı onaylamakta ve gerekse şeyhülislamın fetva vermekte gösterdiği tereddütler, mahkeme heyetinin verdiği karara kimsenin ortak olmak istememelerini göstermektedir.³³⁷

4.1.10. Kemal Bey’in İdam Edilmesi

Mahkeme heyetince Kemal Bey’i idam cezasıyla, Tevfik Bey’i ise on beş sene geçici kürek cezasıyla mahkum eden karar; padişah tarafından 10 Nisan 1919 günü onaylandıktan sonra aynı gün öğleden sonra Kemal ve Tevfik Beylere bildirilmiştir.³³⁸

Uzun zamandan beri İstanbul bu mahkeme ile meşguldü ve halk için için kaynaşıyordu. İdam haberi duyulunca heyecan daha da artmış ve idamın nerede ve ne şekilde gerçekleştirileceği merak uyandırmıştır. Nitekim Kemal Bey, 10 Nisan 1919 Perşembe günü akşam üstü saat yedide Beyazıt meydanında asılarak idam edilmiştir.³³⁹

İdam edilmeden önce Kemal Bey’e son sözünün olup olmadığı sorulunca halka seslenerek şöyle demiştir:

“Sevgili vatandaşlarım, ben bir Türk memuruyum. Aldığım emri yerine getirdim. Vazifemi yaptığuma vicdanım emindir. Sizlere yemin ederim ki ben masumum, son sözüm bugün de budur, yarın da budur. Ecnebi devletlere yaranmak için beni asıyorlar. Eğer adalet buna diyorlarsa kahrolsun adalet!... Benim sevgili kardeşlerim, asil Türk milletine çocuklarımı emanet ediyorum. Bu kahraman millet, elbette onlara bakacaktır. Vatan uğrunda cephede ölen bir insan gibi şehit gidiyorum. Allah vatan ve milletimize zeval vermesin... Amin!..”

Kemal Bey’in bu sözleri meydandaki topluluk üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Kemal Bey’in ertesi günü naaşı ailesine teslim edilerek, millî ve dinî bir törenle göz yaşları içinde Kadıköy’de Mehmet Baba Dergahı’nda defnedilmiştir.³⁴⁰

³³⁷ Bayar, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 69-70; Bilgi, **a.g.e.**, s. 157.

³³⁸ **Sabah**, Sayı no: 10562, (11 Nisan 1335/1919), s. 1.

³³⁹ Hüsameddin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**. Yazan: Samih Nafiz Tansu (İstanbul: Pınar Yayınevi, 1964), s. 299-300; Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1860-1949)** (Cilt 2. Ankara: Örnek Matbaası, 1954), s. 602.

³⁴⁰ Ertürk, **a.g.e.**, s. 300; Bayar, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 70. Kemal Bey’in vasiyetnâmesi için bkz: **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2701, (11 Nisan 1335/1919), s. 1.

4.1.11. İdamın Tepkileri

Kemal Bey için Kadıköy’de büyük bir cenaze töreni düzenlenmiştir. Tıbbiye öğrencileri, cenazeyi “Türklerin Büyük Şehiti Kemal Bey” yazılı çelenkle karşılamışlardır. Tabut, Kadıköy İtfaiye Karakolu’nun önünden geçerken bir manga asker cenazeyi selamlamış ve cenaze alayı gittikçe büyümüştür.

İngilizler ise cenaze törenini dikkatle takip etmişlerdir. Nitekim Kadıköy’de İngiliz istihbarat yüzbaşısı olan E. La Fontain, 12 Nisan günü töreni şu şekilde rapor etmiştir:

“Ermeni kırımını ile tanınan Boğazlıyan ve Yozgad Mutasarrıfı Kemal Bey için, Kadıköy’de bugün saat 12’de büyük ve görkemli bir cenaze töreni yapıldı. Cenaze alayının önünde tıbbiye öğrencileri, polisler ve birçok molla bulunuyordu. Tabutun omuzlarda taşınması âdet olduğu halde, törene daha büyük önem vermek amacıyla, bu kez tabut başlar hizasından daha yukarıda, eller üzerinde taşındı. Birçok Jön Türk törende hazır bulundu... Bütün bunların, üyelerinden birini kaybetmiş olan İttihad ve Terakki Komitesince kasten düzenlendiği apaçıktır. Hükümetin böyle bir törene izin vermekle gösterdiği güçsüzlük, affedilemez...”

İslam törelerine tamamen aykırı olarak, üzerlerinde, ‘Milletin masum kurbanına’ yazılı çelenkler vardı.

Böyle bir gösteri yapılacağı emniyet makamlarınca bilindiği halde, bunu önlemek için hiçbir şey yapılmadığı bildiriliyor. ‘Törenin bugünkü Hükümete karşı düşmanca bir gösteri olduğu açıktır’.”³⁴¹

H.A.D. Hoyland adlı İngiliz istihbarat subayı da Kemal Bey’in “Masum İslam şehidi” olarak adlandırıldığını belirterek raporu üst makamlara sunmuştur. İki gün sonra yüzbaşı E. La Fontain, törenle ilgili tamamlayıcı raporunda şunları bildirmiştir:

“Cenaze törenini, Kadıköy, Mecidiye, Üsküdar Dergah şeyhi Münip Efendi yönetti. Münip Efendi, törene katılmaları için mollalara emir vermiştir. Törende, tıbbiye öğrencilerinden başka, çok sayıda subay ve er de bulundu. Elinde bir buket çiçek tutan tıbbiye öğrencilerinden biri, mezarın başında bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmadan aşağıdaki parça aynen çevrilmiştir:

‘Dinle ey Millet!

Dinleyin ey Müslümanlar!

³⁴¹ Şimşir, a.g.e., s. 77-78.

Burada toprağa verdiğimiz insan, Kahraman Kemal Bey'dir.

İngilizi Odesa'dan attılar; haydin biz de İstanbul'dan kovalım. Ne bekliyoruz? İngilizleri atmak borcumuzdur. Felaketimizi hazırlayan İngilizleri yok etmek zorundayız. Allah'ın yardımıyla yakında İngilizlerin kafasını ezeceğiz.'

Bu öğrenciden sonra, bir başkası da aynı sertlikte bir konuşma yapmıştır. Her iki konuşmanın tonu açıkça ayaklanmaya kışkırtmak için hesaplanmıştır...

Bir muhbir, Fındıklı'da bir cami ile Türk askerlerinin yemek yedikleri bir kulüp bulunduğunu, 10 Nisan günü saat 5'te askerlerin, yemekhaneden Meclis binasına cephane sandıkları taşıdıklarını haber verdi. Taşıma iki saat sürmüştü. Bu binada, başka silahlar ve bombalar da bulunuyormuş..."

Tüm bu raporlar, İngiliz makamlarını tedirgin etmiştir. Çünkü İngilizlerin yakalayıp Bekirağa Bölüğü'nde hapsedtikleri insanların kolay kolay idam edilemeyeceği anlaşılmıştır. Cenaze töreninde meydana gelen olaylar, halkın tepkisi ve tıbbiye öğrencisinin "İngilizlerin başını ezeceğiz" demesi, İngilizleri derinden etkilemiştir. Nitekim bir görevli, bu konuşmanın Büyük Britanya'ya karşı yöneltildiğini, silah yığınağı raporu doğru ise bunun hiç de iyiye alamet olmadığını açıklamıştır.

Böylece İngilizler, bir düşünme dönemine girerler ve Kemal Bey'in idamı, Türk savaş suçluları konusunda İngilizlerin davranışlarında bir dönüm noktası teşkil ederek, tutukluların Malta'ya sürülmesi düşüncesini ön plana çıkarır.³⁴²

Basında da Kemal Bey'in idamı ve cenaze töreniyle ilgili haberler yayınlanmış ve yazılar yazılmıştır. Bu konu üzerinde en fazla, hükümete yakınlığı ve İttihad ve Terakki'ye muhalifliğiyle tanınan, Alemdâr ve Sabah gazeteleri durmuştur. Nitekim bu gazeteler, cenaze törenine gösterilen ilgiden hoşnut olmazken, Kemal Bey'in idamına da arka çıkarak alkışlamışlardır.³⁴³

Sabah gazetesinde "Tehcir Davaları" başlığıyla imzasız olarak yayınlanan başyazıda, Divan-ı Harb-i Örfi'de bakılmakta olan Yozgad tehciri ve taktili davasının son bularak, tarih sayfalarına geçtiği yazılmıştır. Ayrıca hükümetin, bu davada hak ve adaletin gerekleri ile siyasetin gereklerine uygun olarak hareket ettiği belirtilmiştir.³⁴⁴

Alemdâr gazetesinin başyazarı Refii Cevad, idam kararıyla ilgili olarak, Kemal Bey'in idam edilmesine üzülmelerini, asıl üzüldükleri noktanın, Kemal Bey'in idam

³⁴² Şimşir, a.g.e., s. 78-80.

³⁴³ Bilgi, a.g.e., s. 179.

³⁴⁴ "Tehcir Davaları," **Sabah**, Sayı no: 10562, (11 Nisan 1335/1919), s. 1.

sehpasında yalnız bulunması olduğunu belirterek: “Gönlümüz arzu eder ki idam tecziyesi, böyle tek bir sehpa ile başlamasın: Köprünün her iki tarafındaki fener sütunları, vatanımı, sevgili memleketimi idam eden canilerin naaşlarıyla tezyin edilsin. O zaman gözümüz doyar ve o zaman bu memlekette milyonları geçen mağdurînin ahı yerini bulur. Kemal bir kol idi. Şeriatın kuvvetli satırı beşeriyet için muzır bir uzuv olan bu kolu kopardı. Şimdi sıra onu düşünen dimağdadır. Bu kafalar taş arasında ezilmeli...”³⁴⁵ diyerek, Kemal Bey gibi daha pek çok kişinin de cezalandırılması gerektiğine işaret etmiştir.

Ahmed Kadri de Alemdâr gazetesine yazdığı bir yazısında, Anadolu’nun pek çok yöresinde tehcirin yapıldığını, sorumluların sadece Kemal ve Tefvik Beyler’den ibaret olmadığını söyleyerek; tehcir ve taktilden sorumlu diğer kişilerin de cezaya çarptırılmasını isteyip şu açıklamada bulunmuştur: “Çünkü yapılan bütün cinâyâtın mesul olan millet değil, İttihad çetesidir. Millet masumdur. Bu hakikatın tamamıyla tezahürü ise bi’l-umum mücrimlerin acilen tecziyesi ile kabildir.”³⁴⁶

Sabah gazetesinde “Münasebetsiz Bir Hareket” başlığıyla imzasız olarak yayınlanan başka bir başyazıda ise Kemal Bey’in naaşının, ailesine teslim edilmesi ağır bir dille eleştirilmektedir. Dünyanın hiçbir yerinde bu derece kanlı faciaların fâili olan, milletin ve vatanının şeref ve namusunu lekelemiş olan mahkumlara saygı gösterilmediği ve idamlarından sonra naaşlarının ailelerine teslim edilmediği belirtilmiştir. Cani olarak nitelendirilen Kemal Bey’in naaşı üzerine çiçek buketi koymak suretiyle saygı gösterilmek istenmesi de her bakımdan münasebetsiz bir hareket olarak kabul edilerek, üzüntüyle karşılanması gerektiğini belirtmiştir.³⁴⁷

Refii Cevad, “Fırsatlar” başlığıyla yayınlanan başka bir yazısında Kemal Bey’in “cani” olduğuna dair tam bir kanaat oluştuğu için idam edildiğine değinerek, cesetinin de bir mahkuma yakışacak şekilde defnedilmesi gerektiğini; ancak, hükümetin böyle yapmadığını ve idam sehpasında dahi dört-beş İttihadçının Kemal Bey’i alkışlamasına izin verdiğini, ardından gösterişli bir cenaze alayının düzenlendiğini; hükümetin, bir caninin idamını bahane ederek, gösteriler düzenleyenlere karışmamasını hayretle ve teessüfle kaşladığını yazarak³⁴⁸, hükümeti eleştirmiştir. Nitekim Halil Bey

³⁴⁵ Refii Cevad, “İdam!...,” **Alemdâr**, Sayı no: 1421, (12 Nisan 1335/1919), s. 1.

³⁴⁶ Ahmed Kadri, “Divan-ı Harb Reisi Nazım Paşa Hazretlerine Açık Mektup,” **Alemdâr**, Sayı no: 1434, (25 Nisan 1335/1919), s. 1.

³⁴⁷ “Münasebetsiz Bir Hareket,” **Sabah**, Sayı no: 10566, (15 Nisan 1335/1919), s. 1.

³⁴⁸ Refii Cevad, “Fırsatlar...,” **Alemdâr**, Sayı no: 1424, (15 Nisan 1335/1919), s. 1.

hâtıralarında, Kemal Bey'in cenaze alayının, halkın hükümet aleyhine bir gösteri tesirini yaptığını ve İzmir'in işgali nedeniyle de İstanbul'da gösterilerin daha da büyüdüğünü yazmıştır.³⁴⁹

Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey ise Monitör gazetesi muhabirine verdiği beyanatında; hükümetin, tıbbiye öğrencileri tarafından düzenlenen gösterileri takbîh etmediğini ve gösterileri düzenleyenler hakkında tahkikatın başlatıldığını söylemiştir.³⁵⁰

Nitekim Kemal Bey'in cenaze törenini düzenledikleri gerekçesiyle Kadıköy Caferağa Mahallesi imamı Mustafa, Kadıköy Mecidiye Tekkesi şeyhi Münip ve Kemal Bey'in kardeşi Münir Efendiler, 18 Nisan'da tutuklanarak, Askerî Tevkifhane'ye gönderilmişlerdir.³⁵¹ Ayrıca Mecidiye Tekkesi şeyhi Münip Efendi'nin, Üsküdar'da Hüdayi şeyhine çektiği telgraf üzerine cenazede hazır bulundurulmak üzere on beş derviş göndermesi nedeniyle Hüdayi şeyhi, Üsküdar zabitanı tarafından sorgulanmıştır. Oysaki; Hüdayi şeyhi, dervişlerin hangi cenazeye gittiklerini önce bilmemesine karşın dervişlerin cenazeden dönmesinden sonra dervişlere sorması üzerine Kemal Bey'in cenazesine gittiklerini öğrenmiş ve buna çok üzülmüştür. Ancak artık iş işten geçmiştir ve Hüdayi şeyhi de Üsküdar zabitanı tarafından sorgulanmıştır.³⁵²

Tutuklamalar bununla da sınırlı kalmamış ve Kemal Bey'in cenaze töreninde parmağı olduğu gerekçesiyle Mekteb-i Tıbbiye'de 5. sınıf ve 403 numaralı öğrenci Hasan Tahsin Efendi de 19 Nisan'da tutuklanarak, Askerî Tevkifhane'ye gönderilmiştir. Bu arada İmam Mustafa, Şeyh Münip ve Münir Efendiler'in evrakı İstanbul muhafızlığına verilmiştir.³⁵³

Ayrıca Kemal Bey'in akrabasından Seyr-i Sefain İdaresi memurlarından Fatin Efendi ile Seyitgazili Emin Efendi, Beykoz'da Eczacı Ferid ve Cemil Beyler tutuklanarak, Askerî Tevkifhane'ye gönderilmişlerdir. Giresun kaymakamı Atıf Bey de 20 Nisan'da Polis müdüriyet-i umumisince tutuklanmıştır.³⁵⁴ Kemal Bey'in cenazesinden dolayı Hariciye Nezareti memurlarından Fahri Bey de tutuklanarak İstanbul muhafızlığına gönderilmiştir.³⁵⁵

³⁴⁹ "Halil Mentşe'nin Hâtıraları", s. 23.

³⁵⁰ "Dahiliye Nazırının Beyanatu," **Alemdâr**, Sayı no: 1427, (18 Nisan 1335/1919), s. 2.

³⁵¹ **Sabah**, Sayı no: 10570, (19 Nisan 1335/1919), s. 2.

³⁵² **Alemdâr**, Sayı no: 1428, (19 Nisan 1335/1919), s. 2.

³⁵³ **Sabah**, Sayı no: 10571, (20 Nisan 1335/1919), s. 2.

³⁵⁴ **Sabah**, Sayı no: 10572, (21 Nisan 1335/1919), s. 2.

³⁵⁵ **Alemdâr**, Sayı no: 1431, (22 Nisan 1335/1919), s. 2.

Askerî Tevkifhane’de tutuklu bulunan Kemal Bey’in kardeşi Münir Efendi, 21 Nisan’da sorgu maksadıyla Divan-ı Harb-i Örfî Heyet-i Tahkikiyesine gönderilmiştir.³⁵⁶ Şeyh Münip Efendi ise idâreten tutuklu bulunduğu için 21 Mayıs’ta tahliye edilmiştir.³⁵⁷

Olayın Anadolu cephesine baktığımızda, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının da Kemal Bey konusunda oldukça hassas davrandıklarını görmekteyiz. Nitekim Kemal Bey’i, “Millî Şehit” ilân eden ve eşi ile üç çocuğuna ‘hidemât-ı vataniye tertibinden’ her birine beşer yüz kuruş olmak üzere, aylık toplam iki bin kuruş maaş bağlayan kanun, 14 Ekim 1922’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nden çıkarılmıştır.³⁵⁸

Özetle; Bilal N. Şimşir’in de belirttiği gibi “Bir düzmece mahkemenin alçakça verdiği bu idam kararı, kuşkusuz, Türk adalet tarihinin “kara leke”lerinden biridir. Kemal Bey, Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgad Mutasarrıf vekili bulunduğu sırada, 1915’te İstanbul’dan bir emir alır. Emirde, sancaktaki bütün Ermenilerin 24 saat içinde Suriye’ye doğru sürülmesi istenir. Kaymakam bu emri uygular. Suçu budur. Görevini kötüye kullandığı, Ermenilerin ölümüne sebep olduğu ispatlanmış değildir. Mahkeme, sağlam delillere göre değil, Ermeni iftiralarına göre karar vermiştir. Hukuk açısından karar, bir rezalettir... Ermenileri tatmin etmek, İngilizlere yaranmak için siyasî bir idam kararı verilmiştir...”³⁵⁹

Buna karşın Kemal Bey’in idamında ve cenaze töreninde halkın gösterdiği tepki, İzmir’in işgaliyle beraber, başta İstanbul olmak üzere yurdun dört bir yanında ortaya çıkan toplu protestoların kaynağını oluşturmuş ve Milli Mücadele ruhunun güçlenmesinde de etkili olmuştur.³⁶⁰

4.2. TRABZON TEHCİRİ DAVASI

4.2.1. İddiânâmenin Okunması

Yozgad tehciri davasına bakan Divan-ı Harb-i Örfî, 26 Mart 1919 tarihinden itibaren, aynı mahkeme heyetinin katılımıyla Mustafa Nazım Paşa’nın başkanlığında toplanarak, Trabzon tehcirine karışmış olan Acenta Mustafa Nuri, Rüsumat müdürü Mehmed Ali, Merkez-i Umumi üyesinden Rıza, Kaymakam Talat, Sıhhiye müdürü Ali Saib, Otelci Niyazi, Trabzon Polis müdürü Nuri Efendiler’in vicahen yargılamasına

³⁵⁶ **Sabah**, Sayı no: 10573, (22 Nisan 1335/1919), s. 2.

³⁵⁷ **Sabah**, Sayı no: 10603, (22 Mayıs 1335/1919), s. 1.

³⁵⁸ **TBMMZC** (Cilt 23. Devre 1. İçtima Senesi 3. Ankara: TBMM Matbaası, 1960), s. 408.

³⁵⁹ Şimşir, **a.g.e.**, s. 76.

³⁶⁰ Bilgi, **a.g.e.**, s. 190.

başlamıştır. Ayrıca Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey'in firarda olması nedeniyle kendisine teslim olması için verilen sürenin dolması üzerine gıyaben yargılamasına karar verilmiştir.

Bundan sonra Trabzon tehciri sırasında Ermenilerin bir kısmının Değirmendere'de, bir kısmının deniz yoluyla sevkleri sırasında boğularak ve diğer bir kısmının da hastanelerde çeşitli şekillerde zehirlenmek suretiyle öldürülmelerini içeren ve tüm bu cinayetleri gerçekleştirmek için sanıkların, Dr. Bahaeddin Şakir gibi insanlardan aldıkları emre uygun olarak hareket ettiklerini açıklayan Heyet-i Tahkikiye kararname okunmuştur.

Heyet-i Tahkikiye kararnameinden sonra Müdde-i umumi yardımcısı Haralambos Efendi, iddiânamesini okumuştur. Haralambos Efendi iddiânamesinde; Tehcir Kanunu bir "lüzum-ı askerî" olarak kabul edildiğinde dahi bu kanunun, insanlık onuruna layık bir şekilde uygulanması gerektiğini; ancak bununla da yetinilmeyerek, çetelerin kurulduğunu ve milletin düşmana karşı kullanmak için dışından, tırnağından arttırarak elde ettiği tüfeklerin ve memlekete hizmet eden jandarma zabitanının, millet ve memleket aleyhine kullanıldığını açıkladıktan sonra sanıkların yargılanmalarını talep etmiştir.³⁶¹

4.2.2. Sanıkların Yargılanması

Sanıklardan ilk olarak Acenta Mustafa Nuri Efendi'nin yargılamasına başlanılmıştır. Acenta Mustafa Nuri Efendi, on beş sene önce Trabzon şubesi acentalığına görevlendirildiğini ifade ederek, tehcir hakkında bildiklerini mahkeme heyeti huzurunda açıklamıştır. Buna göre, beş gün zarfında Ermenilerin çıkarılmasını hükümetin ilân etmesi nedeniyle sevk işlemlerinin başladığını söylemiştir.

Sanık kendisinin Ermenileri öldürmediğini, bilakis koruduğunu ve hatta bazılarını evinde sakladığını örneklendirerek açıklamıştır. Vahan isminde bir Ermeniye, kendi evinde ailesiyle beraber sakladığını belirterek, bu durumdan hükümetin haberdar olması nedeniyle Vahan ve ailesinin de sevk edildiğini söylemiştir. Ayrıca Acenta Mustafa, tehcir sırasında Trabzon'da herhangi bir olumsuzluğun yaşanmadığını belirtmiştir. Mahkeme heyeti, tehcir sırasında "nehb ve garete" Acenta Mustafa'nın da katıldığına iddiâ edildiğini söyleyince Acenta Mustafa, bu iddiânın doğru olmadığını

³⁶¹ **Sabah**, Sayı no: 10547, (27 Mart 1335/1919), s. 1.

ve hakkındaki bu iftiranın “Nurgiyank” gazetesini idâre edenler tarafından düzenlendiğini söylemiştir.³⁶²

Rüsumat müdürü Mehmed Ali Efendi'nin yargılanmasıyla duruşmaya devam edilmiştir. Mehmed Ali Efendi, Trabzon tehciri sırasında yaşanan olaylardan herhangi bir haberinin olmadığını, sadece bir defasında Ermeni çeteleri tarafından yolda kafileleri götüren jandarmalardan üçünün şehit edildiğini işittiğini söylemiştir. Mahkeme başkanı, “taktıl, tehcir ve nehb ve garete” Mehmed Ali Efendi'nin de karıştığının söylendiğini belirtince Mehmed Ali Efendi, “Katiyyen efendim. Ben esasen bir rüsumat memuruyum. Bu gibi işlere nasıl karışırım” diyerek, hakkındaki iddiâyı reddetmiştir.³⁶³

Daha sonra ifadesi alınan sanıklardan Otelci Niyazi Efendi, Trabzon tehciri sırasında İstanbul'da olduğu için olan bitenden haberinin olmadığını açıklamıştır. Yargılamanın ilerleyen günlerinde Niyazi Efendi, kendisine sorulan çeşitli sorulara verdiği cevapta, Ordu'da aldığı iki mağaza eşyasından, birini iki bin beş yüz liraya, diğerini de dört yüz kûsur liraya müzâyede ile satın aldığını ve tehcirde bulunmadığını ifade ederek, “... bulunsa idim ve gasb-ı emvalde alakadar olsaydım, emin olunuz itiraf eder ve cezamı çekerdim” demiştir.³⁶⁴

Yargılanması sırasında sanıklardan Merkez-i Umumi üyesinden Rıza Bey, 1912 yılında askerlikten emekli olduktan sonra İttihad ve Terakki Cemiyetine nasıl girdiğini açıklayarak, Trabzon'da kâtib-i mesul olarak görev yaptığını söylemiştir. Tehcir sırasında Trabzon'da olmadığını da belirten Rıza Bey'e mahkeme başkanı, Trabzon tehciri sırasında Merkez-i Umumi'de herhangi bir müzakerenin olup olmadığını ve Merkez-i Umumi'den Rıza Bey'e bir emrin verilip verilmediğini sorunca Rıza Bey; müzakerenin yapılmadığını ve kendisine herhangi bir emrin verilmediğini söylemiştir.

Tehcirden sonra Trabzon'a gittiği zaman daha büyük bir felaketle karşılaştığını söyleyen Rıza Bey, bu felaketin “Erzurum'un sükutu” meselesi olduğunu söylemiştir. Öyle ki; bu olay nedeniyle tehcirin ağza bile alınmadığını açıklamıştır.³⁶⁵

Yargılamanın ilerleyen günlerinde Rıza Bey'in, esasen diğer İttihad ve Terakki erkânıyla birlikte yargılamasına 27 Nisan 1919'dan itibaren de başlanıldığı için Rıza Bey'in “Trabzon tehciri davasındaki” yargılamadan ayrılmak için Divan-ı Harb-i Örfi

³⁶² **Sabah**, Sayı no: 10547, (27 Mart 1335/1919), s. 1; **Alemdâr**, Sayı no: 1406, (27 Mart 1335/1919), s.1.

³⁶³ **İleri**, Sayı no: 438, (27 Mart 1335/1919), s. 2; **Alemdâr**, Sayı no: 1406, (27 Mart 1335/1919), s. 1.

³⁶⁴ **Alemdâr**, Sayı no: 1420, (11 Nisan 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10547, (27 Mart 1335/1919), s. 1; Sayı no: 10562, (11 Nisan 1335/1919), s. 1.

³⁶⁵ **Sabah**, Sayı no: 10547, (27 Mart 1335/1919), s. 1; **Alemdâr**, Sayı no: 1406, (27 Mart 1335/1919), s.1.

Başkanlığına takdim ettiği dilekçe ittifakla kabul edilerek³⁶⁶; yargılamasının diğer İttihad ve Terakki erkânıyla birlikte yapılmasına karar verilmiştir.

Sanıklardan Trabzon Polis müdürü Nuri Efendi'nin yargılanması sırasında mahkeme başkanı, tehcir sırasında Trabzon'da kendisine bir vazife verilip verilmediğini sorunca Nuri Efendi; Trabzon'a ulaşmasından bir süre sonra valinin bir beyanname yayınlayarak, tehciri ilân ettiğini ve bir komisyonun kurulduğunu söylemiştir. Tehcirin polise ait bir görev olmadığını açıklayarak, komisyon tarafından Ermenilerin evlerinden çıkartılıp jandarma vasıtasıyla sevk olunacağını bildirildiğini söylemiştir.

Ayrıca Nuri Efendi, Trabzon'da “taktil, nehb ve garet” gibi kötü olayların yaşanmadığını ve Ermenilerin eşyasının hükümetin gösterdiği bir yere taşındığını ifade edip binlerce canı dışarıda gezdiği halde “ben mahkemenizin huzurundayım” diyerek, sitemde bulunmuştur. Bunun üzerine mahkeme başkanı, bu canilerin kimler olduğunu sorunca Niyazi Bey, vali Cemal Azmi ile murahhas Nail Beyleri işaret ederek, bunların tarafdarlarının âdeta hükümet içinde hükümet gibi hareket ettiklerini ifade etmiştir.³⁶⁷

Daha sonra Jandarma müfettiş yardımcısı Kaymakam Talat Bey'in yargılaması yapılmıştır. Tehcirle kesinlikle ilgisinin olmadığını söyleyen Talat Bey, kendisinin jandarma ile hiçbir temasta bulunmadığını ve Tekalif-i Harbiye Komisyonu'nda üye olduğundan sürekli olarak orada bulunduğunu söylemiştir.

Sanıklardan Sıhhiye müdürü Ali Saib Bey ise kendisinin Cemal Azmi ve Nail Bey gibi İttihadçılarla ilgisinin olamayacağını, çünkü Meşrutiyet'in hemen ardından ‘Hukuk-ı Umumiye’ adıyla neşrettiği bir gazetede kendisinin bazı iftiralara hedef olduğunu ve bunun sonucunda tutuklandığını söylemiştir. Mahkeme başkanı, hastanelerde yaşanan kötü olaylarla ilgisini sorunca Ali Saib Bey, olayları mahkeme huzuruna çıkarıldığı zaman öğrendiğini ve bundan çok etkilendiğini söyleyerek; bu olayların etraflıca araştırılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁶⁸

Mahkemenin ilerleyen günlerinde Dr. Ali Saib Bey'in, Ermenileri hastanede zehir şırınga ederek öldürdüğüne ve daha birçok kötü olaylara giriştiğine dair Trabzon'da müfettiş Ziya Fuad Bey tarafından gerçekleştirilen tahkikatın sonucunu içeren rapor okunmuştur. Bunun üzerine Dr. Ali Saib Bey, mahkeme başkanına

³⁶⁶ **Sabah**, Sayı no: 10587, (6 Mayıs 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 478, (6 Mayıs 1335/1919), s. 2;

Alemdâr, Sayı no: 1444, (6 Mayıs 1335/1919), s. 1.

³⁶⁷ **Sabah**, Sayı no: 10547, (27 Mart 1335/1919), s. 1; **Alemdâr**, Sayı no: 1406, (27 Mart 1335/1919), s.1.

³⁶⁸ **Alemdâr**, Sayı no: 1406, (27 Mart 1335/1919), s. 1; **Sabah**, Sayı no: 10547, (27 Mart 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 438, (27 Mart 1335/1919), s. 2.

Ermenice ve Fransızca gazetelerden tercüme edilmiş kendi aleyhindeki bazı yazıları sunarak, kendisinin nasıl tutuklandığını anlatmıştır. Gerek Ermenice ve Fransızca gazetelerde yazılan ve gerekse halkın ağzında kendi aleyhinde dolaşan sözlerin, doğru olmadığını şahitleriyle ispat edebileceğini söyleyerek, uzun uzadıya kendini müdâfaa etmiştir.³⁶⁹

4.2.3. Şahitlerin İfadeleri

4.2.3.1. Üçüncü Ordu Eski Kumandanı Vehib Paşa'nın Yazılı İfadesi

Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan Üçüncü Ordu eski kumandanı Vehib Paşa'nın mahkeme heyetine yazılı olarak takdim ettiği ifadesi duruşmada okunduğunda Vehib Paşa; Erzurum'un sükutundan sonra Üçüncü Ordu Kumandanlığına tayin olduğunu belirterek, o sırada tehcirin sona erdiğini; ancak, Erzurum ve Trabzon'dan sevk edilenlerin "kesilerek" öldürüldüklerini ve paralarının alınarak, bir kısmının İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne, bir kısmının hükümete verildiğini ve diğer bir kısmının da görevlilerin kendi aralarında paylaştıklarını işittiğini yazmıştır. Bir iki kişiden, tüm bu kötü olayların Bahaeddin Şakir Bey'den alınan emre uyularak, gerçekleştirildiğini öğrendiğini açıklamıştır.

Ayrıca memuriyeti sırasında iki kötü olaya şahit olduğunu; bunlardan ilkinin, bir Ermeni kızın tecavüzü, diğerinin de amele taburu efradının, sevke memur Yüzbaşı Nuri Efendi tarafından öldürülmeleri olduğunu açıklamıştır. Nuri Efendi hakkında Divan-ı Harp'ten aldığı idam kararını da derhal yerine getirttiğini belirtmiştir.

Bazen kadın ve çocuk denilmeden bütün Ermenilerin katledilmesi gibi İslam Tarihi'nde eşine rastlanılmamış vahşi cinayetlere girişildiğini vurgulayıp, Diyarbakır'da yapılan cinayetin hepsinin üzerinde olduğunu, validen jandarma askerlerine kadar pek çok kişinin buradaki cinayete katıldıklarını açıklamıştır. Van vilayetinde ise Ermenilerin tehcir edilmediğini ve Diyarbakır'ın aksine burada Ermenilerin, Müslümanları öldürdüklerini belirtmiştir.

Ayrıca Vehib Paşa, tehcir hakkındaki emirleri İttihad ve Terakki Merkez-i Umumisi'nden Bahaeddin Şakir Bey'in merkezden merkeze dolaşarak, şifahi yoldan yaydığını açıklamıştır. Vehib Paşa'nın okunan bu ifadesinden sonra söz alan

³⁶⁹ **Alemdâr**, Sayı no: 1412, (2 Nisan 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10553, (2 Nisan 1335/1919), s. 1.

sanıklardan Rıza Bey, söylenilenlerin doğru olmadığını ve “İttihad ve Terakki’nin vatan için çalıştığını” ifade etmiştir.³⁷⁰

4.2.3.2. Maliye Nezareti Varidat Müdürü Lütfi Bey’in İfadesi

Maliye Nezareti Varidat müdürü Lütfi Bey, şahit sıfatıyla dinlenmiştir. Mahkeme başkanının tehcir hakkında ne bildiğini sorması üzerine Lütfi Bey; Ermenilerin tehciri için bir emir verildiğini, bir beyanname ile üç gün ya da bir hafta içinde Ermenilerin hazırlıklarının tamamlanmasının tebliğ edildiğini, bu sürenin dolmasıyla her taraftan civar köylerden de Ermenilerin toplanarak sevkıyatın başladığını, bu sırada bazı konsolosların özellikle Avusturya konsolosunun çocukların ve kadınların tehcirinin uygun olmadığını söyleyerek, bunlar hakkında vali beyin biraz mülâyim davranması için aracılık etmesini kendisinden istediklerini söylemiştir.

Ayrıca Lütfi Bey, tehcir sırasında bir çok kötü olayların yaşandığından bahsedildiğini, tehcir edilen Ermenilerin bir çoğunun açlıktan öldüğünün söylendiğini; ancak, tüm bunların kimler tarafından yapıldığını işitmediğini söylemiştir. Pek çok sû-i isti’ mâlin de olduğunu söyleyen Lütfi Bey, daha sonra İstanbul’dan gelen bir emir üzerine Tasfiye Komisyonları’nın kurulduğunu, valinin kendisine verdiği bir tezkerede, kendisinin başkanlığında mektupçu, polis müdürü gibi görevlilerden oluşan bir komisyonun kurulacağını yazıldığını; ancak pek çok çirkinliklerin olduğundan haberdar olması nedeniyle bunu kabul etmediğini açıklamıştır.³⁷¹

4.2.3.3. Kerküklü Mehmed Ali Efendi’nin İfadesi

Kerküklü Mehmed Ali Efendi, şahit olarak dinlendiğinde ilginç açıklamalarda bulunmuştur. Tehcirde Trabzon’da olduğunu söyleyen Mehmed Ali Efendi, Ermenilerin bir kısmının deniz, bir kısmının da kara yoluyla olmak üzere kabile kabile sevk edildiklerini ve sevk edilenlerin üzerlerindeki eşyanın alındığını, deniz yoluyla gerçekleştirilen nakliyat işini Acenta Mustafa Bey’in yaptığını ve birçok mücevher aldığını, hatta üç-dört yüz bin liralık kıymeti olan bu mücevherleri, Mustafa Bey’in vali beyle ortaklaşa olarak İsviçre’ye gönderdiklerini işittiğini söylemiştir.

³⁷⁰ **Sabah**, Sayı no: 10550, (30 Mart 1335/1919), s. 1; **Alemdâr**, Sayı no: 1409, (30 Mart 1335/1919), s. 1; **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2690, (30 Mart 1335/1919), s. 1.

³⁷¹ **Sabah**, Sayı no: 10560, (9 Nisan 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 451, (9 Nisan 1335/1919), s. 4; **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2699, (9 Nisan 1335/1919), s. 1.

Bir Ermeni kadınının, çocuklarından ayrılarak sevk edildiğini gözüyle gördüğünü ifade eden Mehmed Ali Efendi, tehciri Jandarma kumandanı Tevfik Bey'in idâre ettiğini, Mustafa Bey'in Trabzon'da âdetâ ikinci bir vali olduğunu, hastanelerde ise bazı kadınların zehirlendiklerini işittiğini söylemiştir.

Buna karşılık sanık Mustafa Bey ve vekili Şefkatî Bey, şahitin bir kızı tecavüz ettiği için mahkemeye verildiğini ve mültecilerin eşyasını çaldığı için de sanık olduğunu, ayrıca memuriyetinde dahi kötü durumu nedeniyle görevine son verildiğini söyleyerek; tüm bunların, Rüşumat Genel Müdürlüğü'nden araştırılmasını istemişlerdir.³⁷²

4.2.3.4. Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Hilmi Bey'in İfadesi

Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Hilmi Bey, şahit sıfatıyla dinlenmiştir. Hilmi Bey ifadesinde, tehcir sırasında Trabzon'da olduğunu, ek görev olarak Emval-i Metruke Satış Komisyonu'nda bulunduğunu, komisyonun kayıtlarının çok karışık olduğunu, kendisinin komisyondan çekilmek istediğini; ancak, valinin bu isteği kabul etmediğini söylemiştir.

Komisyonunda yapılan fenalıklara da değinen Hilmi Bey; kendisinin depo komisyonunda memur olmadığı için bu fenalıkların önüne geçemediğini; ancak, kendi görevini gayet güzel bir şekilde yerine getirdiğini, depolardan birçok şeyin alındığını işittiğini söyleyerek, "Başımızda heykel gibi bir vali vardı. Herşey onun elinde idi. Eğer vali istemiş olsaydı, hiçbir fenalık olmazdı" demiştir.

Mücevherat Komisyonu ile ilgili de bir şeyler söyleyen Hilmi Bey; bu komisyonun da diğer komisyonlar gibi valinin emriyle çalıştığını, belediye'deki bir kasaya mücevherlerin konulduğunu ve anahtarının polis müdüründe olduğunu, kasaya giren bütün mücevherlerin bir deftere kayıt edildiğini belirterek, bunların kendisiyle ilgisinin olmadığını söylemiştir.³⁷³

4.2.3.5. Diğer Şahitlerin İfadeleri

Şahitlerden Erzurum eski valisi Tahsin Bey, Trabzon'dan sevk olunan Ermeni kabilelerinin yolda saldırıya uğradıklarını ve jandarma zabiti Faik Efendi adında birinin de Arabiyan adında bir Ermeni ailesine mensup bir kızı ve aynı aileye ait üç yüz lirayı

³⁷² İleri, Sayı no: 455, (13 Nisan 1335/1919), s. 4.

³⁷³ İleri, Sayı no: 473, (1 Mayıs 1335/1919), s. 4; Alemdâr, Sayı no: 1439, (1 Mayıs 1335/1919), s. 1.

alması üzerine Faik Efendi'nin Divan-ı Harp'e gönderilerek, mahkum edildiğini söylemiştir.

Daha sonra Madam Arabiyan'ın istinâbe yoluyla alınan sanıkların aleyhindeki ifadesi okunmuştur. Bunda; Halep'e sevk edilen on üç bin kişilik Ermeni kafilesinden, sadece dört yüz kadının ulaşabildiği ve kafiledeki küçük çocuklardan bir kısmının zehirlendiği, bir kısmının da denize atıldığı ve çocukların zehirlenmelerinde Dr. Ali Saib Bey'in de parmağının olduğu yazılıdır.

Şahitlerden Rus tebaasından Samson veled-i Teodor (Teodor oğlu Samson), gözü ile birşey görmediğini; ancak, Ermenilerin katledildiklerini işittiğini, Acenta Mustafa Efendi'nin tehcir ile ilgisinin olduğu gibi vali Cemal Azmi ile de çok iyi dost olduğunu, Teşkilât-ı Mahsusa'ya murahhas Nail Bey'in de dahil olduğunu, Merkez-i Umumi üyesinden Rıza Bey'in Ruslara karşı kurulan çeteyi kumanda ettiğini ve kendisini de çeteye dahil etmek için birçok defa tekliflerde bulunduğunu, fakat kabul etmediğini söylemiştir.

Şahit Matmazel Tahmaziyan ifadesinde, kendisinin Trabzon'da hastanede bulunduğu sırada hastalardan bir kısmının çıkarılarak, Değirmendere'de "kesildiğini" ve bir kısmının da hastanede zehirlendiğini gördüğünü ve bunun da Dr. Ali Saib Bey'in emriyle yapıldığını ve tehcirden önce Bahaeddin Şakir'in Trabzon'a gelip murahhas Nail ve Rıza Beyler ile tehcir hakkında istişarede bulunduğunu ve Rüşumat müdürü Mehmed Ali Bey'in kendisini sonradan manevi evlat olarak alması üzerine babasının mağazasındaki bütün eşyayı da aldığını söylemiştir.³⁷⁴

Şahitlerden Namlızade Akif Kapudan, tehcir sırasında Ermenilerin öldürüldüğüne dair gözüyle hiçbir şey görmediğini, ancak Ermenilerin sevki sırasında Kürtlerin saldırısına uğramaları nedeniyle karşılıklı çatışma içine girdiklerini ve her iki taraftan da ölü ve yaralıların olduğunu bildiğini, ancak Trabzon şehri içinde kesinlikle bu tarz olayların yaşanmaması nedeniyle sanıkların, bu olaylarla ilgilerinin olmadığını söylemiştir.³⁷⁵

Heyet-i Tahkikiye önünde daha önce ifadesi alınmış olan Siranoş Hanım'ın yazılı ifadesi mahkeme huzurunda okunduğunda, kendisinin tehcir sırasında sevk olduğunu, Acenta Mustafa'nın Trabzon'da bir tek Ermeninin kalmayacağını söylediğini, sevk sırasında üzerindeki dört yüz liranın alındığını ve bir çok ailenin ırzına

³⁷⁴ **Alemdâr**, Sayı no: 1412, (2 Nisan 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10553, (2 Nisan 1335/1919), s. 1.

³⁷⁵ **İleri**, Sayı no: 444, (2 Nisan 1335/1919), s. 4; **Vakit**, Sayı no: 519, (2 Nisan 1335/1919), s. 2.

geçildiğini, Ayan Meclisi Başkanı Ahmed Rıza Bey'in akrabasından Esad Bey'in kumandasındaki çetenin, içinde kendisinin de bulunduğu sevk edilen Ermenileri yaylım ateşine tuttuklarını ve içlerinde sanat erbabı olan kişileri seçerek ayırdıklarını, kendisinin de muallime olması nedeniyle ayrıldığını belirtmiştir. Bunun üzerine Acenta Mustafa Efendi'nin vekili Osman Bey, ifadenin yalan olduğunu iddiâ etmiştir.³⁷⁶

Şahit Adliye müfettişlerinden Kenan Bey ifadesinde; tehcir sırasında Trabzon'da olmadığını, ancak daha sonra 1915 senesinde Trabzon ve havalisinde teftişte bulunması için emir aldığını ve tehcir hakkında bazı şeyler duyduğunu söylemiştir. Vali Cemal Azmi Bey'i Lazistan mutasarrıfıyken tanıdığını, tüm hareketlerinde oldukça serbest bir insan olduğunu, tehcir ve taktik işlerine karıştığına dair tam bir kanaatinin olduğunu söylemiştir.³⁷⁷

Müdde-i umumi yardımcısı, yargılama boyunca tehciri düzenleyenlerden birinin de Nail Bey'in olduğunun anlaşılması nedeniyle Nail Bey'in de mahkemede diğer sanıklarla birlikte yargılanmasını talep etmiştir. Bunun üzerine mahkeme heyeti, kısa bir müzarekeden sonra müdde-i umumiliğin bu talebini kabul ederek, Nail Bey'in de bu mahkemede yargılanmasına karar vermiştir.³⁷⁸

4.2.4. Müdde-i Umuminin Mütâlaası ve Vekillerin Savunmaları

Trabzon tehciri davasının sonlarına doğru yaklaşılırken Müdde-i umumi yardımcısı Feridun Bey'in; Acenta Mustafa Nuri, Rüşumat müdürü Mehmed Ali, Kaymakam Talat, Sıhhiye müdürü Ali Saib, Otelci Niyazi, Trabzon Polis müdürü Nuri Efendiler ile halen firarda olan Trabzon eski valisi Cemal Azmi ve murahhas Nail Beyler hakkındaki iddiâsı dinlenmiştir.

İddiânâmede; Ermenilerin tehciri hakkında İttihad ve Terakki merkezî hükümetince alınan kararın, Trabzon vilayeti ile merkeze bağlı yerleşim birimlerinde uygulanması sırasında aşağıdaki olayların meydana geldiği iddiâ edilmiştir:

1. Ermeni kadın ve çocuklarının sevkıyatı sırasında, bunların bir kısmı Değirmendere taraflarında öldürülmüştür.

³⁷⁶ **Sabah**, Sayı no: 10555, (4 Nisan 1335/1919), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 521, (4 Nisan 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 446, (4 Nisan 1335/1919), s. 4.

³⁷⁷ **Sabah**, Sayı no: 10592, (11 Mayıs 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 483, (11 Mayıs 1335/1919), s. 4.

³⁷⁸ **Vakit**, Sayı no: 531, (20 Nisan 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10571, (20 Nisan 1335/1919), s. 2.

2. Kadın ve çocuklar, kayıklara bindirildikten sonra deniz açıklarında denize atılarak öldürülmüştür.

3. Bazıları Hilal-i Ahmer hastanesinde zehirlenmiştir.

4. Ermeni malları, para, mücevher ve diğer kıymetli eşyaları yağma edilmiştir.

Ayrıca Müdde-i umumi yardımcısı Feridun Bey; Cemal Azmi ve murahhas Nail Beyleri, devlet ve hükümet memuru olarak kabul etmeyip, bu kişilerin devlet işlerini dokuz sene önce her nasılsa ellerine geçirerek, her türlü zulmü, kıtali ve sû-i isti'mâlleri yaptıklarını söyleyerek; bunları, "İttihad ve Terakki denilen haydut çetesinin Trabzon temsilcileri" olarak nitelendirmiştir.

Müdde-i umumi yardımcısı Feridun Bey, Cemal Azmi ve Nail Beyler'in asıl suçlu olmaları nedeniyle idamını talep ederken; Otelci Niyazi, Acenta Mustafa, Trabzon Polis müdürü Nuri ve Rüşumat müdürü Mehmed Ali Beyler'in ise cinayet fiillerinde asıl suçlulara yardımda bulunmaları nedeniyle fer'an zî-medhal (ikinci dereceden suçla karışmış) olarak kabul edilip, cezalandırılmalarını talep etmiştir. Ayrıca Dr. Ali Saib Bey'in bir hekim olması nedeniyle hastalarını öldürmesi için zehirlemesine gerek olmadığını, istese böyle bir şeyi, fazla ilaç vererek ya da yanlış tedaviyle de yapabileceğini söyleyerek, bazı Ermenilerin zehirlenerek öldürüldüğü yolundaki iddiâların mantıklı olmadığını belirtmiş ve Dr. Ali Saib Bey'in beraatini talep etmiştir.

Kaymakam Talat Bey'in de tehcir ve taktil ile herhangi bir ilgisinin olmadığını anlaşılması nedeniyle ve Tekalif-i Harbiye Komisyonu'ndaki üyeliği sırasında sû-i isti'mâlinin olduğuna dair herhangi bir delilin olmaması dolayısıyla O'nun da beraatini talep etmiştir.³⁷⁹

Trabzon tehciri davasının, 17 Mayıs 1919 tarihindeki son oturumunda sanık vekillerinin savunmaları dinlenmiştir. Sanıklardan Acenta Mustafa Bey'in vekilli Osman ve Şefkatî Beyler, Rüşumat müdürü Mehmed Ali Bey'in vekili Selahaddin Bey, Otelci Niyazi Bey'in vekili Kuddusi Bey, Kaymakam Talat ve Trabzon Polis müdürü Nuri Beyler'in vekilleri ise Galib Bey'dir. Vekiller, iddiâların asılsız olduğunu ve doğru olmadığını, şahitlerin ifadelerinin de çelişkilerle dolu olduğunu söyleyip müvekkillerine isnat edilen suçları işlemediklerini belirterek, beraatlerini istemiştir.

Dr. Ali Saib Bey ise savunmasını kendisi yapmıştır. Hastaları zehirlediğine dair yapılan iddiâların, müdde-i umumilik makamı tarafından da akla ve mantığa uygun

³⁷⁹ İleri, Sayı no: 488, (16 Mayıs 1335/1919), s. 4; Vakit, Sayı no: 557, (16 Mayıs 1335/1919), s. 1; Alemdâr, Sayı no: 1454, (16 Mayıs 1335/1919), s. 1.

gelmediğinin belirtilmesiyle çürütüldüğünü söylemiştir. Ayrıca Dr. Ali Saib Bey, Ermeni şahitlerinin ifadelerindeki çelişkilere de işaret ederek; kendisine dayatılan hastaları zehirlenme, çocukları küfelerle doldurarak öldürme gibi iddiaların doğru olmadığını açıklamıştır. Önce Osmanlı tıbbına, daha sonra ise kendi şahsına sürülmek istenen âdî lekenin mahkemenin vereceği âdilâne karar ile silinmesini istemiştir.³⁸⁰

4.2.5. Verilen Kararlar

Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığında ve üyeleri arasında Mirliya Zeki Paşa, Mirliya Mustafa Paşa, Mirliya Ali Nazım Paşa ve Miralay Receb Ferdi Bey'in de bulunduğu mahkeme heyeti, 22 Mayıs 1919 tarihinde Trabzon tehciri ve taktiliyle sanık olanlar hakkındaki kararını açıklamıştır.

Buna göre; Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey'in gizli emirler vererek, Trabzon İttihad ve Terakki kâtib-i mesulü Nail Bey'in de aldığı bu gizli emirlere uyarak, görünüşte tehcir kanununu uyguladığı, ancak gerçekte gizli emirler gereğince Ermenileri katletmek için gereken ortamı hazırlamaktan dolayı suçlu bulunmuşlar ve Askeri Ceza Kanunu'nun 171. ve Mülkiye Ceza Kanunu'nun 170. maddeleri hükmünce gıyaben idamlarına karar verilmiştir.

Rüsumat müdürü Mehmed Ali Bey ise vali Cemal Azmi Bey'in sû-i isti'mâllerine ve yolsuzluklarına ortak olması nedeniyle suçlu bulunmuş ve Mülkiye Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin ikinci fıkrasına göre ilk tutukluluk halinden itibaren on sene müddetle kürek cezasına çarptırılmıştır.

Şehrin güvenliğinden sorumlu olan Polis müdürü Nuri Efendi, Ermenilerin can ve mal güvenliğini koruyamadığı için suçlu bulunmuş ve Mülkiye Ceza Kanunu'nun 172. maddesinin birinci zeyline göre bir sene hapis ve iki sene memuriyetten mahrumiyet cezasına çarptırılmıştır.

Vali Cemal Azmi Bey'e yakınlığıyla bilinen Acenta Mustafa Bey, nakliye vasıtalarını Ermenilerden gaspettikleri malları taşımakta kullanarak, kendisine verilen görevleri sû-i isti'mâl ettiği için suçlu bulunmuş ve Acenta Mustafa Bey de bir sene hapis ve iki sene memuriyetten mahrumiyet cezasına çarptırılmıştır. Talat ve Niyazi Beylerin ise konu edilen cinayetlere katılmadıkları anlaşıldığından beraatlerine karar

³⁸⁰ İleri, Sayı no: 490, (18 Mayıs 1335/1919), s. 4.

verilmiştir. Sıhhiye müdürü Ali Saib Bey'in hakkındaki davanın ise mahkemeden ayrılarak, daha sonra devam edilmesine karar verilmiştir.³⁸¹

Nitekim Sıhhiye müdürü Ali Saib Bey'in davası, 20 Ağustos 1919 tarihinden itibaren yeniden görüşülmeye başlanmıştır. Dr. Ali Saib Bey, Trabzon tehirci davasının başlangıcından itibaren 28 celse ve 41 gün geçmesi nedeniyle yargılamanın bu kadar çok uzamasından yakılarak, kendisinin mağdur durumda kaldığını ve geçen bu kadar zamandan sonra mahkeme heyetinin kendisiyle ilgili bir kanaatinin oluşmuş olması gerektiğini söylemiştir.³⁸²

Yargılamanın ilerleyen günlerinde Adlî Tıp Heyeti'nden gelen "Morfin ile tesemmüm" başlıklı rapor okunmuştur. Bu rapora göre morfin şırınga edilerek, kişilerin zehirlenip zehirlenmeyeceği araştırılmak istenmiştir. Morfinin, uyku gibi bir hal getirdiği ve etkisini göstermesinin zamana bağlı olduğu anlaşılmıştır.

Yargılamanın sonlarına doğru Müdde-i umumi Şevket Bey, iddiânâmesini okuyarak; Dr. Ali Saib Bey'e isnat edilen suçun üç çeşit olduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki Madam Arslaniyan'a zorla evlenme teklifi üzerine, Arslaniyan'ın kabul etmemesiyle Arslaniyan'ı tehcir ettirmesi, ikincisi Silahçı Sempat isminde denizden çıkarılan birini, morfin ile zehirlenmesi ve üçüncüsü de çocukları küfe ile denize döktürtmesidir. Ancak Müdde-i umumi Şevket Bey, bunların doğru olduğuna dair hiçbir delilin mevcut olmadığını da ifade etmiştir. Ayrıca Şevket Bey, Dr. Ali Saib Bey'in İttihad ve Terakki hükümetine de muhalif olması nedeniyle İttihadçılarla işbirliği yapmasının mümkün olamayacağı için beraatini talep etmiştir.

Dr. Ali Saib Bey de savunmasını yaparak, suçsuzluğunu ifade edip, üzerine sürülmek istenilen lekeyi temizlemek istediğini açıklamıştır. Trabzon'da tehcir sırasında sevk edilmek üzere olan Ermenilerden hasta olanlarının kendisinin vermiş olduğu rapor ile bırakıldığını ve kendisinin 1908 yılında 'Hukuk-ı Umumiye' adında bir gazete neşretmesi nedeniyle koyu bir muhalif olarak tanındığını söylemiştir.

Mahkeme heyeti, 21 Aralık 1919 tarihinde Dr. Ali Saib Bey hakkındaki kararını vermiştir. Buna göre, Dr. Ali Saib Bey'in Ermenileri öldürttüğüne ve denize attığına yönelik suçlamalar kanıtlanmadığı için ve çocukları da zehirlediği ve küfelerle denize döktürttüğü yolundaki şahitlerin ifadeleri birbirlerine zıt olduğu için, ayrıca Dr. Ali Saib

³⁸¹ "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3616, (6 Ağustos 1335), s. 1-3; **İleri**, Sayı no: 505, (2 Haziran 1335/1919), s. 3; **Vakit**, Sayı no: 574, (2 Haziran 1335/1919), s. 2.

³⁸² **Sabah**, Sayı no: 10692, (21 Ağustos 1335/1919), s. 3.

Bey'in iyi bir insan olduğu ve Ermenilere kaşı da iyilik yaptığı bazı şahitlerce de ifade edildiği için beraatine karar verilmiştir. Dr. Ali Saib Bey, aynı gün tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden de tahliye edilmiştir.³⁸³

4.3. BÜYÜKDERE TEHCİRİ DAVASI

4.3.1. Müdde-i Umuminin İddiâsı

Divan-ı Harb-i Örfi, 23 Nisan 1919 tarihinde Nazım Paşa'nın başkanlığında toplanarak, Büyükdere tehcirinden dolayı sanık olan Büyükdere Polisi Merkez memuru Kerim ve Selanikli Hıfzı Beyzade Refik Beyler ile Laz Celal Efendi'nin yargılamasına başlamıştır. İddiâ makamında baş yardımcı Feridun Bey ve müdâfaa vekilleri statüsünde ise Selim Hüsnü, Haşmet ve Mustafa Adil Beyler bulunmaktadır.

İlk olarak, Büyükdere ve çevresinin, savaş bölgesi ilân edilmesi nedeniyle burada oturan gayr-i Müslimlerin, mallarını zorla bıraktırarak, başka bir yere gönderilmelerine neden olan ve gayr-i Müslimlerin mallarını gasp etmekten sanık olan Kerim, Refik ve Celal Efendiler'in yargılanmalarını talep eden müstantiğin karârnâmesi okunmuştur. Bundan sonra ise Müdde-i umumi yardımcısı Feridun Bey, iddiânâmesini okumuştur. Buna göre, 1915 senesinde Büyükdere'nin hükümet-i askeriyece (askeri idârece) savaş bölgesi olarak ilân edildiğini ve ahalisinin de tahliyesinin emredildiğini belirterek, sanıkların da şahsî çıkarları doğrultusunda yağma ve gaspta bulunmalarından dolayı cinayetele yargılanmalarını talep etmiştir.³⁸⁴

4.3.2. Sanıkların Yargılanması

Sanıklardan ilk olarak Büyükdere Polisi Merkez memuru Kerim Bey'in yargılamasına başlanılmıştır. Kerim Bey ifadesinde, İstanbul'un tehcirden istisna tutulduğunu ve bir harita ile belirtilen bölgedeki gayr-i Müslimlerin ikamet ettirilmemesinin, o bölgenin kumandanı ile Polis genel müdürü tarafından emredildiğini söylemiştir. Ayrıca bu emrin 3 gün içinde yerine getirilmesinin istendiğini; ancak, kendisinin hükümetten isteyerek, bu süreyi önce 10 güne, daha sonra da 15 güne karttığını açıklamıştır. Böylece nakledilen insanların lehine hareket ettiğini

³⁸³ **Alemdâr**, Sayı no: 2671, (22 Kânun-ı evvel 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10812, (22 Kânun-ı evvel 1335/1919), s. 3.

³⁸⁴ **İleri**, Sayı no: 466, (24 Nisan 1335/1919), s. 4; **Sabah**, Sayı no: 10575, (24 Nisan 1335/1919), s. 2; **Tasvir-i Efkâr**, Sayı no: 2705, (24 Nisan 1335/1919), s. 1.

vurgulamıştır. Bu süre içinde ahalinin her şeyini rahat bir şekilde naklettiğini belirtip, bu nakil olayının “tehcir” olmadığını ve ahalinin Yeniköy’e ya da kendi istedikleri köylere giderek nakil işleminin gerçekleştirildiğini söylemiştir.

Arabacıların ve kayıkçıların bu fırsattan yararlanarak, ihtikârda bulunmamaları için kendisinin bizzat Polis neferleri gibi pazarlık ettiğini ifade eden Kerim Bey, nakledilen ahaliyi hiçbir zaman rencide etmediğini, bilakis memnun ettiğini belirtmiştir. Buna rağmen bölgeyi ziyaret eden askerler tarafından “serikat” suçlarının da işlendiğini söylemiştir. Ayrıca Kerim Bey, kendisine isnat edilen yağmaya iştirak ettiği yönündeki suçlamaları kesinlikle kabul etmediğini ve görevini en iyi şekilde yerine getirdiğini ifade etmiştir.

Yargılama sırasında sanıklardan Laz Celal Efendi; kendisinin muhtar olduğunu ve gayr-i Müslimlerin nakil edilmeleri için 15 gün süre tayin edildiğini söyleyerek, kendisinin bu işle kesinlikle alakasının olmadığını açıklamıştır. Ayrıca Celal Efendi, esasen bunun tehcir olmayıp bir “nakl-i haneden” ibaret olduğunu, herkesin düzgün bir şekilde nakil edildiğini ve nakil edilenlerin evlerinin de iyi bir şekilde korunduğunu; ancak, askerin gelmesinden sonra bazı evlerin harap edildiğini söylemiştir.

Sanık Selanikli Hıfzı Beyzade Refik Bey ise tehcir sırasında Büyükdere’de bulunduğunu, tehciri hükümet-i mahalliyeinin (mahallî hükümetin) yaptığını ve kendisinin tehcir uygulamasıyla alakasının olmadığını açıklayarak; bazılarının eşyalarını aldığı yolundaki suçlamaları da reddetmiştir.³⁸⁵

4.3.3. Şahitlerin İfadeleri

Şahitlerden Büyükdere Heyet-i İhtiyariyesi’nden Samih Efendi’nin ifadesi dinlenmiştir. Samih Efendi, Büyükdere’deki gayr-i Müslimlerin on gün içinde yerlerinin değiştirildiğini, bunlardan bir kısmının eşyasını götürebilirken, diğer bir kısmının ise götüremediğini, ne gibi yolsuzlukların yaşandığını bilemeyeceğini ifade etmiştir. Eşyasını götüremeyenlerin, hükümete eşyayı teslim ettiklerini; ancak, bu eşyanın iyi bir şekilde korunamadığını söylemiştir.

Daha sonra mahkeme başkanının isteği üzerine Samih Efendi’nin ilk verdiği ifadesi okunmuştur. Bunda da Kerim Bey’in tehcir sırasında sayılamayacak kadar çok kötü işlerde bulunduğu, nakledilen Hristiyanların mal ve eşyasını keyfine göre

³⁸⁵ **Sabah**, Sayı no: 10575, (24 Nisan 1335/1919), s. 2; **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2705, (24 Nisan 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 466, (24 Nisan 1335/1919), s. 4.

sattırarak, hevesi uğruna sarfettiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Samih Efendi, ilk ifadesindeki sözlerinin duyularına dayandığını, ancak yine de kanaatinin o doğrultuda olduğunu vurgulamıştır.

Ayrıca Büyükdere ahalisi adına Divan-ı Harb-i Örfi'ye, Heyet-i İhtiyariye tarafından sunulan ve mezalimden şikayeti içeren mazbata okunmuştur. Daha sonra şahit olarak Büyükdere eşrafından Kemaleddin Bey dinlenmiştir. Hristiyanların Kerim Bey'in emriyle evlerinden çıkarıldığını, tahliye süresinin az olması nedeniyle birçoklarının eşyalarını götüremediğini ve ev ile dükkanlardaki mal ve eşyaların çalındığını belirten Kemaleddin Bey; boş kalan evlerin başka kişilerce işgal edildiğini ve bu evlerde oturanlardan bir kısmının Kerim Bey'in, bir kısmının da Refik Bey'in yardımıyla yerleştiklerini söylemiştir.

Bunun üzerine Refik Bey söz alarak, tanıdığı bazı Hristiyanların nakilleri sırasında, eşyasının harap olmaması için tanıdığı bazı kimselere, kontrat ile evlerini kiraya vermesini kendisinden rica edildiği açıklamasında bulunmuştur.

Şahit Kemaleddin Bey tekrar söz alarak, Kerim Bey'in isteseydi tehcirde yaşanan fenalıkların ve hırsızlık olaylarının önüne geçebileceğini; ancak, böyle yapmadığını ve hatta Büyükdere'yi iki bölgeye ayırıp, yukarıdaki evleri Refik Bey'in, aşağıdakileri de Kerim Bey'in idâre ederek, şuna buna verdiklerini söylemiştir. Sanıklardan Kerim ve Refik Beyler ise şahitin tüm bu ifadelerinin tamamıyla yalan olduğunu söyleyerek, bu suçlamayı reddetmişlerdir.³⁸⁶

Duruşmada dinlenen başka bir şahit de Keresteci Tanaşu'dur. Büyükdere'deki nakilde kendisinin de nakledildiğini söyleyen Tanaşu; Kerim Bey'in kendilerine önce 8 gün süre verdiğini, daha sonra bu sürenin 8 gün daha uzatıldığını, ancak Kerim Bey'in arkadaşlarıyla gelerek, 24 saat içinde evlerinden ayrılmaları gerektiğini kendilerine söylediğini, bunun üzerine eşyalarını alamadan evlerinden ayrıldıklarını, geri döndüklerinde ise bazılarının eşyalarını yerinde bulduğunu, bazılarının ise bulamadığını açıklamıştır.

Eşyalarının kimler tarafından alındığını bilmediğini de söyleyen Tanaşu; içinde Celal Efendi'nin de bulunduğu bir kumpanya tarafından alındığının köylüler tarafından söylenmesi üzerine kendisinin Celal Efendi'ye giderek, bu durumu sorduğunu, ancak

³⁸⁶ **Sabah**, Sayı no: 10576, (25 Nisan 1335/1919), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 536, (25 Nisan 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 467, (25 Nisan 1335/1919), s. 4.

Celal Efendi'nin "ne yapalım, aşırılmış" diye cevap verdiğini söylemiştir. Bunun üzerine Celal Efendi söz alarak, şahitin iddiâsını reddetmiştir.³⁸⁷

Şahit Dalyancı Ömer Efendi ifadesinde, dalyanının Alko isminde birisiyle müşterek olduğunu, Refik Bey'in Alko'nun hissesini satın almak istediğini, ancak Alko'nun vermediğini, bunun üzerine Refik Bey'in Alko'yu protesto ettiğini söylemiştir. Dalyanı daha sonra Refik Bey ile beraber kurduğunu belirten Dalyancı Ömer Efendi; Refik Bey'in geçen ağustostan beri ortaklığı bırakması üzerine yine Alko ile beraber olduğunu ve ayrıca kabzımal Hüseyin Efendi'nin aracılığıyla Alko ile Refik Bey'in uzlaştıklarını da ifade etmiştir.

Bunun üzerine söz alan Refik Bey, "Dalyan tutmaktan maksadım bundan ticaret değil, Büyükdere'de oturmak dolayısıyla taze balık yemek idi" demiştir. Daha sonra şahit olarak Dalyancı Alko'nun ifadesi dinlenmiştir. Ömer Efendi ile hissedar olduğu Dalyan'daki hissesinin, kendisinin nakledilmesinden sonra Refik Bey'in aldığı söyleyen Dalyancı Alko; "Ben geldikten sonra Refik Bey, bana dört yüz lira verdi. Halbuki benim ağlarım tamamıyla çürümüştü. Fakat korkumdan bu kadar parayı kabul ettim" demiştir.³⁸⁸

Şahit emekli Binbaşı Şevket Efendi, Büyükdere'de "nakl-i hane" emrinin merkez memuru aracılığıyla Hristiyanlara bildirildiğini, birçok insanın eşyalarını zorla bıraktıklarını ve nakilden kısa bir süre sonra da evlerin soyulduğunu işittiğini, bu konuda Merkez memuru Kerim Bey'in kayıtsız kaldığını söylemiştir.

Müdâfaa şahiti olarak dinlenen eski şehremîni Tevfik Bey; tehcir sırasında Büyükdere'de olduğunu, sanıkları tanıdığını ve haklarında hiçbir şey işitmediğini belirterek, Kerim Bey'in de çalışkan bir memur olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra dinlenen Topçu kaymakamı Mustafa Efendi ise tehcir sırasında Büyükdere'de olmadığını, ancak Kerim Bey'in namuslu ve çalışkan bir memur olduğunu ve hakkında hiçbir şey işitmediğini söylemiştir.³⁸⁹

³⁸⁷ **İleri**, Sayı no: 471, (29 Nisan 1335/1919), s. 3.

³⁸⁸ **Vakit**, Sayı no: 549, (8 Mayıs 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10589, (8 Mayıs 1335/1919), s. 2;

İleri, Sayı no: 480, (8 Mayıs 1335/1919), s. 2.

³⁸⁹ **Sabah**, Sayı no: 10595, (14 Mayıs 1335/1919), s. 2.

4.3.4. Müddeî-i Umuminin Mütâlaası ve Verilen Karar

Divan-ı Harb-i Örfî'nin tahkikatının sona ermesi üzerine Müddeî-i umumi yardımcılarında Feridun Bey, sanıklarla ilgili iddiâsını ortaya koymuştur. Buna göre, Büyükdere'de tehcir yapılmadığını, sanıklardan Kerim Bey ve arkadaşlarına isnat edilen nakledilenlerin mallarını zorla aldıkları yolundaki suçlamaların dahi sabit olmamasından dolayı sanıkların beraatlerini talep etmiştir. Daha sonra Kerim ve Celal Beylerin vekilleri olan Selim Hüsnü Bey ile Refik Bey'in vekili olan Mustafa Adil Bey de müvekkillerinin beraatini istemiştir.³⁹⁰

Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığında ve üyeleri arasında Mirliva Zeki Paşa, Mirliva Mustafa Paşa, Mirliva Ali Nazım Paşa ve Miralay Receb Ferdi Bey'in de bulunduğu mahkeme heyeti; 24 Mayıs 1919 tarihinde Büyükdere'de oturan gayr-i Müslimlerin tehciri için hükümetçe verilen süreyi, şahsî çıkarlarına ve kötü emellerine alet ederek kısaltan ve tehcir edilenlerin, mallarını yağma ve garet ettikleri iddiâsıyla sanık olanlar hakkındaki kararını açıklamıştır.

Buna göre; Büyükdere Polisi Merkez memuru Kerim Bey, nakledilen kişilere ait menkul ve gayr-i menkullerin korunması için gereken önlemleri almayarak, zarara sebebiyet verdiği için görevini sû-i isti'mâl etmiş olarak kabul edilip suçlu bulunmuştur. Mülkiye Ceza Kanunu'nun 102. maddesine uygun olarak Kerim Bey'in ilk tutukluluk tarihi olan 13 Şubat 1919'dan itibaren bir sene süreyle hapsine ve yine bir sene süreyle memuriyetten mahrumiyetine karar verilmiştir.

Sanıklardan Selanikli Hıfzı Beyzade Refik Bey'in ise kendisine verilmeyen yetkiyi kullanarak, insanlara zarar verdiği anlaşılmaması ve Alko ile Ömer Efendiler'in dalyanını zorla ucuz fiyata kiralaması ve Alko'nun 1800 liralık kâr payını alması 'sebeb-i şiddet' kabul edilerek; Mülkiye Ceza Kanunu'nun 130. maddesine uygun olarak ilk tutukluluk tarihi olan 22 Nisan 1919'dan itibaren iki sene süreyle hapse konulmasına, Laz Celal Efendi'nin ise dava konusu eylemlere cesareti sabit olmadığından beraatine karar verilmiştir.³⁹¹

³⁹⁰ **Sabah**, Sayı no: 10601, (20 Mayıs 1335/1919), s. 3; **Vakit**, Sayı no: 561, (20 Mayıs 1335/1919), s. 2.

³⁹¹ "DHÖMZC," **TV**, Sayı no: 3618, (9 Ağustos 1335), s. 1-2.

4.4. MA‘MÛRETÜ’L-AZÎZ TEHCİRİ DAVASI

4.4.1. İddiânâmenin Okunması

Divan-ı Harb-i Örfi, 30 Temmuz 1919 tarihinde Zeki Paşa'nın başkanlığında toplanarak, Ma‘mûretü’l-azîz tehcirine karışmış olan sanıklardan Ma‘mûretü’l-azîz Maarif müdürü Ferid ve Dersim mebusu Mehmed Nuri Beyler'in vicahen yargılamalarına başlamıştır. İddiâ makamında Sadi Bey, müdâfaa mevkinde ise Yorgaki Efendi bulunmaktadır.

Mahkemenin ilk gününde zabıt kâtibi, Bahaeddin Şakir ile Resneli Nazım Beyler'in, “Ma‘mûretü’l-azîz tehciri âmilllerinden” olmaları nedeniyle on gün içinde gelmemeleri halinde tüm medeni haklardan yoksun kalacaklarını ve gıyaben yargılanacaklarını açıklayan karârnameyi okumuştur.

Mahkeme başkanı, Müdde-i umumi Sadi Bey'e Ma‘mûretü’l-azîz eski valisi Sabit Bey ile Harput kaymakamı Asım Bey'in, İngilizler tarafından Malta'ya götürüldüklerini söyleyerek, mütâlaasını sormuştur. Bunun üzerine Sadi Bey; Sabit ve Asım Beyler'in davalarının ayrılmasını ve ayrıca tehcirle ilgileri olan mebus Mehmed Said ve Safvet Efendiler'in Diyarbakır'da buldukları anlaşıldığından ve mahkemeye gelmeleri uzun zaman alacağından, onların da davalarının ayrılmasını ve halen firarda olan Bahaeddin Şakir ile Nazım Beyler'in gıyaben yargılanmalarını talep etmiştir.

Mahkeme heyetince bu talep kısa bir müzakereden sonra kabul edilmiştir. Daha sonra Heyet-i Tahkikiye'nin ikinci karârnamesi okunmuştur. Bunda Ma‘mûretü’l-azîz ve Harput tehcirlerindeki mezalimden bahsedilerek; Ferid Bey ile Mehmed Nuri Bey'in fer'an zî-medhal olduğu belirtilmiştir. Karârnamenin okunmasından sonra müdde-i umumi “teşrîh-i dava” ederek; Bahaeddin Şakir Bey'in yargılamasının yakında başlanılacak olan İttihad ve Terakki erkânıyla birleştirilmek üzere sonraya bırakılmasını, Resneli Nazım Bey'in Ma‘mûretü’l-azîz tehcirinin âmili ve mürettibi olması nedeniyle aslen ve gıyaben yargılanmasını, Nuri ve Ferid Beyler'in ise fer'an zî-medhal olmaları nedeniyle o surette yargılanmalarını talep etmiştir.³⁹²

³⁹² **Alemdâr**, Sayı no: 1527, (30 Temmuz 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10670, (30 Temmuz 1335/1919), s. 2; **Tasvir-i Efkar**, Sayı no: 2797, (30 Temmuz 1335/1919), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 631, (31 Temmuz 1335/1919), s. 2. Bahaeddin Şakir Bey'in, ilk olarak Divan-ı Harb-i Örfi'nin 27 Nisan 1919 tarihindeki oturumundan itibaren yargılamasına başlanılmıştır. Ancak gıyaben yargılanan Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in içinde bulunduğu sanıklardan vicahen yargılananların, 28 Mayıs Çarşamba günü İngiliz Kumandanlığı tarafından görevlendirilen bir binbaşya teslim edilerek; Malta'ya sürgün edilmeleri üzerine sanıkların yargılamalarına kaldığı yerden sonra devam edilmek üzere davalarının ayrılmasına

4.4.2. Sanıkların Yargılanması

Sanıklardan ilk olarak Dersim mebusu Mehmed Nuri Bey'in yargılamasına başlanılmıştır. Mehmed Nuri Bey; sevk edilen kafilelerde 9 kişinin öldürüldüğü yolundaki söylenti üzerine vali nezdinde teşebbüste bulunduğunu, kasaba içinde herhangi bir olayın yaşanmadığını, tehcir edilenlerin emval-i menkulelerini beraberlerinde götürdüklerini, gayr-i menkul eşyaya ise özel komisyonca el konulduğunu, tehcir boyunca merkezde bulunduğunu, elinden geldiğince Ermenileri korumaya çalıştığını ve kendi çiftliğindeki Ermenilerin tehcirden istisna edildiğini, Ermenilerin tehcirine kendisinin sebep olmadığını ve tehcirin mülkiye memurları tarafından yapıldığını söylemiştir.

Mehmed Nuri Bey'den sonra Ma'mûretü'l-azîz Maarif müdürü Ferid Bey'in yargılamasına geçilmiştir. 1910 yılından 1919 yılına kadar Ma'mûretü'l-azîz'de Maarif müdürlüğünde bulunduğunu, tehcir sırasında kendisinin dizanteriden rahatsız olduğunu ve işittiğine göre tehcir edilenlerden bir kısmının Diyarbakır'a, diğer bir kısmının ise Malatya'ya gittiğini, gerek Malatya'ya ve gerekse Diyarbakır'a giden kafilerden yalnız birer kafilenin fenalığa uğramış olduğunu işittiğini, ancak bunun doğru olup olmadığını bilmediğini, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne 1909 yılında katıldığını ifade etmiştir.

Ayrıca Ferid Bey konuşmasına devam ederek; tehcir edilen Ermenilerin eşyasının ziyana uğramadığını, Ermenilerin bir kısım eşyalarını alenen sattıklarını, diğer bir kısmını ise bıraktıklarını, tehcir işini idâre eden heyetin başında bulunduğunun doğru olmadığını, tehcirin bir kanunla yapılmasından dolayı asıl idâre edenin vali olduğunu belirtmiştir.³⁹³

4.4.3. Şahitlerin İfadeleri

Şahit Corcis Efendi, sorulan sorulara cevaben, “yalnız Maarif müdürü Ferid Bey'i tanıdığını, tehcir sırasında Harput'ta bulunduğunu, Ermeni kafilelerinin sevkıyatına memur olanlar içinde sanıkların da bulunup bulunmadığını bilmediğini, kendisi saklandığından birşey yapamadıklarını” söylemiştir.

oybirliği ile karar verilmiştir. Böylece Bahaeddin Şakir Bey, hakkında herhangi bir hüküm verilememiştir.

³⁹³ **Alemdâr**, Sayı no: 1527, (30 Temmuz 1335/1919), s. 2; **Sabah**, Sayı no: 10670, (30 Temmuz 1335/1919), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 631, (31 Temmuz 1335/1919), s. 2.

Heyet-i Tahkikiye’de sanıkların aleyhinde şahit olarak ifade veren Margirit isimli kadının, aslında “Margirit” ismini kullanarak, yalancı şahitlik yapan bir kadın olduğunu dava vekili Yorgaki belirtmiştir.³⁹⁴

Duruşmanın ilerleyen günlerinde Margirit Hanım, şahit olarak mahkeme salonunda dinlenmiştir. Sanıklardan sadece Mehmed Nuri Bey’i tanıdığını söyleyen Margirit Hanım; Mehmed Nuri Bey’in kendi köyünün beyi olduğunu, kendi köyünde de tehcirin yapıldığını, önce erkekleri ve sekiz gün sonra da kadınları götürdüklerini, bununla beraber köyünde birkaç kişinin kaldığını, kendisinin de kalmak için Mehmed Nuri Bey’e müracaat etmesine karşın bu isteğinin kabul edilmediğini ve Mehmed Nuri Bey’in “Kocalarınızın yanına gideceksiniz” dediğini ve eşyasını da aldığını söylemiştir.

Bunun üzerine söz alan Mehmed Nuri Bey, şahit Margirit Hanım’ı tanımadığını, Margirit’in ifadesinin tamamıyla yalan olduğunu ve hakkında ne sebebe bağlı olarak suçlamalarda bulunduğunu bilemediğini söylemiştir. Dava vekili Yorgaki Efendi de Margirit Hanım’ın yalancı şahit olduğunu tekrar etmiştir.³⁹⁵

Şahitlerden Âsaf Bey, sanıklardan Ferid Bey’in akrabası olduğu için yemin ettirilmeden dinlenmiştir. Tehcir sırasında belediye başkanı olduğunu ve 1915 senesinde Ermenilerden komiteye mensup olanların hükümetçe toplanarak, kısım kısım Diyarbakır yoluyla sevk edildiklerini ve komiteye mensup olmayanların ise bırakıldığını, tehcir sırasında merkez vilayette yolsuzluğun olmadığını, ancak Malatya’da 7-8 kişinin öldürüldüğünü işittiğini söylemiştir.³⁹⁶

Müdâfaa şahiti olarak dinlenen Kaymakam Muhiddin Bey, sanıkları tanıdığını belirterek, Ferid Bey’in tehcir sırasında şiddetli bir dizanteriden yattığını, tehciire karıştığını da zannetmediğini, hatta Ermenilerden bir iki aileyi de koruduğunu ve Ferid Bey’in çok namuslu bir insan olduğunu söylemiştir. Sanık Mehmed Nuri Bey’in ise tehciire karışıp karışmadığını bilemediğini, Ermenileri koruduğundan da haberinin olmadığını, esasen sanıkla çok az temasta bulunduğunu söylemiştir.

Şahit Şevki Bey ise Harput’ta muhasebe-i mahsusa müdürü olarak bulunduğunu, tehcir edilenlerin mal ve eşyalarından bir kısmını kendilerinin sattığını, kalanını da hükümetin sattığını ifade etmiştir. Ayrıca Ferid ve Mehmed Nuri Beyleri, namuslu birer

³⁹⁴ **Alemdâr**, Sayı no: 1549, (21 Ağustos 1335/1919), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 649, (21 Ağustos 1335/1919), s. 2.

³⁹⁵ **Alemdâr**, Sayı no: 1554, (26 Ağustos 1335/1919), s. 1; **İleri**, Sayı no: 587, (26 Ağustos 1335/1919), s. 4.

³⁹⁶ **Yenigün**, Sayı no: 216, (23 Teşrin-i evvel 1335/1919), s. 3.

insan olarak tanıdığını ve tehcire karıştıklarına dair hiçbir şey işitmediğini, Ferid Bey'in birkaç Ermeni kadını, Mehmed Nuri Bey'in de 20 kadar Ermeniye koruduklarını işittiğini söylemiştir.

Daha sonra Ma'mûretü'l-azîz tehcir ve taktilinden dolayı mahallinde diğer sanıkların yargılamalarına başlanıldığı için buradaki sanıkların da Ma'mûretü'l-azîz'e gönderilmelerini içeren bir telgrafla Divan-ı Harb-i Örfi'de bakılan davanın Ma'mûretü'l-azîz'e nakli hakkındaki Dahiliye Nezareti'nden gelen tezkere okunmuştur.

Müddeî-i umumi de gerek Mehmed Nuri ve Ferid ve gerek aynı tehcirden dolayı gıyaben yargılamaları yapılan Bahaeddin Şakir ve Resneli Nazım Beyler haklarındaki bu davanın, Ma'mûretü'l-azîz'de bakılan dava ile birleştirilerek, Mehmed Nuri ve Ferid Beylerin Ma'mûretü'l-azîz'e sevk olunmalarını talep etmiştir.

Ancak dava vekili Yorgaki Efendi buna karşı çıkararak; esasen Divan-ı Harb-i Örfi'de görüşülen bu davadaki tahkikatın sona yaklaştığını, bu nedenle sanıkların mahalline gönderilmelerinin kanuna aykırı olacağını söylemiş ve ayrıca Amerikalı Mr. Reyks tarafından Mehmed Nuri ve Ferid Beyler'in tehcir ile alakadar olmadıklarına dair verilmiş bir vesikayı ve Mehmed Nuri ile Ferid Beyler'in korudukları aileler tarafından sanıkların lehine olmak üzere bir nüshası patrikhaneye hitaben verilmiş olan bir belgeyi de Divan-ı Harb-i Örfi Başkanlığına takdim etmiştir.

Bunun üzerine mahkeme heyeti müzakere ettikten sonra müddeî-i umumiliğin talebini uygun bulmayarak, sanıkların yargılanmalarına aynı mahkemede devam etme kararı almıştır.³⁹⁷

Daha sonra şahit olarak Harput Kolordu kumandanı Süleyman Faik Paşa dinlenmiştir. Harput'ta Ermenilerin tehcirinden sonra Nuri Bey'in, Emval-i Metruke'den eşya aldığını bilmediğini; ancak, Nuri Bey'in bacanağı Harput kaymakamı Asım Bey'in almış olduğu eşyalardan halı vs. gibi bazılarını, Nuri Bey'in evine gönderdiğini duyduğunu, hatta Asım Bey'in bu eşyaları aldığı için azledildiğini ve bu mesele için Mahzar Bey'in başkanlığında gelen Heyet-i Tahkikiye'nin bazı kişileri de Divan-ı Harb'e gönderdiğini söylemiştir.

Şahit Ma'mûretü'l-azîz müfettişi Ahmed Kemaleddin Efendi ise Ermenilerin tehciri sırasında merkez vilayette bir yolsuzluğun olmadığını ve Malatya'da Ermenilerin öldürüldüğünü bilmediğini, Asım Bey'i tanıdığını ve Asım Bey'in, Nuri Bey'in

³⁹⁷ **Sabah**, Sayı no: 10759, (30 Teşrin-i evvel 1335/1919), s. 3; **Alemdâr**, Sayı no: 2619, (30 Teşrin-i evvel 1335/1919), s. 2; **İleri**, Sayı no: 649, (30 Teşrin-i evvel 1335/1919), s. 2.

bacanağı olduğunu, Ermenilerden eşya olarak Nuri Bey'in evine getirdiğini ise bilmediğini söylemiştir.³⁹⁸

Müdâfaa şahiti olarak dinlenen Karabet; kendisinin Mehmed Nuri Bey'in çiftliğinde çalıştığını, Ermenilerin tehcirinde Harput'ta bulunduğunu, kendisini hapse koyduklarını ve diğer Ermenileri Malatya'ya gönderdiklerini, Harput'ta elli kadar Ermeninin kaldığını ve giden Ermenilerin eşyasından bir kısmının satıldığını, bir kısmının da kuyulara doldurulduğunu, Harput'ta Kaymakam Asım Bey'in bulunduğunu, Asım Bey'in Ermenilerden aldığı eşyayı Nuri Bey'in evine gönderdiğini görmediğini ve Nuri Bey'in çiftliğinde yüz kadar Ermeninin bulunduğunu ve bunların çiftlikte kaldığını, Nuri Bey'in bunlardan para aldığının aslı olmadığını ifade etmiştir.³⁹⁹

4.4.4. Müdde-i Umuminin Mütâlaası ve Vekillerin Savunmaları

Divan-ı Harb-i Örfî'nin, 10 Ocak 1920 tarihindeki oturumunda yargılamanın sona ermesi üzerine Müdde-i umumi Şevket Bey, sanıklarla ilgili iddiâsını ortaya koymuştur. Buna göre, Ferid ve Mehmed Nuri Beyler'in aleyhlerinde söylenenlerin ispat edilememesinden dolayı beraatlerini ve aynı tehcir ile sanık olan ve giyaben yargılamaları yapılan Dr. Bahaeddin Şakir'in cinayetle suçluluğuna, ancak hakkında ayrıca takibat yapıldığı için cezanın tahkikatın sonunda verilmesini ve Resneli Nazım Bey'in ise idamını talep etmiştir.

Daha sonra vicahen yargılaması yapılan sanıklardan Mehmed Nuri Bey'in vekili Yorgaki Efendi ile Ferid Bey'in vekili Ali Haydar Bey savunmalarını yaparak, müvekkillerinin beraatlerini istemişlerdir.⁴⁰⁰

4.4.5. Verilen Karar

Başkanlığını Mirliva Esad Paşa'nın yaptığı ve üyeleri arasında Mirliva İhsan, Mustafa Kerimi, İsmail Hakkı Paşalar ile Miralay Süleyman Şakir Bey'in bulunduğu mahkeme heyeti, Ma'mûretü'l-azîz tehciri davasıyla ilgili kararını vermiştir.

13 Ocak 1920 tarihli karara göre; Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in Teşkilât-ı Mahsusa reisi sıfatıyla İstanbul'dan Trabzon ve Erzurum vilayetlerine ve diğer

³⁹⁸ **Yenigün**, Sayı no: 242, (18 Teşrin-i sani 1335/1919), s. 4; **Sabah**, Sayı no: 10778, (18 Teşrin-i sani 1335/1919), s. 3; **İleri**, Sayı no: 668, (18 Teşrin-i sani 1335/1919), s. 8.

³⁹⁹ **Yenigün**, Sayı no: 259, (5 Kânun-ı evvel 1335/1919), s. 4.

⁴⁰⁰ **Yenigün**, Sayı no: 296, (11 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 4; **İleri**, Sayı no: 721, (11 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 3; **Alemdâr**, Sayı no: 2691, (11 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 2.

bölgelere gidip hapisanelerden tahliye edilen suçlulardan oluşturduğu çetelerin başına geçerek, tehcir sırasında Ermenileri öldürttüğünün ve mallarını yağma ettirdiğinin anlaşıldığı belirtilmiştir.

Ayrıca Dr. Bahaeddin Şakir'in bazı illerin valilerine gerek şifahî yoldan ve gerekse şifre ile yazılı olarak gönderdiği gizli talimatlarla bir araya getirdiği Teşkilât-ı Mahsusa üyelerini, Ermenilerin "imhası" için kullandığı tespit edilip işlenen suçların fâilleriyle "hem fiil" olduğu anlaşıldığından suçluluğuna karar verilmiştir. Bu nedenle Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in Ceza Kanunu'nun 181. maddesi delaletiyle 170. maddesine uygun olarak gıyaben idamına hükmedilmiştir.

Fırarî Resneli Nazım Bey'in, tehcir sırasında Bahaeddin Şakir, Ma'mûretü'l-azîz valisi Sabit ve Merkez-i Umumi kâtib-i umumisi Midhat Şükrü Beyler ile sürekli olarak iletişimde bulunduğu anlaşılmıştır. Her ne kadar Resneli Nazım Bey'in suç işlediğine dair bir delil bulunmasa da asıl suç işleyenlere yardım ettiği için fer'an zî-medhal olarak kabul edilmiş ve Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin ikinci fıkrasına göre on beş sene süreyle kürek cezasına çarptırılarak, medeni haklarının düşürülmesine gıyaben karar verilmiştir.

Ma'mûretü'l-azîz Maarif müdürü Ferid ve Dersim mebusu Mehmed Nuri Beyler, Ermenilerin tehciri ve taktili ile emval-i metrukeden mallarını alma suçlarıyla ithâm edilmişlerdir. Ancak Mehmed Nuri Bey'in suçlanmasında etkili bir şahitlik yapan Ermeni kadın Margirit'in doğru söylemediği, otuzdan fazla Ermeninin Dahiliye Nezareti'ne yazdıkları ve Mehmed Nuri Bey'in Ermenileri koruduğunu kanıtlayan telgraftan ve tarafsız olarak ifade veren Amerikalı Mr. Reys'in ifadesinden anlaşılmıştır. Mahkeme heyeti, sanıkların suçluluklarını kanıtlayan yeterli delillerin olmamasından dolayı her ikisinin de beraatine vicahen karar vermiştir.⁴⁰¹

4.5. İZMİT TEHCİRİ DAVASI

4.5.1. İddiânâmenin Okunması ve Sanıkların Yargılanması

Divan-ı Harb-i Örfi, 27 Kasım 1919 tarihinde Esad Paşa'nın başkanlığında toplanarak, İzmit tehciri dolayısıyla sanık olan Derbend nahiyesi müdürü Vecihi,

⁴⁰¹ "DHÖMZC", Sayı no: 3771, s. 1-2; **Alemdâr**, Sayı no: 2694, (14 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 3; **Yenigün**, Sayı no: 299, (14 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 2. Sultan Vahdettin tarafından davada verilen karar, 18 Şubat 1920'de onaylanmıştır. Bkz: **BOA, DÜİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-4-2; **TV**, Sayı no: 3784, (24 Şubat 1336), s. 4.

Bağçecik nahiyesi müdürü Ali Şaveri Beyler ile arkadaşlarının yargılamalarına başlamıştır. İddiâ makamında Şevket ve müdâfaa mevkinde ise Kuddusi Beyler bulunmaktadır. Hapishane eski genel müdürü İbrahim Bey'e verilen mühlet karâr-nâmesi okunduktan sonra mahkeme başkanı tarafından, sanıklara isnat edilen suçların “nehb, garet, tehcir ve irtişâ” olduğu söylenmiştir. İddiâ makamı da iddiânâmesini okuyarak, Derbend ve Bağçecik tehciri davalarının birleştirilmesini ve Dersaadet hapishane eski genel müdürü İbrahim Bey'in gıyaben yargılanmasını talep etmiştir. Nitekim bu talep, mahkeme heyetince oybirliğiyle kabul edilmiştir.

Bundan sonra sanıkların yargılamasına geçilmiştir. İlk olarak Ali Şaveri Bey yargılanmıştır. 1912 yılında Mekteb-i hukuktan mezun olduğunu söyleyen Ali Şaveri Bey, 1914-1916 yılları arasında Bağçecik nahiyesi müdürlüğünü yaptıktan sonra Ayancık kaymakamlığına tayin edildiğini açıklamıştır. Daha sonra da Kastamonu Polis müdürü olduğunu belirtmiştir.

Mahkeme başkanı, tehcirden önce Ali Şaveri Bey'in yaptığı bazı kötü işleri sorunca Ali Şaveri Bey, bunun mahkemenin yetkisi dışında olduğunu söylemiştir. Ancak mahkeme başkanı, Ali Şaveri Bey'in bu sözünü reddederek, tehcirden önce de sanığın yaptıklarını sorgulamak istemiştir. Bunun üzerine Ali Şaveri Bey, bunun bir îâne meselesi olduğunu, 10 Temmuz bayramında Ermeni baş rahibinin bir nutkuna cevaben söylediği nutuktan sonra toplandığını ifade etmiştir. Ayrıca toplanan îânenin, söylenilenin aksine 1800 lira değil, 800 lira kadar olduğunu belirten Ali Şaveri Bey, bunu Ermenilerden topladığını ve hükümet hazinesine hastane inşa edilmesi için kullanıldığını söylemiştir.

Ayrıca Ali Şaveri Bey, sakat ve hasta Ermenilere tehcir sırasında üç ev verdiği ve bu evlerin hastane olarak kullanıldığını belirtmiştir. Kendisinin kesinlikle bir Ermeni kızının ırzına geçmediğini söyleyen sanık, Alan ismindeki bu kızın zaten kendi nikahında olduğunu açıklamıştır. Ermenilerin mallarını istedikleri gibi sattığını, bazılarını götürdüklerini, geri kalan mallarını da evlerinde terk ettiklerini ve sonra Emval-i Metruke'den memurların gelerek, bunlara el koyduğunu, kendisinin ise kesinlikle kıymetli eşyalara el koymadığını, hatta gücünün yettiği kadarıyla kanun dairesinde bütün sû-i isti'mâllere engel olduğunu söylemiştir.⁴⁰²

⁴⁰² **Peyâm**, Sayı no: 358, (28 Teşrin-i sani 1335/1919), s. 3; **Alemdâr**, Sayı no: 2647, (28 Teşrin-i sani 1335/1919), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 741, (28 Teşrin-i sani 1335/1919), s. 2.

Memuriyet hayatı boyunca hiçbir fırkaya mensup olmadığını ifade eden Ali Şaveri Bey; İbrahim Bey'in İzmit Jandarma taburu kumandanı Refet Bey ile birlikte Bağçecik'e kendisinin tatbik edemediği "Derc-i Silah Kanunu'nu" tatbik geldiğini açıklamış ve İttihad ve Terakki Fırkası'nın, Ermeni komitelerine vaktiyle silah satın daha sonra toplattığına dair herhangi bir bilgisinin olmadığını söylemiştir.⁴⁰³

Sanıklardan Derbend nahiyesi müdürü Vecihi Bey'in yargılaması sırasında Vecihi Bey kendisine sorulan soruları yanıtlamıştır. 1914 yılında Derbend nahiyesi müdürü olduğunu söyleyen Vecihi Bey, nahiyeye bağlı Arslanbey köyünde 500-600 haneden ibaret Ermeninin oturduğunu, tehcir sırasında bazı Ermenilerin darb olduğunu duymadığını, onlardan da herhangi bir şikayetin gelmediğini, kendisinin tehcir için bir emir almadığını ve bölgesindeki tehcirden de iki gün sonra haberinin olduğunu söylemiştir. Nahiyesine ait olan tehcirin mutasarrıflık merkezinden yapıldığını ve iki gün sonra da mutasarrıflıktan mal ve eşyaların saklanması bildiren bir emir aldığını söylemiştir.⁴⁰⁴

Yargılama sırasında sanıklardan Arslanbey Jandarma Karakolu ikmal efradından Ahmed Çavuş; kendisinin Arslanbey köyünde karakol kumandanı değil, efraddan olduğunu, Arslanbey köyündeki dört jandarmanın kumandanlığını Süleyman Çavuş'un yaptığını, tehcirin sonuna kadar kendisinin Arslanbey köyünde bulunduğunu, Vecihi Bey'i nahiyeye müdürü olarak tanıdığını ve Vecihi Bey'in bazen kendi köylerine gelerek teftişte bulunduğunu; ancak, Vecihi Bey'in Arslanbey köyüne tehcirin akşamı mı, yoksa ertesi günü mü geldiğini hatırlayamadığını söylemiştir.

Tehcir edilenleri, jandarma tabur kumandanının götürdüğünü söyleyen Ahmed Çavuş; Ermenilere önce 24 saat süre verildiğini, daha fazla süre istemeleri üzerine sürenin 48 saate çıkarıldığını, Ermenilerin eşyalarını civar köylerden gelen ahalinin aldığını, eşyaların nisbeten daha ucuza satıldığını, örneğin; Ermeniler, buğdayın okkasını 40 paraya satıyorlarken, o an 30 paradan sattıklarını ve herkese "aman alınız" diyerek yalvardıklarını belirtmiştir. Ayrıca jandarmaya kesinlikle bir şey almayınız, aksi takdirde Divan-ı Harp'e göndeririz diye emir verildiğini, kendisinin de hiçbir şey almadığını söylemiştir.

Sanıklardan Arslanbey Karakol kumandanı Süleyman Çavuş; tehcirden bir ay sonraya kadar Arslanbey köyünde karakol kumandanı olduğunu, tehcir emrinin

⁴⁰³ **Vakit**, Sayı no: 747, (4 Kânun-ı evvel 1335/1919), s. 3.

⁴⁰⁴ **Vakit**, Sayı no: 741, (28 Teşrin-i sani 1335/1919), s. 2.

merkezden verildiğini, Ermenilerin tehcir edilmesinden önce eşyalarının çalınmasını önlemek için köyün etrafının jandarmaca sarıldığını ve eşyalarını satan Ermenilerin, jandarma takım kumandanına başvurup “Ben eşyamı filanımı sattım, parasını da aldım” diyerek, bilgi vermesi üzerine takım kumandanı Nail Efendi’nin eşyayı satın alana vesika verdiğini ve bu vesika ile eşyaların köyden dışarı çıkarıldığını söylemiştir.⁴⁰⁵

4.5.2. Müşteki ve Şahitlerin İfadeleri

Müştekilerden Asavor Ağa’nın, nahiye müdürü Ali Şaveri Bey’in Asavor Ağa’nın evine girerek, eşyalarıyla 300 lira değerindeki kerestelerini aldığını bildiren ifadesi ve İbrahim Bey’in silah toplama bahanesiyle birçok kişiyi dövdüğü, zulüm ve işkence yaptığı hakkında bazı şahitlerin ifadeleri mahkeme salonunda okunmuştur. Bundan sonra Ahmed Çavuş’a söz verilmiştir. Ahmed Çavuş, bu okunan isimleri tanımadığını ve İbrahim Bey’in adam döverken yanında bulunmadığını, ancak böyle bir olayı duyduğunu söylemiştir.

Şahit Tuti dinlendiğinde ise Asavor Ağa’nın, tehcir edilmeden önce bütün eşyalarını İslam köylerine götürerek, emanet suretiyle teslim ettiğini ve tehcirden döndükten sonra da eşyalarının hepsini geri aldığını söylemiştir.

Müştekî Filovri’nin, Ali Şaveri Bey’in birçok evden eşya topladığı ve hatta kendi makinesini de zorla aldığı yolundaki ifadesi üzerine Ali Şaveri Bey; bunun doğru olmadığını ve eşyaların, tehcir edilenler tarafından satıldığını, kalanların da komisyon huzurunda alenen satıldığını ve tehcir olunan Ermenilerin hepsinin arabalarla sevk edildiklerini söylemiştir.⁴⁰⁶

Şahit Edvar Efendi ifadesinde; İbrahim Bey’in tehcire memur olduğunu ve silah arama bahanesiyle bazı Ermenileri dövdüğünü, hatta kendisinin de dayak yediğini söylemiştir.⁴⁰⁷ Şahit olarak dinlenen Mıgırdıç Karebet ise Bağçecik tehcirinde Bağçecik’te olduğunu, tehcirden on beş gün önce İbrahim Bey’in gelerek silahları topladığını, on beş gün sonra da tehcirin başladığını, İbrahim Bey’in ahaliyi döverek, çok eziyet ettiğini, İbrahim Bey dayak atarken Ali Şaveri Bey’in yanında olduğunu ancak dayacağına katılmadığını, kiliseye konulan emval-i metrukenin yağma edilip satıldığını, kendi eşyalarının da kilisede olması nedeniyle yağmalandığını söylemiştir.

⁴⁰⁵ **Alemdâr**, Sayı no: 2649, (30 Teşrin-i sani 1335/1919), s. 3.

⁴⁰⁶ **Yenigün**, Sayı no: 262, (8 Kânun-ı evvel 1335/1919), s. 2.

⁴⁰⁷ **Vakit**, Sayı no: 754, (11 Kânun-ı evvel 1335/1919), s. 3.

Bundan sonra şahitin önceki ifadesi okunmuştur. Mıgırđıç, bu ifadesinde tehcirin nasıl gerçekleştirildiğini ve İbrahim Bey'in mezalimini anlattıktan sonra dükkan ve mağazasını, Ali Şaveri Bey'e teslim ettiğini ve karşılığında on beş altın aldığını, daha sonra Ali Şaveri Bey'in bu eşyaları satarak parasını yediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Ali Şaveri Bey söz alarak, şahitin doğru ifadeye bulunmadığını ve hatta şahiti dayaktan kurtaranın kendisi olduğunu söylemiştir.

Şahit olarak dinlenen tüccardan Hamparsom ifadesinde; sanıkları tanımadığını, tehcirde kendisini İzmit'e gönderdiklerini ve dört gün burada kaldığını, o günlerde sorguya çekilmeleri için Kısm-ı siyasi müdürü Reşad Bey'in geldiğini ve Reşad Bey'in emriyle dayak yediklerini, birkaç gün sonra da İbrahim Bey'in gelerek, dayağa O'nun başladığını, daha sonra Zor'a sevk olunmak üzere Konya'ya gönderildiğini, ancak kılık değiştirerek, Konya'dan firar ettiğini söylemiştir.⁴⁰⁸

Şahit sıfatıyla dinlenen Bağçecik ahalisinden Rahip Ananya; tehcirle ilgili herhangi birşey bilmediğini, ancak hapishane eski müdürü İbrahim Bey'in silah toplama kastıyla ahaliyi dövdüğünü, fakat Ali Şaveri Bey'in hiç kimseyi dövmediğini, hatta kendisini dövülmekten kurtardığını söylemiştir.⁴⁰⁹

Şahit Mihran Sarciyan Efendi ise Ali Şaveri Bey'in tehcir sırasında bir çok yolsuz hareketlerde bulunduğunu ve 650 lira değerindeki eşyasının tehditle Ali Şaveri Bey tarafından alındığını söyleyerek, Ali Şaveri Bey aleyhinde ifadeye bulunmuştur. Bundan sonra dinlenen Şahit Recep ve Müşteki Ardaş Efendiler, Vecihi Bey'in kötü halinden ve bir çok kimselerden rüşvet aldığından bahsetmişlerdir.⁴¹⁰

4.5.3. Müdde-i Umuminin Mütâlaası ve Mahkeme Heyetinin Verdiği Karar

Divan-ı Harb-i Örfi'de tahkikatın sona ermesi üzerine Müdde-i umumi Şevket Bey, iddiâsını ortaya koymuştur. Buna göre, gıyaben yargılananlardan hapishane eski genel müdürü İbrahim Bey ile Jandarma Faik Çavuş'un "katl fiiline" karışmış olmaları nedeniyle idamlarını ve vicahen yargılananlardan Vecihi Bey ile Süleyman ve Ahmed Efendiler'in Ceza Kanunu'nun 82. maddesi gereğince "cünha" ile mahkumiyetlerini ve Ali Şaveri Bey ile Hacı Halid ve Hasan Efendiler'in beraatlerini talep etmiştir.

⁴⁰⁸ İleri, Sayı no: 734, (23 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 5; Yenigün, Sayı no: 308, (23 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 4.

⁴⁰⁹ Yenigün, Sayı no: 341, (25 Şubat 1336/1920), s. 2.

⁴¹⁰ Alemdâr, Sayı no: 2736, (26 Şubat 1336/1920), s. 2.

Bundan sonra mahkeme heyeti, kararını açıklamak üzere duruşma gününü Pazar gününe uzatmıştır.⁴¹¹

Böylece 29 Şubat 1920 tarihinde mahkeme heyeti son toplantısını yaparak, İzmit tehciri dolayısıyla sanık olan Derbend nahiyesi müdürü Vecihi, Bağçecik nahiyesi müdürü Ali Şaveri Beyler ile arkadaşları hakkında verilen kararı açıklamıştır. Buna göre; hapislane eski müdürü İbrahim Bey'in, on beş sene küreğe konularak, rütbe ve memuriyetten mahrumiyetine, Bağçecik nahiyesi Jandarma kumandanı Faik Çavuş'un üç sene iki yüz gün hapsine gıyaben karar verilmiştir.

Ayrıca Bağçecik nahiyesi müdürü Ali Şaveri Bey'in bir ve Derbend nahiyesi genel müdürü Vecihi Bey'in iki sene süreyle hapislerine, Arslanbey Jandarma Karakolu ikmal efradından Ahmed Çavuş ile İzmit Jandarma efradından Hasan Efendiler'in dörder ay hapis olunarak, yirmişer dükkanlarının darb edilmesine, Arslanbey Karakol kumandanı Süleyman Çavuş ile Hacı Halid ve Hacı Salih Efendiler'in de beraatlerine vicahen karar verilmiştir.⁴¹²

Bu karar, Sultan Vahdettin tarafından 6 Temmuz 1920 tarihinde bazı değişikliklerle onaylanmıştır. Bu değişiklikler; İbrahim Bey'in on beş sene süreyle kalebentliği ve müebbeden rütbe ve memuriyetten mahrumiyeti, tüm medeni haklarının düşürülmesi ve emval-i mahcuzesinin usulü dairesinde idâre ettirilmesi, Ali Şaveri Bey'in bir sene süreyle küreğe konulması, Ahmed Çavuş, Hasan Efendi ile Derbend nahiyesi Jandarma takım kumandanı firari Cemal Çavuş'un dörder ay hapsi ile on beşer dükkanlarının darbi şeklinde olmuştur. Sanıklardan vicahen yargılanan Vecihi Bey ile gıyaben yargılanan Faik Çavuş'un cezalarında bir değişiklik olmamıştır.⁴¹³

Ancak 29 Şubat 1920 tarihindeki son duruşmanın ardından, Ali Şaveri Bey'in on dört aydan beri tutuklu olması nedeniyle ceza süresini doldurduğundan ve Vecihi Bey hakkındaki tahkikatın zaman aşımına uğramasından, Ahmed Çavuş ile Hasan Efendi'nin ceza sürelerini Bekirağa Bölüğü'nde doldurmalarından ve Süleyman Çavuş ile Hacı Halid ve Hacı Salih Efendiler'in de beraat etmelerinden dolayı söz konusu kişiler, aynı gün tahliye edilmişlerdir.⁴¹⁴

⁴¹¹ **Alemdâr**, Sayı no: 2736, (26 Şubat 1336/1920), s. 2.

⁴¹² **Alemdâr**, Sayı no: 2740, (1 Mart 1336/1920), s. 1.

⁴¹³ **TV**, Sayı no: 3900, (11 Temmuz 1336), s. 3.

⁴¹⁴ **Alemdâr**, Sayı no: 2740, (1 Mart 1336/1920), s. 1.

4.6. NEMRUT MUSTAFA PAŞA'NIN MAHKEME BAŞKANLIĞINA TAYİNİ VE ERZİNCAN TEHCİRİ DAVASI

Tehcir ve taktil suçlarına bakmak üzere İstanbul'da kurulmuş olan Divan-ı Harbi Örfi başkanlığına; 10 Nisan 1920 tarihli padişah irâdesiyle eski Bursa valisi Mirлива Mustafa Paşa ve üyeliğine Erkân-ı Harbiye Mirivaları'ndan Receb Paşa ve İki numaralı Divan-ı Harp eski üyesinden Süvari Miralayı Receb ve Süvari Miralayı Ferhad ile Kaymakam Fettah Beyler tayin olunmuşlardır.⁴¹⁵

Yeni mahkeme heyetinin başkanlığını yapan eski Bursa valisi Mirлива Mustafa Paşa, o devirdeki zulmü ve şiddeti yüzünden “Nemrut Mustafa Paşa” olarak ün salmıştır.⁴¹⁶ Nemrut Mustafa Paşa'nın başkanlığında toplanan mahkeme heyetinin, 28 Nisan 1920 tarihinde verdiği ilk kararda, Zor sancağına tehcir edilen Ermenileri, “katl ve imha ve mallarını gasp ve yağma” ettiği iddiâsıyla sanık olan ve halen firarda bulunan Zor eski mutasarrıfı Zeki Bey'in “gasp ve garet ve katl-i nüfuz” olaylarının fâili olması nedeniyle idamı uygun görülmüştür.⁴¹⁷

23 Nisan 1920 tarihli “Divan-ı Harb-i Örfiler'in Teşkilât ve Zezaifi hakkında Karârname” ile Divan-ı Harpler'in yargılamalarının aleni olmayacağını⁴¹⁸ belirtilmesi nedeniyle Nemrut Mustafa Paşa'nın başkanlığındaki mahkeme heyetince bakılan “Erzincan tehciri davasındaki” yargılamanın nasıl gerçekleştirildiğini bilemiyoruz. Zor eski mutasarrıfı Zeki Bey'in idamının uygun görüldüğü kararı, basından öğrendiğimiz gibi Erzincan tehciri davasında da mahkeme heyetinin vermiş olduğu kararı sadece basından öğrenebilmekteyiz.

27 Temmuz 1920 tarihinde padişah tarafından onaylanan karara göre; tehcir sırasında Erzincan Ermenilerini “katl ve mallarını yağma” ettikleri iddiâsıyla sanık olanlar şunlardır: Tutuklu iken daha sonra İtilaf Devletlerince Malta'ya götürülen Erzincan eski mutasarrıfı Memduh Bey, halen tevkifhanede tutuklu bulunan ve Erzincan'da otelcilik yapan Hafız Abdullah Avni Efendi, firarda olan Erzincan eski mebusu Halet, Erzincanlı Hacı Vahidzade Rıza Efendiler ile Dersim aşiret reislerinden ve meşhur eşkıyadan Karmu Yusuf ve Erzincanlı Jandarma Çavuşu Arslan, Erzincan'ın Pülümür kazasına bağlı Danzik nahiyesi müdürü ve aşiret reisi Kakü.

⁴¹⁵ **BOA, DUİT**, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-1-34; **TV**, Sayı no: 3829, (17 Nisan 1336), s. 2.

⁴¹⁶ Ertürk, **a.g.e.**, s. 366.

⁴¹⁷ **Alemdâr**, Sayı no: 2798, (30 Nisan 1336/1920), s. 3; **Vakit**, Sayı no: 890, (2 Mayıs 1336/1920), s. 2.

⁴¹⁸ Bkz: s. 27.

Yargılama sonucunda sanıkların, iddiâ edilen suçların fâilleri olmaları nedeniyle suçlu olduklarına karar verilmiştir. Buna göre; Hafız Abdullah Avni, Halet, Karmu Yusuf, Arslan ve Kakü'nün idamlarına, Hacı Vahidzade Rıza Efendi'nin vefat etmiş olduğu yargılama sırasında anlaşıldığından davasının düşmesine, Memduh Bey'in de İtilaf Devletlerince Malta'ya götürülmesi nedeniyle davasının ayrılmasına karar verilmiştir. Ayrıca sanıklardan Hafız Abdullah Avni'nin vicahında, diğerlerinin ise gıyaplarında karar verilmiştir.⁴¹⁹

Nitekim vicahen idama mahkum olan Hafız Abdullah Avni, 29 Temmuz 1920 tarihinde tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden çıkarılarak, Beyazıd meydanında asılarak idam edilmiştir.

Hafız Abdullah Avni'nin, idam sehпасına giderken çok soğukkanlı davrandığı gözden kaçmamıştır. Hatta sehпaya çıkarken, orada bulunanlara hitaben; “Bu ne kadar yüksek sandalye... Bunun biraz daha küçüğü yok muydu?” demesi üzerine kaldırılıp sandalyenin üzerine çıkarılmıştır. Ayrıca boynuna geçirilen ipin, iyice birleşmemesinden dolayı görevlilerin “iyice çekin” demesi üzerine, Abdullah Avni de “Çekin! Çekin!” sözlerini tekrarlamıştır. İdamından sonra cesedi, bir süre teşhir edilmiş ve daha sonra hazırlanan bir araba ile Topkapı dışına götürülerek defnedilmiştir.⁴²⁰

4.7. BAYBURT TEHCİRİ VE NEMRUT MUSTAFA PAŞA DAVALARI

4.7.1. Nusret Bey'in Yargılanması ve Alınan Kararlar

Eski Urfa mutasarrıfı ve öncesinde de Bayburt kaymakamlığı yapmış olan Nusret Bey'in yargılamasına, 11 Mart 1920 tarihinde Esad Paşa'nın başkanlığında toplanan Bir numaralı Divan-ı Harp'te başlanmıştır. Nusret Bey'in, Bayburt ve Ergani Madenî tehcirlerinden dolayı “lüzum-ı muhakemesine” karar veren Heyet-i Tahkikiye karârname si okunmuştur.

Yargılama sırasında Nusret Bey; Bayburt'ta tehcirin kısım kısım gerçekleştirildiğini, Ermenilerin jandarma efradı tarafından koruma altına alınarak, ordu kumandanlığı vasıtasıyla Erzincan'a sevk edildiklerini, tehcir sırasında I. Dünya Savaşı'nın da tüm şiddetiyle devam ettiğini, emval-i metrukenin bir komisyon tarafından satıldığını, Mal müdürü Avakim Efendi'nin öldürülmediğini, intihar ettiğini,

⁴¹⁹ **TV**, Sayı no: 3917, (31 Temmuz 1336), s. 5-6; **Peyâm-ı Sabah**, Sayı no: 11026, (29 Temmuz 1336/1920), s. 3.

⁴²⁰ **Vakit**, Sayı no: 950, (30 Temmuz 1336/1920), s. 2.

nitekim intiharın Polis raporuyla da kanıtlandığını açıklayarak, kendisinin o sırada askerlerin sevkıyatı ile meşgul olduğunu ve Ordu Kumandanlığı'nda da Mahmud Kâmil Paşa'nın bulunduğunu, ordu kumandanlarından sert emirler aldıklarını, hatta bir gün her ne sebeple olursa olsun tehcir edilmemiş Ermenilerin acilen sevkleri için emir aldığını ve bu emre uymayanların da idam olunacağını belirtildiğini söylemiştir.⁴²¹

Nusret Bey'in yargılamasına, 10 Nisan 1920'de mahkemenin başkanlığına getirilen Nemrut Mustafa Paşa zamanında da devam edilmiştir. Daha önce de altını çizdiğimiz üzere bu dönemde yargılamaların gizli yapılması nedeniyle her duruşmanın basında yer almadığını ve daha çok mahkeme heyetinin verdiği kararların basından öğrenildiğini görmekteyiz.

Nemrut Mustafa Paşa, Nusret Bey'in yüzünü bir defa bile görmeyen birkaç Ermeniye şahit olarak dinleyerek, bunların ezberledikleri cinayet hikayelerini dinlemiştir. Hatta Nusret Bey, Nemrut Mustafa Paşa'ya "Bu adamlar beni tanımazlar. Ben buradan kalkayım. Benim yerime başkasını oturtunuz, göreceksiniz ki onu da mücrim diye gösterecekler" demiştir.⁴²² Nusret Bey'e söz söyletmeyen, müdâfaa hakkı tanımayan, şahitlerin birbirine zıt olan ifadelerine itiraz edildiğinde dikkate almayarak, Nusret Bey'i azarlayan Nemrut Mustafa Paşa, şahit bulunmasında zorluk çekildiği zaman da gazetelere ilân vererek, şahit toplamaya çalışmıştır.⁴²³

Böyle bir insanın, başkanlığını ettiği mahkemenin en büyük hatası da bir sanık hakkında aynı suçtan dolayı iki ayrı karar vermiş olmasıdır. Şöyle ki; 4 Temmuz tarihinde Nusret Bey hakkında karar verilirken Nemrut Mustafa Paşa ile üyelerden Kaymakam Fettah Bey, idam reyinde bulunmuşlardır. Ancak mahkeme heyetinin diğer üyelerinden Receb Paşa, Receb ve Ferhad Beyler, sanığın on beş sene süreyle kürek cezasına mahkumiyeti teklifinde bulunmuşlardır. Böylece üçte iki çoğunluğun oyu sonucunda Nusret Bey, on beş sene süreyle kürek cezasına mahkum edilmiştir.

Bununla beraber 20 Temmuz tarihindeki oturumda bu konu tekrar görüşülmüş ve Nusret Bey'i, on beş sene süreyle kürek cezasına mahkum eden mazbata, idam cezasıyla değiştirilerek, yeni bir karar alınmıştır. Öyle ki; idam kararlarının ittifakla

⁴²¹ **Alemdâr**, Sayı no: 2754, (12 Mart 1336/1920), s. 1. Mütareke'nin imzalanmasından sonra Nusret Bey, Dahiliye vekilliğine getirilen Cemal Bey (Artin Cemal) tarafından görevine son verilerek, İstanbul'a getirilmiş ve burada Divan-ı Harp'e sevk edilerek, "Ermeni tehciri ve taktili" dolayısıyla suçlu olduğu iddiâsıyla yargılanmış; ancak hiçbir suçu olmadığı için beraat etmiştir. Bkz: Deliorman, **a.g.e.**, s. 236.

⁴²² "Nusret Bey Nasıl İdam Edildi," **İleri**, Sayı no: 1067, (10 Kânun-ı sani 1337/1921), s. 1.

⁴²³ Deliorman, **a.g.e.**, s. 237-238.

alınması kanun gereği olduğu için daha önce on beş sene süreyle kürek cezasını uygun gören Receb Paşa, Receb Bey ve Ferhad Bey'in yerine getirilen azâ mülazımı Miralay Niyazi Bey'in de katılımıyla idam reyi üzerinde ortaklaşa olarak, 20 Temmuz tarihli mazbata yazılarak, hüküm hemen infaz edilmiştir.⁴²⁴

Sultan Vahdettin tarafından idam hükmünün, 4 Ağustos 1920 tarihinde onaylanması üzerine Nusret Bey ertesi günü sabahı Beyazıt meydanında asılarak idam edilmiştir.⁴²⁵

Memuriyet hayatı boyunca daima yoksulluk içinde yaşamış olan Nusret Bey, idam edilmeden önce kardeşi Meclis-i Kebir Maarif üyesinden Cevdet Bey'e şunları söylemiştir: “Beni öldürecekler, fakat seni temin ederim ki, en ufak bir cürmüm bile yoktur. Sana benim en büyük vasiyetim çocuklarımı okutup adam etmendir. Bir de tevkifhanedeki aşçıya ve Şehid Niyazi Bey Mektebi müdürüne ve diğer birkaç zâta borçlarımı ödeyiniz. Cümleliz hakkınızı helal ediniz.”

Nusret Bey, borçlarının listesini verdiği gibi kendisinin Ergani ve Bayburt'taki iyi hizmetlerine ve Ermenileri koruduğuna şahit olan birkaç Fransız Sir'iyle bir İngiliz yüzbaşısının adreslerini de vermiş ve gerekirse masumiyetinin, bunların ifadeleriyle de ortaya çıkacağını belirtmiştir.⁴²⁶

Anadolu'daki Ulusal Hareket önderleri de Nusret Bey'in adaletsizce idam edilmesini unutmamış ve Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşları, Nusret Bey konusunda oldukça hassas davranarak, Nusret Bey'i “Millî Şehit” ilân eden ve eşi ile üç çocuğuna ‘hidemât-ı vataniye tertibinden’ bin kuruş maaş bağlayan kanunu, 25 Aralık 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden çıkarmışlardır.⁴²⁷

4.7.2. Nemrut Mustafa Paşa ve Arkadaşlarının Yargılanması

Divan-ı Harb-i Örfi, 20 Ocak 1920 tarihinde Esad Paşa'nın başkanlığında toplanarak, Ermenice ‘Jogogoret’ gazetesine verdiği nifâk dolu beyanatından dolayı

⁴²⁴ **Vakit**, Sayı no: 1057, (17 Teşrin-i sani 1336/1920), s. 2.

⁴²⁵ **TV**, Sayı no: 3924, (8 Ağustos 1336), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 957, (6 Ağustos 1336/1920), s. 2. Nusret Bey ile birlikte yargılanan Teşkilât-ı Mahsusa reislerinden ‘Pire Mehmed’ adıyla tanınan Erzurumlu Mehmed Necati Efendi de firarda olması nedeniyle gıyaben idam cezasına çarptırılmıştır. Bkz: **TV**, Sayı no: 3924, (8 Ağustos 1336), s. 2.

⁴²⁶ “Nusret Bey Nasıl İdam Edildi”, s. 1.

⁴²⁷ **Düstur**, 3. Tertib, Cilt 1, s. 172; Nejdet Bilgi, “Ermeni Tehciri ve Mehmed Kemal Bey,” **Türk Kültürü**, Cilt 29, Sayı 324 (Nisan 1990), s. 225.

sanık olan Divan-ı Harb'in eski üyelerinden Mirliya Mustafa Paşa'nın (diğer bir deyişle Nemrut Mustafa Paşa'nın) yargılamasına, gayr-i mevkuf olarak başlamıştır.

Heyet-i Tahkikiye karârnameinde, askerlik görevinde bulunan Nemrut Mustafa Paşa'nın siyasetle uğraşmaması gerektiği halde bir Ermenice gazeteye nifâk dolu beyanatta bulunmasından dolayı "lüzum-ı muhakemesine" karar verildiği belirtilmiştir.⁴²⁸

Mahkeme başkanı Esad Paşa, müdde-i umumiliğe mahkemenin "vazifesi" hakkındaki mütâlaasını sormuştur. Bunun üzerine Müdde-i umumi Şevket Bey; Mustafa Paşa'ya isnat olunan suçun, nifâk dolu beyanatta bulunması olduğunu, oysaki bu meselenin "vazife-i askeriyesini sû-i isti'mâlden" ibaret olduğunu, buna karşın Divan-ı Harb'in salahiyetinin "tehcir, taktil, nehb-i emval ve emniyet-i dahiliyeyi ihlâl" ile sınırlandırıldığını, bu nedenle Mustafa Paşa'nın ait olduğu mahkemeye sevkinin uygun olacağını açıklamıştır.

Bunun üzerine mahkeme heyeti, yaptığı görüşme sonucunda bir karar almıştır. Buna göre, askerlik görevinde bulunduğu halde Kürt Teali Cemiyetine mensup olduğu anlaşılan Mustafa Paşa'nın, aynı zamanda bir Ermenice gazetenin muhabirine beyanatta bulunarak, siyasetle de meşgul olması nedeniyle bu fiilin, Askeri Ceza Kanunu'nun 98. maddesine muhalif olduğundan "lüzum-ı muhakemesine" karar verildiği, fakat işbu meselenin Divan-ı Harb-i Örfi'nin vazifesi dışında olması nedeniyle dava evrakının Erkân-ı Divan-ı Harbine gönderilmek üzere müdde-i umumiliğe iâdesini istemiştir.⁴²⁹

Nemrut Mustafa Paşa'yı, tekrar yargı önüne çıkaran asıl olay ise yukarıda da anlattığımız gibi eski Urfa mutasarrıfı Nusret Bey hakkında, aynı suçtan dolayı iki ayrı kararın verilmiş olmasıdır. Nusret Bey, ilk önce on beş sene süreyle kürek cezasına mahkum edilmiştir. Ancak bu hüküm Nusret Bey'e bildirilmemiştir. Daha sonra 20 Temmuz tarihindeki oturumda, mahkeme heyeti tarafından bu konu tekrar görüşülmüş ve Nusret Bey'i, on beş sene süreyle kürek cezasına mahkum eden mazbata, idam cezasını içeren ikinci bir mazbata ile değiştirilerek, idam hükmü hemen infaz edilmiştir.

Bir numaralı Divan-ı Harp'ten çıkan idam cezasına ait evrakın Adliye-i Askeriye dairesine gönderilmesi üzerine 50 numaralı dosyanın birbirini nakız iki hükmü içermesi

⁴²⁸ **Yenigün**, Sayı no: 306, (21 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 4; **Alemdâr**, Sayı no: 2700, (21 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 2.

⁴²⁹ **Yenigün**, Sayı no: 310, (25 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 3; **İleri**, Sayı no: 736, (25 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 8; **Alemdâr**, Sayı no: 2704, (25 Kânun-ı sani 1336/1920), s. 2.

dikkati çekmiştir. Bunun üzerine dosyada mevcut evraktan idam cezasını içeren çıkarılarak, Harbiye Nazırı'na arz edilmesi üzerine idam cezasını içeren hükmü imzalayan mahkeme heyeti başkanı ve üyelerinin tutuklanması Harbiye Nazırı tarafından emir edilmiştir.

Böylece Mirliva (Nemrut) Mustafa Paşa ile birlikte mahkeme heyeti üyeleri arasında yer alan Mirliva Receb Paşa, Miralay Receb ve Piyade Kaymakamı Fettah Beyler, 15 Kasım 1920 tarihinde Merkez Kumandanlığı tarafından tutuklanmışlardır. Sanıklar, başkanlığını Müşir Kazım Paşa'nın yaptığı Erkân-ı Divan-ı Harbi'ne gönderilerek yargılanmışlardır.⁴³⁰ Ancak yargılamaların, gizli yapılması nedeniyle duruşmalarda nelerin yaşandığını bilemiyoruz. Yine de basında bu konuyla ilgili bazı haberlerin yer aldığını söyleyebiliriz.

Merkez Kumandanlığı Yâverân odasında bulundurulan sanıkların birbirleriyle temasını önlemek için sanıklar, ayrı ayrı odalara konulmuşlardır.⁴³¹ Ancak daha sonra sanıklar, Merkez Kumandanlığı odalarından, Kumandanlık erkânından Cemil Bey'in refaketinde Bekirağa Bölüğü'ne nakil edilerek, burada da ayrı ayrı odalara konulmuşlardır.⁴³²

Mustafa Paşa ve arkadaşları, verdikleri bir dilekçe ile kendilerinin Nizamiye Mahkemeleri'nde yargılanmalarını istemişlerdir. Ancak mahkeme heyeti, Mustafa Paşa ve arkadaşlarına isnat olunan suçtu yargılamaya Erkân-ı Divan-ı Harb'in yetkili olduğunu söyleyerek, bu isteği reddetmiştir.⁴³³ Müşir Kazım Paşa'nın başkanlığında toplanan mahkeme heyeti, 11 Aralık 1920 tarihinde son kez sanıkları sorgulayarak, yargılamanın sona erdiğini açıklamıştır. Ancak sanıklarla ilgili karar henüz verilememiştir.⁴³⁴

Mustafa Paşa'yı yedi ay, Receb Paşa ile Receb Bey'i beş ay, Fettah Bey'i ise üç ay hapse mahkum eden karara, Mustafa Paşa itiraz ederek, Meclis-i Temyiz-i Askeri'ye başvurmuştur. Burada Mustafa Paşa'nın savunmasını, vekillerden Leon Remzi ile Mağrudiç Çaylak Efendiler yapmışlardır. Nitekim Leon Remzi savunmasında, Mustafa

⁴³⁰ **Vakit**, Sayı no: 1056, (16 Teşrin-i sani 1336/1920), s. 1. Erkân-ı Divan-ı Harbi mahkeme heyeti üyeleri arasında Ferik Osman Rifat, Şakir, Mehmed Ali ve Said Paşalar bulunmaktadır. Bkz: **İleri**, Sayı no: 1036, (8 Kânun-ı evvel 1336/1920), s. 1.

⁴³¹ **Vakit**, Sayı no: 1058, (18 Teşrin-i sani 1336/1920), s. 1.

⁴³² **Vakit**, Sayı no: 1064, (23 Teşrin-i sani 1336/1920), s. 2.

⁴³³ **İleri**, Sayı no: 1029, (1 Kânun-ı evvel 1336/1920), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 1071, (3 Kânun-ı evvel 1336/1920), s. 2.

⁴³⁴ **Vakit**, Sayı no: 1080, (12 Kânun-ı evvel 1336/1920), s. 2; **İleri**, Sayı no: 1040, (12 Kânun-ı evvel 1336/1920), s. 1.

Paşa'nın Harbiye Nazırı tarafından verilen emir ile hapsedildiğini, masum ve âdil bir kişi olduğunu söylemiştir. Mağrudiç Çaylak Efendi ise Merhum Nusret Bey hakkında Divan-ı Harb-i Örfice verilen 4 Temmuz tarihli ve 15 sene kürek cezasını içeren kararın aslında bir hüküm olmadığını, bir varaka, bir muhtıra, bir müsveddeden ibaret olduğunu iddiâ etmiştir. Böylece vekiller, Mustafa Paşa ile diğerlerinin tahliyesini istemişlerdir.⁴³⁵

Meclis-i Temyiz-i Askeri, Mustafa Paşa ve arkadaşları hakkında verilen karar üzerinde müzakerelerde bulunduktan sonra sanıklar hakkındaki kararı bozmuş ancak tahliye kararı vermemiştir.⁴³⁶ Bunun üzerine Divan-ı Temyiz-i Askeriyece bozulan kararın, tekrar görüşülmesi için evrak, Erkân-ı Divan-ı Harbine verilmek üzere Adliye-i Askeriye dairesine gönderilmiştir.⁴³⁷

Erkân-ı Divan-ı Harbi, 25 Ocak 1921 tarihinde tekrar Müşir Kazım Paşa'nın başkanlığında toplanarak, Mustafa Paşa ve arkadaşlarına ait evrakı inceleyip müzakere etmiş ve eski karar üzerinde ısrar etmiştir.⁴³⁸ Bunun üzerine eski karar, Divan-ı Temyiz-i Askeri Heyet-i Umumisine havale edilmiştir. Divan-ı Temyiz-i Askeri Heyet-i Umumi'sinin, 1 Şubat 1921 tarihinde Ferik Fuad Paşa'nın başkanlığında toplanarak, Erkân-ı Divan-ı Harbi heyeti tarafından ısrar edilen mahkumiyet kararını incelemesi sonucunda karar aynen onaylanmıştır.⁴³⁹

Böylece Mustafa Paşa yedi ay, Receb Paşa ile Receb Bey beş ay, Fettah Bey ise üç ay hapse mahkum edilmiştir. Ancak karar, padişahın onayını almak üzere padişaha sunulduğunda padişah, mahkumların hapis kaldıkları süreyi yeterli görerek, geri kalan ceza sürelerini affetmiştir. Bunun üzerine Mustafa Paşa ve arkadaşları, 7 Şubat 1921 tarihinde tutuklu buldukları Bekirağa Bölüğü'nden tahliye edilmişlerdir.⁴⁴⁰

⁴³⁵ **Alemdâr**, Sayı no: 3041, (9 Kânun-ı sani 1337/1921), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 1115, (16 Kânun-ı sani 1337/1921), s. 2.

⁴³⁶ **Alemdâr**, Sayı no: 3051, (19 Kânun-ı sani 1337/1921), s. 3.

⁴³⁷ **İleri**, Sayı no: 1078, (21 Kânun-ı sani 1337/1921), s. 2.

⁴³⁸ **İleri**, Sayı no: 1083, (26 Kânun-ı sani 1337/1921), s. 2; **Alemdâr**, Sayı no: 3058, (26 Kânun-ı sani 1337/1921), s. 2.

⁴³⁹ **Alemdâr**, Sayı no: 3060, (28 Kânun-ı sani 1337/1921), s. 2; **Vakit**, Sayı no: 1132, (2 Şubat 1337/1921), s. 1.

⁴⁴⁰ **TV**, Sayı no: 4081, (9 Şubat 1337), s. 5; **Alemdâr**, Sayı no: 3068, (8 Şubat 1337/1921), s. 1; **Vakit**, Sayı no: 1138, (8 Şubat 1337/1921), s. 1; **İleri**, Sayı no: 1091, (8 Şubat 1337/1921), s. 2.

5. ULUSAL HAREKET ÖNDERLERİ ALEYHİNE AÇILAN DAVALAR

5.1. Mustafa Kemal Paşa ve Diğer Ulusal Hareket Önderlerinin Yargılanmaları

İstanbul Hükümeti, İttihadçılıkla özdeşleştirdiği Müdâfaa-i Hukukçular'ın da karşısına çıkmıştır. İttihad ve Terakki'ye beslenen düşmanlığın yanı sıra, işgalci kumandanlarla işbirliği yapılarak gerçekleştirilen 'İttihadçı avı', aynı zamanda Müdâfaa-i Hukuk'a ve bu akımı temsil eden TBMM Hükümeti'ne karşı da yürütülmüştür.⁴⁴¹

İstanbul'daki İngiliz haberalma subayı Yüzbaşı H.A.D. Hoyland'ın hazırladığı 28 Şubat 1919 tarihli büyük kara listede, Mustafa Kemal Paşa ile Cevat Bey (Gürer), Yarbay Kel Ali (Çetinkaya), Halil Paşa (Killi), Kazım Karabekir Paşa, İsmet Bey (İnönü) ve daha bir çok Türk subayının isimleri geçmektedir. Bunlar, azledilip sürülecek kişilerdir. Bu kara liste, İstanbul'daki İngiliz Haberalma Merkezi'nden Londra'daki Askerî Haberalma Başkanlığına gönderilmiş ve 12 Nisan 1919 tarihli bir yazıyla da İngiltere Dışişleri Bakanlığına bildirilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmeden aylar öncesi İngilizlerin kara listesinde isminin bulunmasına karşın tutuklanmaması dikkatimizi çekmektedir. Bilal N. Şimşir'in tespiti, buna güzel bir cevap olmaktadır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarının isimlerinin geçtiği kara liste, İstanbul'dan Londra'ya gönderilinceye kadar zaman kaybedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca o günlerde İngilizler o kadar çok kara listeler hazırlamışlardır ki, listelerde adı geçenleri yakalamak zor olmuştur. İngilizler, öncelikle İttihadçıları yakalatmaya çalışıyorlardı ve Mustafa Kemal Paşa'dan daha önce tutuklanması gereken komutanlar da vardı. Mustafa Kemal Paşa ise Anadolu'ya geçmeyi başarmıştır.⁴⁴²

Mustafa Kemal Paşa'nın, Samsun ve çevresinde yeni bir hareket örgütlemeye başlamasının anlaşılması üzerine 6 Haziran'da General Milne, Mustafa Kemal Paşa ile kurmay heyetinin çağrılmasını Harbiye Nezareti'nden istemiştir. 8 Haziran'da da İngiliz Yüksek Komiseri, Osmanlı Dışişleri Bakanlığına bir nota vererek, Samsun bölgesinde bazı kötü eğilimli kişilerin karışıklık yaratmak istediklerini, Mustafa Kemal Paşa'nın da bu harekete öncülük ettiğini iddiâ edip General Milne'nin isteğini hatırlatmıştır. Bunun üzerine Damat Ferit Paşa hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a çağırılmaya karar vermiştir. 8 Haziran'da Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya

⁴⁴¹ Tunaya, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 292.

⁴⁴² Şimşir, **a.g.e.**, s. 53-54.

çektığı telgrafla İstanbul'a gelmesini istemiştir. İstanbul'a dönmeyi düşünmeyen Mustafa Kemal Paşa, neden çağrıldığını sorunca Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, İstanbul'a çağrılmasını İngilizlerin istediğini açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa 11 Haziran'da padişaha çektiği bir telgrafla, gerekirse müfettişlik görevinden istifa edeceğini, ancak İstanbul'a dönmeyeceğini belirterek; 'Anadolu'da ve sine-i millette' kalıp yurt görevine devam edeceğini açıklamıştır.⁴⁴³

Erzurum'da büyük kongre hazırlıklarına başlanıldığı günlerde ise İstanbul hükümeti 8 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'nın görevine son vermiştir. Mustafa Kemal Paşa da 8/9 Temmuz 1919 gecesi Harbiye Nazırlığına ve padişaha göreviyle birlikte askerlik mesleğinden çekildiğini bildiren telgrafları çekerek, 'sine-i millete' dönmüştür.⁴⁴⁴

Bu istifadan sonra İstanbul hükümeti ve İngilizler, yine de Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarının peşini bırakmamışlardır. İttihadçıların yargılanmasıyla başlanan düzmece mahkemelerin hedefi bu sefer, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları olmuştur. Böylece Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmaları istenenler özenle seçilmiştir. Çünkü Mustafa Kemal'in dışında Ali Fuad (Cebesoy), Kara Vasıf, Hakkı Behiç, Bekir Sami ve Alfred Rüstem gibi başından beri Anadolu direnişinin içinde bulunanların yanı sıra Dr. Adnan (Adıvar), Halide Edib, İsmet (İnönü), Celaleddin Arif, Hamdullah Suphi ve Fevzi (Çakmak) gibi İstanbul'un işgalinden sonra Ankara'ya geçenler de bulunmaktadır. Sanıkların hepsinin Ankara'da bulunmaları nedeniyle yargılama '3' grup halinde ve gıyaplarında sürdürülmüştür.⁴⁴⁵ Böylece Bir numaralı Divan-ı Harb-i Örfi, başta Mustafa Kemal olmak üzere Ulusal Hareket önderlerini gıyaplarında yargılayarak, idam cezası vermiştir.

Bir numaralı Divan-ı Harb-i Örfi'nin, 11 Mayıs 1920 tarihli kararına göre Kuva-yı Milliye adı altında çıkardıkları "fitne ve fesatla", Kanun-i Esasi'ye aykırı olarak ahaliden zorla para ve asker toplayan, kendilerine karşı gelenlere işkence ve eziyet edip 'tahrib-i bilâd' suçlarını işleyerek, memleketin iç emniyetini bozdukları iddiâsıyla sanık olan Ulusal Hareket önderleri şunlardır:

"Üçüncü Ordu Müfettişliği'nden azledilmiş ve askerlik mesleğinden çıkarılmış '*Selanikli Mustafa Kemal Efendi*', Yirmiyedinci Fırka eski kumandanı miralaylıktan

⁴⁴³ Şimşir, a.g.e., s. 122.

⁴⁴⁴ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (Cilt 1. Ankara: TTK Yayınları, 1999), s. 65.

⁴⁴⁵ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi* (İkinci Kitap. 2. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1998), s. 169.

emekli ‘*İstanbulu Kara Vasıf Bey*’, Yirminci Kolordu eski kumandanı ‘*Mirliva Salacaklı Ali Fuad Paşa*’, Washington eski sefiri ve Ankara eski mebusu ‘*Midillili Alfred Rüstem Bey*’, Sıhhiye eski müdürü ‘*İstanbulu Dr. Adnan Bey*’ ile Darülfünun Batı Edebiyatı eski hocası ‘*İstanbulu Halide Edib Hanım*’dır.

Mülkiye Ceza Kanunu’nun 45. maddesinin birinci fıkrası delaletiyle 55. maddesinin dördüncü fıkrası ve 56. maddesine göre söz konusu kişilerin, sahip oldukları sivil ve askeri rütbeleri, nişanları ile resmi ünvanları kaldırılarak, gıyaben idamlarına karar verilmiştir. Bu karar, 24 Mayıs 1920 tarihinde sanıkların ele geçirilmesi halinde tekrar yargılanmaları üzerine padişah tarafından onaylanmıştır.⁴⁴⁶

Ayrıca Kuva-yı Milliye adı altında çıkarılan “fitne ve fesatın”, düzenleyicilerine katılmak için firar ettiği iddiâsıyla sanık olan Harbiye eski nazırı Ferik Kavaklı Mustafa Fevzi (Çakmaklı) Paşa, bu fitne ve fesat yuvasına katılarak ve doğrudan doğruya meclislerine dahil olarak, fesat karıştıran bir nutuk söylemiş ve Müdâfaa-i Milliye vekili adı altında Harbiye Nezareti’ni deruhde ederek, hilafet ve saltanat makamına karşı düşmanca bir hareket sergilemiş olup kendisinin cinayet ve kötü olayların düzenleyicilerinden ve teşvikçilerinden olduğu anlaşıldığı için Mülkiye Ceza Kanunu’nun 45. maddesinin birinci fıkrası delaletiyle 55. maddesinin dördüncü fıkrasına ve 56. maddesine göre askerlik mesleğinden çıkarılarak, sahip olduğu bütün nişan ve madalyaların geri alınmasına ve gıyaben idamına karar verilmiştir. 27 Mayıs 1920 tarihinde ise bu karar, sanığın ele geçirilmesi halinde tekrar yargılanması üzerine padişah tarafından onaylanmıştır.⁴⁴⁷

Bir numaralı Divan-ı Harb-i Örfi’nin, 6 Haziran 1920 tarihli kararına göre Kuva-yı Milliye adı altında çıkardıkları “fitne ve fesatın”, düzenleyicilerinden ve teşvikçilerinden oldukları iddiâsıyla sanık olan Üçüncü Kolordu kumandanı ‘*Miralay İstanbulu Hüseyin Selahaddin Bey*’, 12. Kolordu kumandanı ‘*Miralay İzmirli Fahreddin Bey*’, 14. Kolordu kumandanı ‘*Mirliva Yozgadlı Yusuf İzzet Paşa*’, 10. Fırka Ahz-ı Asker Kalemî başkanı ‘*Miralay Yanbolulu Abbas Hilmi Bey*’, Harbiye Nezareti eski müsteşarı ‘*Miralay İzmirli İsmet Bey*’, 56. Fırka kumandanı ‘*Miralay Bandırmalı Bekir Sami Bey*’, Yozgad eski mebusu feriklikten emekli ‘*İsmail Fazıl Paşa*’, Erzurum eski mebusu ‘*Celaleddin Arif Bey*’, Amasya eski mebusu ‘*Bekir Sami Bey*’, Antalya

⁴⁴⁶ BOA, DÜİT, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-1-35; TV, Sayı no: 3864, (27 Mayıs 1336), s. 2.

⁴⁴⁷ BOA, DÜİT, Dosya No: 79-4, Gömlek No: 176-4-6; TV, Sayı no: 3866, (30 Mayıs 1336), s. 1; Vakit, Sayı no: 899, (26 Mayıs 1336/1920), s. 2.

eski mebusu ‘*Hamdullah Suphi Bey*’, Süvari Kolağalığından istifa eden Aydın eski mebusu ‘*Cami Bey*’, Denizli eski mebusu ‘*Hakkı Behiç Bey*’, Sinop eski mebusu ‘*Rıza Nur Bey*’, Kastamonu eski mebusu ‘*Yusuf Kemal Bey*’, Eskişehir mutasarrıfı ‘*Fatin Bey*’, Karacabey eski müftüsü ‘*Mustafa Fehmi*’ ile Ankara eski müftüsü ‘*Mehmed Rifat Efendilerin*’; isyanların düzenleyicileri ve teşvikçileri oldukları anlaşıldığından büyük suçlarından dolayı Mülkiye Ceza Kanunu’nun 45. maddesinin birinci fıkrası delaletiyle 55. maddesinin dördüncü fıkrası ve 56. maddesine göre söz konusu kişilerden asker olanların askerlik mesleğinden çıkarılarak, sahip oldukları nişan ve madalyaların geri alınmasına ve Celaleddin Arif, Hamdullah Suphi, eski mebuslardan Bekir Sami, Hakkı Behiç, Rıza Nur, Yusuf Kemal, Fatin Beyler ile Mustafa Fehmi ve Mehmed Rifat Efendiler’in giyaben idamlarına karar verilmiş ve bu karar, 15 Haziran 1920 tarihinde sanıkların ele geçirilmesi halinde tekrar yargılanmaları üzerine padişah tarafından onaylanmıştır.⁴⁴⁸

5.2. Büyük Millet Meclisi’nin Aldığı Kararlar ve Divan-ı Harb-i Örfler’in

Sonu

Büyük Millet Meclisi’nin, 23 Nisan 1920 tarihinde açılmasıyla birlikte ulusal egemenlik fikrinin meşruluğu tartışılmaz bir şekilde ortaya konulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun karşısında bütün siyasî ve hukukî yetkileri elinde toplayan BMM, bir inkılâp meclisi olarak önemli ve tarihî bir sorumluluğu da üzerine almıştır.⁴⁴⁹

BMM’nin açılışından iki gün sonra (25 Nisan’da) Mehmet Şükrü Bey, başkanlığa “Milli Meclis’in kararları aleyhinde bulunanların ya da bunlara uymayanların ‘*vatan haini*’ sayılmaları ve bu gibilerin vatana ihanet suçuyla yargılanmalarını” isteyen bir önerge vermiştir. Nitekim bazı milletvekillerinin yürürlükteki yasalarla idâre edilmesi yolundaki itirazlarına karşın bu önerge, 29 Nisan 1920’de ‘*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*’ haline dönüştürülüp kabul edilmiştir.

Kanunun birinci maddesiyle BMM’nin meşruluğuna karşı ayaklanmaya yönelik sözle, yazıyla ya da doğrudan doğruya bilerek karşı çıkan, ya da fesat hareketlerine girişen veya yayında bulunan kişiler, vatan haini sayılacaklardır. İkinci maddeye göre

⁴⁴⁸ TV, Sayı no: 3883, (21 Haziran 1336), s. 2.

⁴⁴⁹ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), s. 200-201.

vatan haini olanlar, asılarak idam edilirken kışkırtıcılarına ise Ceza Kanunu'nun 45. ve 46. maddeleri uyarınca ceza verilecekti.⁴⁵⁰

Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra 13 Mayıs'ta bazı milletvekillerinin verdiği önerge ile Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın vatan haini ilân edilip yargılanması istenmiştir. Nitekim Adalet Komisyonunca da uygun görülen bu önergenin, Meclis'in 19 Mayıs'taki toplantısında onaylanması üzerine Damat Ferit Paşa, vatandaşlıktan çıkarılmış ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu gereğince arkadaşları ile birlikte yakalandıklarında vatana ihanet suçuyla yargılanmalarına karar verilmiştir.⁴⁵¹

Meclis'in 6 Mayıs 1920 tarihli "İstanbul hükümeti ile resmî muhaberenin memnuiyeti hakkında karârname" ile İstanbul ile her türlü resmî haberleşmelerin yasaklandığı belirtilmiştir.⁴⁵² 8 Mayıs 1920'de ise tehcir dolayısıyla tutuklu olanlardan fâil-i hakikilerin cezalandırılmaları yoluna gidilerek, masum olanların ise daha fazla mağduriyetine yer verilmemek üzere tehcir dolayısıyla iddîâ olunan suçtan tutuklu bulunanların tahliyeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁵³

7 Haziran 1920'de ise İstanbul hükümetlerinin alacağı kararları tanımayan bir kanun kabul edilmiştir. Böylece İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren BMM'nin onayı dışında İstanbul tarafından aktedilmiş veya edilecek bütün antlaşmalar, sözleşmeler, şartlar, resmî kararlar, verilmiş imtiyazlar, madenlerden vazgeçilmesi ve devredilmesi ve ruhsatnameleri ile mütarekeden sonra aktedilmiş bütün gizli antlaşmalar ve doğrudan doğruya veya aracılıkla yabancılara verilmiş imtiyazlar ve madenlerin terk ve devri ile ruhsatnameleri tamamıyla yok sayılmıştır.⁴⁵⁴

Ankara hükümeti, 11 Ağustos 1920 tarihinde ise tehcir mahkemelerini lağvetme kararını almıştır.⁴⁵⁵ BMM'nin olağanüstü bir ortamda ihtilâl kanunu olarak ortaya çıkardığı '*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*' savaşın gereklerine çare olamadığı gibi kanunu uygulayacak mahkemelerin yokluğu da büyük eksikliklere neden olmuştur. Bu kanunun kapsamına giren askerî suçlara Divan-ı Harpler bakarken, diğer suçlara ise Bidayet Mahkemeleri bakmıştır. Ancak '*Hıyanet-i Vataniye Kanununa*' göre Divan-ı Harpler'de

⁴⁵⁰ Turan, a.g.e., İkinci Kitap, s. 171. 14 maddeden oluşan '*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*' için bkz: **Düster**, 3. Tertib, Cilt 1, s. 4-5.

⁴⁵¹ Turan, a.g.e., İkinci Kitap, s. 171; Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, s. 204.

⁴⁵² **Düster**, 3. Tertib, Cilt 1, s. 7.

⁴⁵³ **Düster**, 3. Tertib, Cilt 1, s. 8.

⁴⁵⁴ **Düster**, 3. Tertib, Cilt 1, s. 16; Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, s. 204-205.

⁴⁵⁵ **Düster**, 3. Tertib, Cilt 1, s. 44; Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi - Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922)** (2. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 1989), s. 116.

yapılan yargılamalarda keyfi davranılması, BMM'nin otoritesinin çiğnenmesine neden olmuştur. Nitekim idam kararlarını, Meclis'in onaylaması gerekirken ayaklanmaların bastırılmasında önemli bir isim olan Çerkez Ethem istediği gibi hareket ederek, kendi başına buyruk keyfi cezalar uygulamıştır.

Bunun üzerine 26 Haziran'da uygulamaya belli bir düzen vermek için İstanbul'daki Divan-ı Harplere benzeyen mahkemeler kurulmuştur. Ancak bununla da sorun çözümlenmeyince kanunun uygulanmasının doğrudan Meclis'e bağlı mahkemelerce yapılmasına karar verilmiştir. Böylece 11 Eylül 1920'da çıkarılan '*Firarîler Hakkında Kanun*' ile bu mahkemelere '*İstiklâl Mahkemeleri*' adı verilmiştir. 26 Haziran'da oluşturulan Divan-ı Harpler'in davaları ise İstiklâl Mahkemeleri'ne devredilmiştir.⁴⁵⁶

Ayrıca İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nce asılarak idam edilen Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey ile Urfa mutasarrıfı Nusret Bey hakkında oldukça hassas davranan BMM'nden çıkarılan kanunlarla merhumların eş ve çocuklarına maaş bağlandığından ve 'Millî Şehit' ilân edildiklerinden daha önce bahsetmiştik.⁴⁵⁷

15 Şubat 1921 tarihinden itibaren Kuva-yı Milliyeciler'in gıyaplarında verilen kararlar kaldırılmaya başlanmış ve 24 Nisan 1921 tarihinde ise Divan-ı Harb-i Örfi almış olduğu bir kararla, Kuva-yı Milliye'ye katılmanın suç olamayacağını, bu suçlamayla mallarına haciz konanların üzerlerindeki haczin kaldırılması gerektiğini belirten bir tutanak hazırlanmıştır. Tutanakta, Kuva-yı Milliyecileri suçlu saymanın, vatan savunması gibi şerefli bir işle çeliştiği de belirtilmiştir.

İngilizler ile sözum ona soykırımı uğradıklarını iddiâ eden Ermenilerin üzerinde büyük bir etkisi olan ve yakın tarihimizde oldukça olumsuz izler bırakan Divan-ı Harb-i Örfilere, 11 Ağustos 1920 tarihinde TBMM son vermiş olmasına rağmen Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kazanılıp İstanbul'un TBMM'nin idâresine geçmesine kadar bu mahkemeler İstanbul'da varlığını sürdürmüştür.⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri (1920-1927)* (Cilt 1-2. İzmir: İleri Kitabevi Yayınları, 1995), s. 31,33; Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu (İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na)* (1. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999), s. 547.

⁴⁵⁷ Bkz: s. 129,160.

⁴⁵⁸ Akçam, *a.g.e.*, s. 550-551.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kanun-i Esasi'nin 113. maddesi ile birlikte örfi idâre terimi, hukuk dilimize girmiştir. Ülkenin herhangi bir yerinde ihtilâl çıkmasına yönelik işaretler görüldüğü takdirde hükümete, o yere mahsus olmak üzere geçici olarak örfi idâre ilân etme hakkı veren bu madde, örfi idâreyi; “kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret” olarak tanımlamıştır.

Divan-ı Harb-i Örfiler, örfi idâre ilân olunan yerlerde kurulan özel mahkemelerdendir. 24 Ocak 1870 tarihli Askeri Ceza Kanunnamesi ve bu kanuna ilave diğer kanunların ortaya çıkardığı Askeri Mahkemeler arasında “Divan-ı Harb-i Daimî ve Muvakkat”, “Divan-ı Harb-i Mahsus”, “Divan-ı Harb-i Örfi” ve “Divan-ı Temyiz-i Askeri” bulunmaktadır.

Divan-ı Harb-i Örfiler ile ilgili çeşitli tarihlerde çıkarılan karâr-nâmelerle mahkemelerin kuruluşu, teşkilâtlanması, görev ve yetkileri ile yargılama usulünde düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. Buna karşın Divan-ı Harb-i Örfiler'in aynı zamanda askeri mahkemeler olması nedeniyle Askeri Ceza Kanunnamesi ve gerektiğinde Mülkiye Ceza Kanunları da uygulanmıştır. Böylece özel hüküm bulunmayan durumlarda genel hükümlerden, yani uygulana gelen kanunlardan yararlanılmıştır.

Divan-ı Harb-i Örfiler, Mütareke Dönemi'nin o karmakarışık ve bunalımlı siyasi ortamının hukuki düzeninde de yerini almıştır. Mütareke Devri hükümetleri, özellikle Sadrazam Damat Ferit Paşa ve kabineleri, İngilizlerin isteklerine uygun bir siyaset yürütmekle içinde buldukları zorluktan memleketi kurtaracaklarını düşünmüşler ve ezeli rakipleri İttihadçıları yakalayıp bu dönemde kurulan Divan-ı Harb-i Örfiler'de yargılayarak, akılları sıra onlardan öç almışlardır.

İlki 4 Mart 1919'da kurulan Damat Ferit Paşa hükümeti, Tevfik Paşa hükümeti zamanında kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'nin yavaş işlediğini öne sürerek, yeni bir Divan-ı Harb-i Örfi kurma yoluna gitmiştir. Böylece başkanlığını Mahmud Hayret Paşa'nın yaptığı 16 Aralık'ta İstanbul'da kurulan Divan-ı Harp dağıtılarak; burada görülen davalar için yeni merkez, 8 Mart 1919 tarihli “Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi Hakkındaki Karâr-nâme” ile yeni Divan-ı Harb-i Örfi'ye verilmiştir. Böylece yeni bir Divan-ı Harb-i Örfi kurulduğu gibi mahkeme heyeti de yenilenmiştir.

Mahkemeye çıkarılan İttihadçılarının önde gelen isimleri, genel olarak, “İttihad ve Terakki’nin çeşitli cemiyet ve şirketlerle olan ilişkileri, Teşkilât-ı Mahsusa’nın kuruluşu ve örgütlenmesi ile İttihad ve Terakki’nin Teşkilât-ı Mahsusa ile olan ilişkisi, Merkez-i Umumi istibdadı, Ermeni tehciri ve taktili meseleleri, İttihad ve Terakki’nin yasama, yürütme ve yargı dışında dördüncü bir kuvvet oluşturması” gibi konularla suçlandırılmışlardır.

Mahkeme heyeti içinde ceza vermeye meyilli kişiler ile azınlıklardan da üyeler bulunmaktadır. Şahitlerin seçiminde tarafsızlık söz konusu olduğu gibi gazete ilânlarıyla şahit bulunmaya da çalışılmıştır. Bulunan şahitlerin ifadelerinde çelişkiler söz konusudur. Sanıklara karşı önceden anlaşmazlığı bulunan kişiler, bu mahkemeyi fırsat bilerek, sanıklar hakkında gerçeklere dayanmayan, önyargılı ve suçlayıcı ifadeler vermişlerdir. Sanıkların savunmaları, şahitlerin ifadelerindeki çelişkilere dikkati çekmeleri, mahkeme heyeti tarafından göz önüne alınmamış, dolayısıyla da verilen cezalar âdil olmamıştır. Bu şekilde gıyaben ya da vicahen yargılanan sanıklar, çok ağır koşullar altında idam dahil çeşitli ağır hapis cezalarına çarptırılmışlardır.

İçlerinde Said Halim Paşa ile Midhat Şükrü, Ziya Gökalp ve Halil Beyler gibi önde gelen İttihadçılarının yargılamaları sırasında bu sanıkların, Malta’ya sürülmeleri nedeniyle yargılamalarının yarıda kaldığını görmekteyiz.

Ayrıca Yozgad, Trabzon, Büyükdere, Ma‘mûretü’l-azîz, İzmit, Erzincan, Bayburt gibi yerlerdeki tehcir uygulaması sırasında yaşananların sorumluları olarak buradaki görevliler de gıyaben ya da vicahen yargılanarak, idam dahil çeşitli cezalarla mahkum edilmişlerdir.

Burada önemli bir konunun altını çizmek gerekir. Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi heyeti tarafından Boğazlıyan kaymakamlığında ve Yozgad mutasarrıf vekilliğinde bulunmuş olan Kemal Bey’in vicahen yargılaması sonucunda idam cezası verilmiştir. Ancak Kemal Bey için düzenlenen cenaze alayı, âdeti halkın hükümet aleyhine bir gösterisi halini almıştır. Öyle ki; Kemal Bey’in idamında ve cenaze töreninde halkın gösterdiği bu tepki, İzmir’in işgaliyle beraber, başta İstanbul olmak üzere yurdun dört bir yanında ortaya çıkan toplu protestoların kaynağını oluşturmuş ve Milli Mücadele ruhunun güçlenmesinde de etkili olmuştur.

Yargılamalar sırasında ilginç gelişmelere de tanık olmaktadır. O da mahkeme heyeti üyelerinden Mirliva (Nemrut) Mustafa Paşa ile Mirliva Receb Paşa, Miralay

Receb ve Piyade Kaymakamı Fettah Beyler'in; eski Urfa mutasarrıfı ve öncesinde Bayburt kaymakamlığı yapmış olan Nusret Bey hakkında, aynı suçtan dolayı iki ayrı karar (önce beş sene süreyle kürek cezası, sonra ise idam cezası) vermelerinin fark edilmesi üzerine mahkeme heyeti üyeleri de Erkân-ı Divan-ı Harbi'de yargılanmışlardır.

Sonuçta Mustafa Paşa yedi ay, Receb Paşa ile Receb Bey beş ay, Fettah Bey ise üç ay hapse mahkum edilmişlerdir. Ancak karar, padişahın onayını almak üzere padişaha sunulduğunda padişah, mahkumların hapis kaldıkları süreyi yeterli görerek, geri kalan ceza sürelerini affetmiştir. Bunun üzerine Mustafa Paşa ve arkadaşları, tutuklu buldukları Bekirağa Bölüğü'nden tahliye edilmişlerdir.

Ancak gerek Kemal Bey'in ve gerekse Nusret Bey'in idamları, Ankara hükümetince unutulmamıştır. Nitekim İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nce haksız yere asılarak idam edilen Kemal ile Nusret Beyler hakkında oldukça hassas davranılarak, BMM'nden çıkarılan ayrı ayrı kanunlarla merhumların eş ve çocuklarına maaş bağlanıp her ikisi de 'Millî Şehit' ilân edilmişlerdir.

Yoğun olarak İttihadçuların yargılandığı Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinde, bununla da kalınmamıştır. Padişah Vahdettin ve özellikle Damat Ferit Paşa hükümeti, İttihadçı saydığı Müdâfaa-i Hukukçular'ın da karşısına çıkarak, Milli Mücadeleyi engellemeye çalışmıştır. Önde gelen İttihadçuların yargılanmasıyla başlayan düzmece mahkemelerin hedefi bu sefer, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları olmuştur. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Ulusal Hareket önderlerini, gıyaplarında yargılayarak, idam cezasına çarptırmışlardır. Ama bu karar, Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarını gidecekleri yoldan çevirememiştir. Onlar, büyük bir azim ve kararlılıkla amaçlarına ulaşmışlardır.

Kurulmasında İngilizler ile sözümler ona soykırıma uğradıklarını iddiâ eden Ermenilerin büyük bir etkisi olan ve yakın tarihimizde oldukça olumsuz izler bırakan Divan-ı Harb-i Örfilere, 11 Ağustos 1920 tarihinde TBMM son vermiş olmasına rağmen Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kazanılıp İstanbul'un TBMM'nin idâresine geçmesine kadar bu mahkemeler İstanbul'da varlığını sürdürmüştür.

Ermenilerin, soykırım iddiâlarının kanıtı olarak öne sürdükleri, Divan-ı Harb-i Örfiler'deki yargılamalarda verilen âdilâne olmayan ceza hükümleri, işgal altında olan bir devletin kendisini savunamaması ve kurtuluşu işgal güçlerine sığınmakta bulmasının

bir eseridir. Bu nedenle bu mahkemelerden çıkan hükümlerin geçerliliği ve doğruluğu tartışma konusu olabileceği gibi, asılsız Ermeni iddiâları bir kez daha çürütülmektedir.

KAYNAKÇA

I – KİTAPLAR

- Ahmad, Feroz . **İttihat ve Terakki (1908-1914)**. Çeviren: Nuran Ülken . İstanbul: Sander Yayınları, 1971.
- Akçam, Taner . **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu (İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na)**. 1. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999.
- Akşin, Sina . **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**. 3. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- _____ . **31 Mart Olayı**. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970.
- _____ . **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**. İstanbul: Cem Yayınevi, 1983.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal . **Nutuk**. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Aybars, Ergün . **İstiklâl Mahkemeleri (1920-1927)**. Cilt 1-2. İzmir: İleri Kitabevi Yayınları, 1995.
- _____ . **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Bayar, Celal . **Ben de Yazdım**. Cilt 1. İstanbul: Yön Matbaacılık, 1997.
- _____ . **Ben de Yazdım**. Cilt 5. İstanbul: Yön Matbaacılık, 1997.
- Baydar, Mustafa . **Atatürk ve Devrimlerimiz**. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1973.
- Bayur, Yusuf Hikmet . **Türk İnkılâbı Tarihi**. 1. Cilt. 2. Kısım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- _____ . **Türk İnkılâbı Tarihi**. 3. Baskı. 3. Cilt. 3. Kısım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Bilgi, Nejdet . **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması**. Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1999.
- Binark, İsmet . **Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezâlim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri**. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2001.

- Bostan, M. Hanefi . **Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa**. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992.
- Çankaya, Mücellitoğlu Ali . **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1860-1949)**. Cilt 2. Ankara: Örnek Matbaası, 1954.
- Danişmend, İsmail Hami . **Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın dosyasındaki resmî ve hususî vesikalara göre: 31 Mart Vak'ası**. İstanbul: 1961.
- Deliorman, Altan . **Türkler'e Karşı Ermeni Komitecileri**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973.
- Devellioğlu, Ferit . **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1998.
- Ebuzziya Tevfik . **Yeni Osmanlılar Tarihi**. Hazırlayan: Şemsettin Kutlu . İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Erem, Faruk . **Ceza Usulü Hukuku**. 2. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1968.
- Erim, Nihat . **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**. Cilt 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1953.
- Erman, Sahir . **Askeri Ceza Hukuku**. 3. Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1963.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi (İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten Evvel ve Sonra)**. Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.
- Ertürk, Hüsameddin . **İki Devrin Perde Arkası**. Yazan: Samih Nafiz Tansu. İstanbul: Pınar Yayınevi, 1964.
- Göyünç, Nejat . **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**. İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983.
- Gözübüyük, Şeref ve Suna Kili . **Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)**. 2. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.
- Güneş, İhsan . **Türk Parlamento Tarihi – Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**. Cilt 1. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1996.
- Güresin, Ecvet . **31 Mart İsyamı**. İstanbul: Habora Kitabevi Yayınları, 1969.
- Gürün, Kamuran . **Ermeni Dosyası**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Halaçoğlu, Yusuf . **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

- İlter, Erdal . **“Ermeni Mes’alesi”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1915)**. 2. Baskı. Ankara: Şafak Matbaacılık, 1995.
- Jaeschke, Gotthard . **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi - Mondros’tan Mudanya’ya Kadar (30 Ekim 1918–11 Ekim 1922)**. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Karaca, Ali . **Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)**. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Karal, Enver Ziya . **Osmanlı Tarihi – Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**. 7. Cilt. 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- _____ . **Osmanlı Tarihi – Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**. 8. Cilt. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- _____ . **Osmanlı Tarihi – İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**. 9. Cilt. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Kırçak, Çağlar . **Meşrutiyetten Günümüze Gericilik**. Ankara: İmge Kitabevi, 1994.
- Kocahanoğlu, Osman Selim . **İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)**. İstanbul: Temel Yayınları, 1998.
- Lewis, Bernard . **Modern Türkiye’nin Doğuşu**. Çeviren: Metin Kıratlı. 8. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanuniye ile Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcrâ Kılman Tahkikat**. Cilt 1. Devre 3. İçtima Senesi 5. Sene 1334. Ankara: TBMM Basımevi, 1993.
- Okandan, Recai G. **Âmme Hukukumuzun Anahatları**. Birinci Kitap. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971.
- Orel, Şinasi ve Süreyya Yuca . **Ermenilerce Talât Paşa’ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**. Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1994.
- Özcan, Hüseyin . **Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü**. 4. Baskı. Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1975.
- Selek, Sabahattin . **Anadolu İhtilâli**. 5. Baskı. İstanbul: Örgün Yayınları, 1981.

- Süslü, Azmi . **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**. Ankara: Sistem Ofset Matbaacılık Ltd. Şti.1990.
- Şimşir, Bilal N. **Malta Sürgünleri**. 2. Basım. Ankara: Bilgi Yayınları, 1985.
- Tanör, Bülent . **Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri**. İstanbul: DER Yayınları, 1992.
- Tunaya, Tarık Zafer .**Türkiye’de Siyasal Partiler**. Cilt 1-3. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998-2000.
- _____ . **İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa**. 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları, 1988.
- _____ . **İslamcılık Cereyanı** . İstanbul: Baha Matbaası, 1962.
- _____ . **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**. Birinci Kitap. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.
- _____ . **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk (1918-1938)**. İkinci Kitap. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Turan, Şerafettin . **Türk Devrim Tarihi**. Birinci Kitap. 1. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991.
- _____ . **Türk Devrim Tarihi** . İkinci Kitap. 2. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1998.
- Türk Hukuk Lûgatı**. 3. Baskı. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991.
- Türkgeldi, Ali Fuad . **Görüp İştittiklerim**. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- Uras, Esat . **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**. 2. Baskı. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

II – MAKALELER

- Ahmed Kadri . “Divan-ı Harb Reisi Nazım Paşa Hazretlerine Açık Mektup,” **Alemdâr**. Sayı no: 1434. 25 Nisan 1335/1919.
- Akmaner, İbrahim Fevzi .“Türkiye’de Askeri Kazanın Tarihçesi ve Tekamülü,” **Askeri Adalet Mecmuası**. Yıl 3, Sayı 12: 768-825, Mart 1958.
- Akşin, Sina. “İttihat ve Terakki,” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt 5. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

_____ . “I. Meşrutiyet’e Son Verilmesinin Sebepleri,” **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**. Cilt 4, Sayı 1: 96-105, 1986.

- Alemdâr**. Sayı no: 1385. 5 Mart 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1403. 24 Mart 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1404. 25 Mart 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1406. 27 Mart 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1407. 28 Mart 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1409. 30 Mart 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1411. 1 Nisan 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1412. 2 Nisan 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1413. 3 Nisan 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1417. 8 Nisan 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1420. 11 Nisan 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1423. 14 Nisan 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1428. 19 Nisan 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1431. 22 Nisan 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1439. 1 Mayıs 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1444. 6 Mayıs 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1454. 16 Mayıs 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1527. 30 Temmuz 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1549. 21 Ağustos 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 1554. 26 Ağustos 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 2619. 30 Teşrin-i evvel 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 2647. 28 Teşrin-i sani 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 2649. 30 Teşrin-i sani 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 2671. 22 Kânun-ı evvel 1335/1919.
Alemdâr. Sayı no: 2691. 11 Kânun-ı sani 1336/1920.
Alemdâr. Sayı no: 2694. 14 Kânun-ı sani 1336/1920.
Alemdâr. Sayı no: 2700. 21 Kânun-ı sani 1336/1920.
Alemdâr. Sayı no: 2704. 25 Kânun-ı sani 1336/1920.
Alemdâr. Sayı no: 2736. 26 Şubat 1336/1920.
Alemdâr. Sayı no: 2740. 1 Mart 1336/1920.

Alemdâr. Sayı no: 2754. 12 Mart 1336/1920.

Alemdâr. Sayı no: 2794. 26 Nisan 1336/1920.

Alemdâr. Sayı no: 2798. 30 Nisan 1336/1920.

Alemdâr. Sayı no: 3041. 9 Kânun-ı sani 1337/1921.

Alemdâr. Sayı no: 3051. 19 Kânun-ı sani 1337/1921.

Alemdâr. Sayı no: 3058. 26 Kânun-ı sani 1337/1921.

Alemdâr. Sayı no: 3060. 28 Kânun-ı sani 1337/1921.

Alemdâr. Sayı no: 3068. 8 Şubat 1337/1921.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi. Yıl 31. Sayı 81. Aralık 1982.

Âtî. Sayı no: 389. 6 Şubat 1335/1919.

Baykal, Bekir Sıtkı . “100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler,” **Bellekten.** Cilt 52, Sayı 202: 195-208, 1988.

_____ . “93 Meşrutiyeti,” **Bellekten.** Cilt 6, Sayı 21-22: 45-83, Nisan 1942.

_____ . “Doksanüç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti İle Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler,” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.** Cilt 3, Sayı 2: 184-192, 1945.

Bilgi, Nejdet . “Sicil Kaydı Işığında Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Hayatı,” **Tarih İncelemeleri Dergisi.** Sayı 5. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1990.

_____ . “Ermeni Tehciri ve Mehmed Kemal Bey,” **Türk Kültürü.** Cilt 29, Sayı 324: 217-225, Nisan 1990.

Çavdar, Tevfik . “Talat Paşa: Gerçek Bir Örgüt Ustası ve Önderi,” **Liderler.** Sayı 2: 22-31, 1996.

Çay, M. Abdülhalûk . “1876 Meşrutiyet Meclisi,” **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.** Cilt 4, Sayı 1: 75-85, 1986.

“Dahiliye Nazırının Beyanatı,” **Alemdâr.** Sayı no: 1427. 18 Nisan 1335/1919.

“Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi,” **Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3540. 5 Mayıs 1335.

_____ . **Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3543. 8 Mayıs 1335.

_____ . **Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3547. 13 Mayıs 1335.

_____ . **Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3549. 15 Mayıs 1335.

_____ . **Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3554. 21 Mayıs 1335.

- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3557. 25 Mayıs 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3561. 29 Mayıs 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3571. 10 Haziran 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3573. 12 Haziran 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3575. 15 Haziran 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3586. 28 Haziran 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3589. 5 Temmuz 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3593. 9 Temmuz 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3595. 12 Temmuz 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3596. 13 Temmuz 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3604. 22 Temmuz 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3616. 6 Ağustos 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3617. 7 Ağustos 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3618. 9 Ağustos 1335.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3771. 9 Şubat 1336.
- _____ . **Takvim-i Vekayi**. Sayı no: 3772. 10 Şubat 1336.

Ebuzziyazade . “Divan-ı Harbin Hükmüne İntizar Ederken... ,” **Tasvir-i Efkar**. Sayı no: 2699. 9 Nisan 1335/1919.

Ercan, Yavuz .“Ermeni Sorunu,” **Silahlı Kuvvetler Dergisi**. Yıl 102, Sayı 286: 66-73, Haziran 1983.

_____ . “Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları,” **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1984.

Ertuğ, Hasan Refik. “Memleketimizde “Fevkalâde Hal” Rejimleri,” **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. Cilt 3, Sayı 1-2: 67-82, 1948.

Güneş, İhsan . “1912 Seçimleri ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar,” **Belleten**. Cilt 56, Sayı 216: 459-482, 1992.

“Halil Mentеше’nin Hâtıraları,” **Hayat Tarih Mecmuası**. Yayına Hazırlayan: Yılmaz Öztuna . Sayı 8: 17-25, Eylül 1973.

“Hücumat-ı Ahrârâne,” **Volkan**. Sayı no: 49. 5 Şubat 1324.

İleri. Sayı no: 402. 19 Şubat 1335/1919.

İleri. Sayı no: 417. 6 Mart 1335/1919.

- İleri.** Sayı no: 438. 27 Mart 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 444. 2 Nisan 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 446. 4 Nisan 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 450. 8 Nisan 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 451. 9 Nisan 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 455. 13 Nisan 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 466. 24 Nisan 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 467. 25 Nisan 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 471. 29 Nisan 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 472. 30 Nisan 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 473. 1 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 477. 5 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 478. 6 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 479. 7 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 480. 8 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 481. 9 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 483. 11 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 485. 13 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 487. 15 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 488. 16 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 490. 18 Mayıs 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 505. 2 Haziran 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 507. 4 Haziran 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 509. 6 Haziran 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 513. 10 Haziran 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 527. 24 Haziran 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 528. 25 Haziran 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 532. 29 Haziran 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 546. 15 Temmuz 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 587. 26 Ağustos 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 625. 7 Teşrin-i evvel 1335/1919.
- İleri.** Sayı no: 649. 30 Teşrin-i evvel 1335/1919.

İleri. Sayı no: 668. 18 Teşrin-i sani 1335/1919.

İleri. Sayı no: 721. 11 Kânun-ı sani 1336/1920.

İleri. Sayı no: 734. 23 Kânun-ı sani 1336/1920.

İleri. Sayı no: 736. 25 Kânun-ı sani 1336/1920.

İleri. Sayı no: 981. 11 Teşrin-i evvel 1336/1920.

İleri. Sayı no: 1029. 1 Kânun-ı evvel 1336/1920.

İleri. Sayı no: 1036. 8 Kânun-ı evvel 1336/1920.

İleri. Sayı no: 1040. 12 Kânun-ı evvel 1336/1920.

İleri. Sayı no: 1078. 21 Kânun-ı sani 1337/1921.

İleri. Sayı no: 1083. 26 Kânun-ı sani 1337/1921.

İleri. Sayı no: 1091. 8 Şubat 1337/1921.

İleri. Sayı no: 1127. 18 Mart 1337/1921.

Kaplan, Mehmet, Tarık Zafer Tunaya ve Şerif Mardin. "Ziya Gökalp ve Türk Düşüncesi," Yöneten: Ali Gevgilili. **Milliyet.** 27 Ekim 1974.

Koray, Enver. "Yeni Osmanlılar," **Bellekten.** Cilt 47, Sayı 185-188: 563-582, 1984.

Kurat, Yuluğ Tekin . "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri," **Bellekten.** Cilt 26, Sayı 101-104: 567-593, 1962.

Mehmed Emin Hayreti . "Feveran," **Volkan.** Sayı no: 85. 13 Mart 1325.

"Münasebetsiz Bir Hareket," **Sabah.** Sayı no: 10566. 15 Nisan 1335/1919.

"Nusret Bey Nasıl İdam Edildi," **İleri.** Sayı no: 1067. 10 Kânun-ı sani 1337/1921.

Peyâm. Sayı no: 358. 28 Teşrin-i sani 1335/1919.

Peyâm-ı Sabah. Sayı no: 10938. 26 Nisan 1336/1920.

Peyâm-ı Sabah. Sayı no: 11026. 29 Temmuz 1336/1920.

Refii Cevad . "İdam!...," **Alemdâr.** Sayı no: 1421. 12 Nisan 1335/1919.

_____ . "Fırsatlar...," **Alemdâr.** Sayı no: 1424. 15 Nisan 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10459. 29 Kânun-ı evvel 1334/1918.

Sabah. Sayı no: 10498. 6 Şubat 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10501. 9 Şubat 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10503. 11 Şubat 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10504. 12 Şubat 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10505. 13 Şubat 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10508. 16 Şubat 1335/1919.

- Sabah.** Sayı no: 10511. 19 Şubat 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10526. 6 Mart 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10532. 12 Mart 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10545. 25 Mart 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10547. 27 Mart 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10548. 28 Mart 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10550. 30 Mart 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10552. 1 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10553. 2 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10554. 3 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10555. 4 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10557. 6 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10559. 8 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10560. 9 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10565. 14 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10570. 19 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10571. 20 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10572. 21 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10573. 22 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10575. 24 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10576. 25 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10580. 29 Nisan 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10586. 5 Mayıs 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10587. 6 Mayıs 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10588. 7 Mayıs 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10589. 8 Mayıs 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10590. 9 Mayıs 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10592. 11 Mayıs 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10595. 14 Mayıs 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10601. 20 Mayıs 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10603. 22 Mayıs 1335/1919.
- Sabah.** Sayı no: 10616. 4 Haziran 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10622. 10 Haziran 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10634. 22 Haziran 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10636. 24 Haziran 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10637. 25 Haziran 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10641. 29 Haziran 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10670. 30 Temmuz 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10692. 21 Ağustos 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10759. 30 Teşrin-i evvel 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10778. 18 Teşrin-i sani 1335/1919.

Sabah. Sayı no: 10812. 22 Kânun-ı evvel 1335/1919.

Sakaoğlu, Necdet . “Bekir Ağa Bölüğü,” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarih Sözlüğü.**
İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Seviğ, Vasfi Raşid . “Askeri Muhakeme Usulü,” **Ankara Üniversitesi Hukuk
Fakültesi Dergisi.** Cilt 11, Sayı 1-2: 15-42, 1954.

Şehsuvaroğlu, Halûk Y. “31 Mart Vak’ası,” **Cumhuriyet.** 11 Mayıs 1951.

“Şeytanlar Devri,” **Volkan.** Sayı no: 3 . 30 Teşrin-i sani 1324.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 193. 14 Nisan 1325.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 1186. 11 Temmuz 1328.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 1233. 6 Eylül 1328.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 2189. 19 Mayıs 1331.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3424. 21 Kânun-ı evvel 1334.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3430. 28 Kânun-ı evvel 1334.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3433. 31 Kânun-ı evvel 1334.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3445. 14 Kânun-ı sani 1335.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3493. 11 Mart 1335.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3503. 23 Mart 1335.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3597. 14 Temmuz 1335.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3653. 23 Eylül 1335.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3784. 24 Şubat 1336.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3829. 17 Nisan 1336.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3837. 26 Nisan 1336.

Takvim-i Vekayi. Sayı no: 3864. 27 Mayıs 1336.

- Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3866. 30 Mayıs 1336.
- Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3883. 21 Haziran 1336.
- Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3900. 11 Temmuz 1336.
- Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3917. 31 Temmuz 1336.
- Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3924. 8 Ağustos 1336.
- Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 3977. 10 Teşrîn-i evvel 1336.
- Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 4081. 9 Şubat 1337.
- Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 4118. 24 Mart 1337.
- Takvim-i Vekayi.** Sayı no: 4478. 28 Mayıs 1338.
- Tasvir-i Efkar.** Sayı no: 2644. 6 Şubat 1335/1919.
- Tasvir-i Efkar.** Sayı no: 2650. 12 Şubat 1335/1919.
- Tasvir-i Efkar.** Sayı no: 2678. 12 Mart 1335/1919.
- Tasvir-i Efkar.** Sayı no: 2690. 30 Mart 1335/1919.
- Tasvir-i Efkar.** Sayı no: 2692. 1 Nisan 1335/1919.
- Tasvir-i Efkar.** Sayı no: 2698. 8 Nisan 1335/1919.
- Tasvir-i Efkar.** Sayı no: 2701. 11 Nisan 1335/1919.
- Tasvir-i Efkar.** Sayı no: 2705. 24 Nisan 1335/1919.
- Tasvir-i Efkar.** Sayı no: 2797. 30 Temmuz 1335/1919.
- “Tehcir Davaları,” **Sabah.** Sayı no: 10562. 11 Nisan 1335/1919.
- Tunaya, Tarık Zafer . “Volkan’ın Lavları,” **Cumhuriyet.** 1 Nisan 1967.
- _____ . “İttihat ve Terakki,” **Mülkiyeliler Birliği Dergisi.** Cilt 15, Sayı 74-75: 32-36, Haziran 1984.
- _____ . “İkinci Meşrutiyet’in Siyasal Hayatımızdaki Yeri,” **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976).** Ankara: 1976.
- Vakit.** Sayı no: 420. 23 Kânun-ı evvel 1334/1918.
- Vakit.** Sayı no: 464. 6 Şubat 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 467. 9 Şubat 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 470. 12 Şubat 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 474. 16 Şubat 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 477. 19 Şubat 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 485. 27 Şubat 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 492. 6 Mart 1335/1919.

- Vakit.** Sayı no: 516. 30 Mart 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 518. 1 Nisan 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 519. 2 Nisan 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 521. 4 Nisan 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 525. 8 Nisan 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 531. 20 Nisan 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 536. 25 Nisan 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 539. 28 Nisan 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 546. 5 Mayıs 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 549. 8 Mayıs 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 550. 9 Mayıs 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 554. 13 Mayıs 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 556. 15 Mayıs 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 557. 16 Mayıs 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 561. 20 Mayıs 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 574. 2 Haziran 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 576. 4 Haziran 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 594. 22 Haziran 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 597. 25 Haziran 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 601. 29 Haziran 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 631. 31 Temmuz 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 649. 21 Ağustos 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 679. 23 Eylül 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 741. 28 Teşrin-i sani 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 747. 4 Kânun-ı evvel 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 754. 11 Kânun-ı evvel 1335/1919.
- Vakit.** Sayı no: 884. 26 Nisan 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 890. 2 Mayıs 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 899. 26 Mayıs 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 950. 30 Temmuz 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 957. 6 Ağustos 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 1056. 16 Teşrin-i sani 1336/1920.

- Vakit.** Sayı no: 1057. 17 Teşrin-i sani 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 1058. 18 Teşrin-i sani 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 1064. 23 Teşrin-i sani 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 1071. 3 Kânun-ı evvel 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 1080. 12 Kânun-ı evvel 1336/1920.
- Vakit.** Sayı no: 1115. 16 Kânun-ı sani 1337/1921.
- Vakit.** Sayı no: 1132. 2 Şubat 1337/1921.
- Vakit.** Sayı no: 1138. 8 Şubat 1337/1921.
- Yenigün.** Sayı no: 154. 6 Şubat 1335/1919.
- Yenigün.** Sayı no: 161. 13 Şubat 1335/1919.
- Yenigün.** Sayı no: 164. 16 Şubat 1335/1919.
- Yenigün.** Sayı no: 167. 19 Şubat 1335/1919.
- Yenigün.** Sayı no: 216. 23 Teşrin-i evvel 1335/1919.
- Yenigün.** Sayı no: 242. 18 Teşrin-i sani 1335/1919.
- Yenigün.** Sayı no: 259. 5 Kânun-ı evvel 1335/1919.
- Yenigün.** Sayı no: 262. 8 Kânun-ı evvel 1335/1919.
- Yenigün.** Sayı no: 296. 11 Kânun-ı sani 1336/1920.
- Yenigün.** Sayı no: 299. 14 Kânun-ı sani 1336/1920.
- Yenigün.** Sayı no: 306. 21 Kânun-ı sani 1336/1920.
- Yenigün.** Sayı no: 308. 23 Kânun-ı sani 1336/1920.
- Yenigün.** Sayı no: 310. 25 Kânun-ı sani 1336/1920.
- Yenigün.** Sayı no: 341. 25 Şubat 1336/1920.

III – TEZLER

- Ata, Ferudun . “Divân-ı Harb-i Örfiler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları.”
Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
2003.
- Köksal, Osman . “Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harb-i
Örfiler (1877-1922).” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü, 1996.

IV – ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi (DUİT)

BOA. DUİT. Dosya No: 54. Gömlek No: 1/2.

BOA. DUİT. Dosya No: 54. Gömlek No: 1/9.

BOA. DUİT. Dosya No: 54. Gömlek No: 1/11.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-1-2.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-1-4.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-1-7.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-1-12.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-1-34.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-1-35.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-3-9.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-4-2.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-4-6.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-6-1.

BOA. DUİT. Dosya No: 79-4. Gömlek No: 176-6-2.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MVM)

BOA. MVM. Dosya No: 213 / 60.

BOA. MVM. Dosya No: 213 / 62.

V – BELGESEL KAYNAKLAR

Düstur. 1. Tertib. Cilt 4.

Düstur. 2. Tertib. Cilt 2.

Düstur. 3. Tertib. Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC). Cilt 23. Devre 1.